

ISSN 2077-5105

(print)

ISSN 2079-1771

(on-line)

Український соціологічний журнал № 1–2
Украинский социологический журнал
Ukrainian Sociological Journal **2016**

Наукове та інформаційне видання

Заснований 2008 року

Випуск 15-16

Український соціологічний журнал

Наукове, інформаційне видання
Заснований 2008 року

Випуск 15-16 (№ 1 – 2/2016)

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 17 від 26 грудня 2016 р.)
Засновники журналу:
Соціологічна асоціація України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Головний редактор – Бакіров В. С. – академік НАН України, д-р соціол. наук, професор, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;

Заступник головного редактора – Сокурянська Л. Г. – д-р соціол. наук, професор, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;

Відповідальний секретар – Субота М.М. – к. соціол. наук, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

Редакційна колегія:

Гаспаріні А. – д-р соціол. наук, професор, Інститут міжнародної соціології м. Гориція, Триєстський університет, Італія;
Герпфер К. – д-р політ. наук, професор, Королівський коледж (Університет Абердіна), Великобританія;
Головаха Є. І. – д-р філос. наук, Інститут соціології НАН України;
Корпорович Л. – д-р соціол. наук, професор, Ягеллонський університет, Польща;
Куценко О. Д. – д-р соціол. наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;
Туманов С. В. – д-р філос. наук, професор, Московський державний університет імені М.В. Ломоносова, Росія;
Філліпс С. – професор антропології, Університет Індіани, США;
Хижняк Л. М. – д-р соціол. наук, професор, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна;
Черниш Н. Й. – д-р соціол. наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка.

Редакційна рада випуску:

О. Балакірева (Київ), Л. Білоконь (Миколаїв), А. Вальчук (Хмельницький), В. Ворона (Київ), М. Гоманюк (Херсон), А. Горбачик (Київ), В. Городяненко (Дніпро), Е. Гугнін (Запоріжжя), О. Дейнеко (Харків), Л. Дудко (Черкаси), В. Євтух (Київ), О. Кириленко (Рівне), Н. Коваліско (Львів), Л. Кондратик (Луцьк), В. Кривошеїн (Дніпро), Р. Куртсеїтов (Сімферополь), О. Лісеєнко (Одеса), Л. Ляпіна (Миколаїв), О. Максимович (Івано-Франківськ), К. Михайльова (Харків), Б. Нагорний (Северодонецьк), В. Паніотто (Київ), О. Пелін (Ужгород), С. Романенко (Одеса), І. Руценко (Харків), С. Хобта (Старобільськ), О. Ходус (Дніпро), Н. Цимбалюк (Київ), А. Шатохін (Умань), С. Щудло (Дрогобич), В. Пержун (Чернівці).

Зв'язок з редакцією:

УКРАЇНА, 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6; телефон (+38-057) 707-52-37, (+38-057) 707-54-90; факс (+38-057) 714-14-08; e-mail: socjour@gmail.com;
сторінка журналу на сайті Соціологічної асоціації України: <http://www.sau.kiev.ua/magazine.html>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ №15098-3670Р від 05.03.2009

ЗМІСТ

Вітаємо з ювілеєм!	6
Віль Бакіров (Харків) Ціннісний вимір цивілізаційної трансформації суспільства	15
Євген Головаха (Київ) Українське суспільство: шляхи трансформації	26
Людмила Сокурянська (Харків) Перспективи розвитку ситуації в Україні у сприйнятті українських та польських студентів: факторна зумовленість.....	31
Олена Лісеєнко (Одеса) Можливості та проблеми теоретичного та емпіричного дослідження ментальності	37
Володимир Куклін (Харків), Анна Сіренька (Харків) Багатство та соціальний розвиток націй.....	42
Світлана Романенко (Одеса) Життєві плани старшокласників Одеси (за результатами моніторингового дослідження).....	58
Олександр Голіков (Харків) Право як форма суспільної свідомості: знання, практики, довіра	65
Олександр Зубарєв (Харків) М. Бахтін про «дійсний світ життя»: від соціології життєвого світу до естетики словесної творчості.....	74
Олександр Струченков Динаміка бідності в Україні в 2005-2015 роках.....	81
Павло Артёмов (Харків) Суспільно-політична активність навколофутбольних субкультур: особливості сприйняття в сучасному українському суспільстві.....	89
Ігор Щербак (Харків) Конфігурація громадянської ідентичності східноукраїнського студентства	94
Оксана Лаже (Кривий Ріг) Чинники формування репродуктивних практик молодих сімей.....	102
НАУКОВЕ ЖИТТЯ	
Про проведення III Конгресу Соціологічної асоціації України.....	108

CONTENTS

Our Congratulations!	6
Vil Bakirov (Kharkiv) Civilizational Transformation of Society: the Value Dimension.....	15
Yevgen Golovakha (Kyiv) Ukrainian society: the ways of transformation.....	26
Ludmyla Sokuryanska (Kharkiv) Perspectives of Development of Ukraine's Situation in Perception of Ukrainian and Polish Students: the Factor Determinance.....	31
Olena Liseyenko (Odesa) Possibilities and problems of theoretical and empirical research of mentality.....	37
Volodymyr Kuklin (Kharkiv), Anna Sirenka (Kharkiv) Wealth and Social Development of Nations	42
Svitlana Romanenko (Odesa) Life Plans of High School Students of Odessa (by the Results of Monitoring Study).....	58
Oleksandr Golikov (Kharkiv) The Law as Social Consciousness form: Knowledge, Practices, Trust	65
Oleksandr Zubariev (Kharkiv) M. Bakhtin about "real world of life": from sociology of the life-world to aesthetics of verbal creativity	74
Oleksandr Struchenkov Dynamics of poverty in Ukraine in 2005-2015.....	81
Pavlo Artomov (Kharkiv) Social and Political Activity of the Football-Related Subcultures: Features of Perception in the Contemporary Ukrainian Society	89
Igor Shcherbak (Kharkiv) The Configuration of Civic Identity of Eastern Ukrainian Students.....	94
Oxana Lazhe (Krivoy Rog) Formation Factors of Reproductive Practices of Young Families	102
ACADEMIC LIFE	
About the Third Congress of the Sociological Association of Ukraine.....	108

СОДЕРЖАНИЕ

Поздравляем с юбилеем!.....	6
Виль Бакиров (Харьков) Ценностное измерение цивилизационной трансформации общества.....	15
Евгений Головаха (Киев) Украинское общество: пути трансформации	26
Людмила Сокурская (Харьков) Перспективы развития ситуации в Украине в восприятии украинских и польских студентов: факторная обусловленность.....	31
Елена Лисенко (Одесса) Возможности и проблемы теоретического и эмпирического исследования ментальности.....	37
Владимир Куклин (Харьков), Анна Сиренькая (Харьков) Богатство и социальное развитие наций.....	42
Светлана Романенко (Одесса) Жизненные планы старшеклассников Одессы (по результатам мониторингового исследования).....	58
Александр Голиков (Харьков) Право как форма общественного сознания: знание, практики, доверие	65
Александр Зубарев (Харьков) М. Бахтин о «действительном мире жизни»: от социологии жизненного мира к эстетике словесного творчества	74
Александр Струченков Динамика бедности в Украине в 2005-2015 годах	81
Павел Артемов (Харьков) Общественно-политическая активность околофутбольных субкультур: особенности восприятия в современном украинском обществе.....	89
Игорь Щербак (Харьков) Конфигурация гражданской идентичности восточноевропейского студенчества.....	94
Оксана Лаже (Кривой Рог) Факторы формирования репродуктивных практик молодых семей	102
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ	
О проведении III Конгресса Социологической ассоциации Украины.....	108

Вітаємо ювілярів

Цього року соціологічна громадськість України вітала з ювілейними датами трьох зна-них у нашій країні науковців – Ольгу Миколаївну Балакіреву, Віля Савбановича Бакірова та Людмилу Миколаївну Герасіну.

Редакційна рада та редколегія «Українського соціологічного журналу» щиро вітає юві-лярів та зичить їм міцного здоров'я, благополуччя, творчих успіхів, нових досягнень у справі розвитку соціологічної науки та освіти в нашій країні.

З вітаннями до ювілярів на сторінках нашого журналу звертаються також їхні колеги та друзі.

Першою святкувала свій ювілей член Правління Соціологічної асоціації України, кандидат соціологічних наук, завідувачка відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», голова правління ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка», голова правління ГО «Центр “Соці-альний моніторинг”», головний редактор наукового журналу «Український соціум» Ольга Миколаївна Балакірева.

О. М. Балакірева народилася 4 червня 1956 року на ст. Великий Луг Іркутської області (Росія). У 1957 році вона із сім'єю переїхала до Харкова, де у 1973 році закінчила загальноосвітню школу № 65, а з 1973 року по 1978 рік була студенткою механіко-математичного факультету Харківського державного університету імені О.М. Горького, який закінчила за фахом «математик, викладач математики». Із серпня 1978 року по січень 1979 року О. М. Балакірева викладала математику в СШ № 127 м. Харкова. З 1979 року по 1988 рік вона працювала секретарем Жовтневого районного комітету комсомолу м. Харкова, секретарем Харківського міського комітету комсомолу, секретарем Харківсько-го обкому комсомолу.

У жовтні 1988 року вона вступила до аспірантури кафедри соціології Інституту молоді (м. Москва), яку закінчила у грудні 1991 року за спеціальністю «соціальна структура, соці-альні інститути та спосіб життя». У цьому ж році О. М. Балакірева проходила стажування за спеціальністю в університеті Суррея (Ве-



ликобританія). З вересня 1989 року по січень 1990 року Ольга Миколаївна навчалася на соці-ологічних курсах при Радян-ській соціологічній асоціації. У листопаді 1991 року вона захистила дисертацію на здо-буття наукового ступеня кан-дидата соціологічних наук за темою: «Освітній шлях віко-вої когорти в індустріальному регіоні». З грудня 1991 року по 1999 рік О. М. Балакірева працювала в Державному ін-ституті проблем сім'ї та молоді (тоді – УкрНДІ проблем молоді) завідувачкою лабораторії

соціологічних досліджень, керівником цен-тру соціологічних досліджень, заступником директора. З 1999 року вона є головою прав-ління ГО «Центр “Соціальний моніторинг”», а з 2005 року – ГО «Український інститут со-ціальних досліджень імені Олександра Яре-менка». Продовжуючи справу свого колеги О.О. Яременка, Ольга Миколаївна не тільки примножила традиції, але й привнесла сві-жий струмінь і творчий підхід у фундамен-тальні розробки складних соціально-еконо-мічних проблем українського суспільства. З 2005 року вона очолює відділ моніторингових досліджень соціально-економічних транс-формацій ДУ «Інститут економіки та прогно-зування НАН України». З того ж року О.М. Балакірева є головним редактором наукового журналу «Український соціум».

З 2015 року по теперішній час вона є чле-ном Міжвідомчої комісії з питань охорони дитинства при Міністерстві соціальної по-літики України. О.М. Балакірева є керівни-ком проектів в Україні таких міжнародних досліджень, як Світове дослідження ціннос-тей (World Values Survey, WVS), Досліджен-ня європейських цінностей (European Values Study, EVS), «Здоров'я та поведінкові орієн-

тації учнівської молоді» (НВРС), «Європейське опитування учнівської молоді щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин - ЕСПАД» (ESPAD).

Ольга Миколаївна має більш ніж 25-річний досвід проведення досліджень щодо актуальних проблем сім'ї, дітей, підлітків та молоді, зокрема дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, що живуть та працюють на вулиці, підлітків-РКС, підлітків-СІН, ВПО.

У Ольги Миколаївни багатий досвід участі у закордонних наукових заходах, які проходили в Іспанії, Лівані, Польщі, Австрії, Намібії, Катарі, Великобританії, Швейцарії, Хорватії, на Кіпрі, в Португалії, Росії, США, Шотландії, Швеції, Канаді та інших країнах. Вона є автором понад 170 наукових праць.

О.М. Балакірева бере активну участь у робочих зустрічах, конференціях, "круглих столах", семінарах, присвячених актуальним соціально-економічним та суспільно-політичним проблемам України, у підготовці проєктів Законів України, щорічних доповідей Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні, виступає на провідних українських телеканалах з презентаціями результатів соціологічних досліджень, здійснених за її керівництва.

Ольга Миколаївна є чи не найактивнішим членом Соціологічної асоціації України. Протягом декількох років вона очолювала Київське регіональне відділення САУ, з 2007 року є членом Правління САУ. За дорученням комі-

сії з професійної етики соціолога – члена САУ вона здійснює експертний аналіз численних вітчизняних та закордонних соціологічних проєктів, які потребують відповідного висновку зазначеної комісії САУ. Ольга Миколаївна внесла чимало пропозицій щодо змін до Статуту САУ. Вона є постійним лектором Шкіл молодого соціолога САУ. Майстер-класи, які вона проводить у межах цих шкіл, відрізняються високим професіоналізмом та завжди викликають велику увагу та зацікавленість слухачів шкіл.

Професійна та громадська діяльність О. М. Балакіревої отримала заслужене визнання з боку держави та соціологічної спільноти нашої країни. У 1999 році О. М. Балакіревої присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки й техніки України», у 2011 році вона отримала вищу нагороду Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України – знак «За наукові досягнення». У 2016 році рішенням Правління САУ вона нагороджена медаллю САУ імені Б. Кістяківського «За видатний внесок у розвиток соціології», що засвідчує визнання її беззаперечних наукових досягнень колегами-соціологами.

Вітаючи Ольгу Миколаївну з ювілеєм, зичимо їй здоров'я, особистого щастя, гарного настрою, нових здобутків у розвитку соціологічної науки в Україні!

*Правління Соціологічної асоціації України,
редколегія та редакційна рада
«Українського соціологічного журналу»*

Соціологія – её призвание и профессия

С Олей Балакиревой мы жили в одном городе (причем по соседству), учились в одном университете (правда, в разные годы), но познакомились только в середине 1980-х годов, когда при Харьковском обкоме комсомола (Оля тогда была одним из его секретарей) по её инициативе была создана социологическая группа. Симпатия, смею надеяться, взаимная возникла уже при нашей первой встрече (видимо, у нас сразу возникло чувство, что мы люди одной крови). Сегодня это не просто симпатия, а прочная, более чем 30-летней выдержки и одновременно очень нежная дружба, которая, вопреки расхожему мнению, всё-таки бывает между женщинами.

Всё, чем занималась и занимается Оля Балакирева, она делала и делает чрезвычайно увлеченно: с увлечением изучала математику,

учась на мехмате Харьковского государственного университета имени А.М. Горького (сегодня мы называем его Каразинским); увлеченно работала со студенческой и школьной молодежью нашего города и области, иницируя новые и новые молодежные проекты, фестивали, форумы, программы. После первого же исследования созданной её усилиями социологической группы она так увлеклась нашей наукой, что это увлечение переросло в настоящую любовь к ней – страстную, порой мучительную, но всё же, я уверена, прекрасную. Я думаю, что уже тогда – в середине 1980-х годов – Ольга Николаевна Балакирева почувствовала, что социология – это её призвание, и решила сделать её своей профессией. И очень хорошо, что так решила. Потому что (я говорю это без всякой лести, поскольку так оно и есть) отечественная

социологическая наука в её фундаментальной и прикладной ипостасях получила прекрасного представителя - настоящего ученого-аналитика, блестящего организатора социологических исследований, замечательного наставника молодежи, начинающей свой путь в нашей науке.

4 июня этого года, поздравляя Олечку Балакиреву с юбилеем, я предложила ей записаться в группу анонимных трудоголиков, поскольку её трудовой энтузиазм просто зашкаливает. Не представляю, как она успевает столько делать: бюджетные и грантовые исследования, пресс-конференции, выступления на радио и телевидении, научные командировки по Украине и за рубеж (мне кажется, что на карте мира уже не осталось ни одной страны, в которой она не побывала), руководство отделом в государственном НИИ и двумя созданными нею социологическими службами, экспертиза чужих проектов по линии комиссии по профессиональной этике Социологической ассоциации Украины, активное участие в работе Правления САУ, выступления на конференциях, семинарах, тренингах, Школах молодого социолога САУ и прочия, и прочия, и прочия.

За всё время нашей совместной работы в Правлении САУ не было случая, чтобы она не только не откликнулась на ту или иную просьбу, поручение (как было, например, с внесением правок в Статут САУ), но и сама не инициировала бы то или иное мероприятие

нашего профессионального сообщества (как, например, взяла на себя и своих коллег по Украинскому институту социальных исследований имени Александра Яременко полевою часть исследовательского проекта по теме предстоящего в 2017 году III Конгресса САУ – «Новые неравенства – новые конфликты: пути преодоления»).

Ольга Николаевна Балакирева обладает множеством талантов: талантом ученого, талантом организатора, талантом популяризатора нашей науки, талантом руководителя, талантом преподавателя. Но для меня её главные таланты – это талант любви (Ольга Николаевна прекрасная любящая жена, мама и, я надеюсь, что она не боится этого слова, бабушка) и талант дружбы, которую она дарит мне и многим другим своим коллегам и друзьям вот уже многие годы. Спасибо ей за этот замечательный подарок!

Поздравляя Ольгу Николаевну с юбилеем, я хочу признаться ей в любви и пожелать любви и понимания всех, кто ей близок и дорог!

*Л. Г. Сокурянская – вице-президент
Социологической ассоциации Украины,
доктор социологических наук,
профессор, заведующая кафедрой социологии
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина*



8 червня 2016 року відсвяткував свій 70-річний ювілей добре відомий в Україні та далеко за її межами науковець - Президент Соціологічної асоціації України, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, академік Національної академії наук України, Заслужений діяч науки і техніки України Віль Савбанович Бакіров.

Наш Президент захопився соціологією ще у 1968 році, коли він, тоді студент Харківського юридичного інституту, познайомився з Оленою Олександрівною Якубою, яку по праву вважають одним із засновників вітчизняної соціологічної науки. У 1972 році В. С. Бакіров став аспірантом Олени Олександрівни, а у 1976 році достроково захистив кандидатську дисертацію за темою «Соціальний контроль як регулятор суспільних відносин».

З 1971 по 1982 рік він працював на кафедрі філософії Харківського інституту радіоелектроніки.

У 1982 році на запрошення О. О. Якуби Віль Савбанович прийшов працювати на кафедру соціології Харківського державного університету імені О. М. Горького (ХДУ). У 1990 – 1994 рр. він був деканом створеного за його ініціативи першого в Україні соціологічного факультету.

У 1991 році В. С. Бакіров захистив докторську дисертацію за темою «Ціннісна свідомість як об'єкт соціологічного аналізу (теоретичні та методологічні проблеми)».

У 1993 році Віль Савбанович організував та очолив кафедру соціальних технологій (тепер – кафедра прикладної соціології та соціальних комунікацій).

У 1993 та 1994 рр. він читав лекції у Болонському та Падуанському університетах, стажувався у департаменті соціології Каліфорнійського університету (Сан-Дієго).

З 1994 р. по 1996 р. В. С. Бакіров працював першим проректором з навчальної роботи ХДУ.

У листопаді 1998 року Віль Савбанович Бакіров був обраний ректором Харківського державного університету імені О. М. Горького (з 1999 р. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). Ще двічі (у

2003 р. та 2010 р.) колектив університету переобирав В. С. Бакірова на посаду ректора.

У 2006 р. В. С. Бакіров був обраний членом-кореспондентом Академії педагогічних наук України, у 2009 р. – членом-кореспондентом Національної академії наук України, у 2012 р. – академіком Національної академії наук України.

В. С. Бакірову належить більш ніж 250 наукових та навчально-методичних праць.

Плідна освітня, наукова та громадська діяльність Вілія Савбановича отримала заслужене визнання як у нашій країні, так і далеко за її межами.

В. С. Бакіров – почесний громадянин Харкова (2009), почесний професор Московського державного університету імені М. В. Ломоносова, почесний доктор Київського національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара, заслужений діяч науки і техніки України (2001), заслужений професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (2008). Віль Савбанович нагороджений Почесною відзнакою голови Харківської облдержадміністрації «Слобожанська слава», відзнаками Міністерства освіти і науки України «Відмінник освіти України» (2003), «Петро Могила» (2005), «За наукові досягнення» (2006), медаллю імені К. Д. Ушинського Національної академії педагогічних наук України, вищою відзнакою Болгарської академії наук – медаллю Марина Дринова на стрічці (2005), орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня (2006), Почесною відзнакою НАН України «За наукові досягнення» (2010). Ім'ям В. С. Бакірова названо астероїд 18731 (Vil'bakirov) (2009). У 2016 році рішенням Правління САУ В. С. Бакіров нагороджений вищою відзнакою Соціологічної асоціації України – медалею імені Б. Кістяківського «За видатний внесок у розвиток соціології».

Соціологічна спільнота України, визнаючи беззаперечний авторитет В. С. Бакірова як науковця, організатора соціологічної науки та освіти в нашій країні, на своєму з'їзді у

2002 році обрала його членом Правління САУ. Після драматичних подій у Соціологічній асоціації України, які відбувались у 2004 – 2005 рр. та ледь не призвели до її розколу, саме завдяки зусиллям Віля Савбановича українські соціологи знов об'єдналися і у 2007 році обрали його Президентом САУ. У 2011 р. та 2015 р. В. С. Бакіров був переобраний на цю посаду, причому в 2015 р. для цього були внесені відповідні зміни до Статуту САУ. Тричі обираючи В. С. Бакірова своїм Президентом, соціологічна спільнота нашої країни тим самим віддавала належне його плідній діяльності у цьому статусі.

За роки президентства В. С. Бакірова Соціологічна асоціація України перетворилася на дієву професійну організацію, а її члени на дослідників-однотумців, яких сьогодні об'єднує не тільки фахова діяльність, але й щирі, дружні стосунки. Пожвавили свою роботу регіональні відділення САУ та деякі дослідницькі комітети. В останнє десятиліття за ініціативи Правління САУ та її Президента було підготовлено чимало дослідницьких проектів (серед них такі, як «Євростудент» (2014), Інтернет-опитування випускників соціологічних факультетів та відділень вітчизняних вишів (2015) та загальнонаціональне дослідження «Реформи вищої школи України очима учасників освітнього процесу» (2016)); проведено I (2009) та II (2013) Конгреси САУ, численні загальнонаціональні та міжнародні конференції у Харкові та Києві, Львові та Дніпропетровську, Одесі та Запоріжжі, Миколаєві та Дрогобичі; щорічний конкурс «Молодий соціолог року» в межах Панінських соціологічних читань і ще багато іншого. Помітними подіями в житті Асоціа-

ції, зокрема її регіональних відділень, стали Школи молодого соціолога, які проводились у Луцьку та Дрогобичі, Запоріжжі та Умані, Черкасах та Чернівцях, Івано-Франківську та Ужгороді. В роботі майже всіх Шкіл брав участь В. С. Бакіров, майстер-класи якого завжди викликали великий інтерес у слухачів.

Консолідована позиція Правління САУ, членами якого є представники всіх регіонів України, в тому числі Криму, Донецьку та Луганську, знайшла своє відображення у зверненнях керівництва САУ, зокрема її очільника, до Президента В. Януковича у зв'язку з трагічними подіями листопада 2013 р. та лютого 2014 р.. Соціологічна асоціація була єдиною в Україні науковою спільнотою, яка публічно висловила своє ставлення до тих подій.

Багатовекторність діяльності В. С. Бакірова відбиває багатогранність його особистості, серед численних талантів якої найважливішим є талант людяності. Саме завдяки цьому таланту, як уявляється, протягом багатьох років він залишається лідером славетного колективу Харківського університету, лідером української вищої освіти та науки, лідером соціологічної спільноти нашої країни.

Вітаючи Віля Савбановича з ювілеєм, побажаємо йому міцного здоров'я, оптимізму та натхнення в реалізації головної справи свого життя – вихованні нових і нових поколінь вітчизняної інтелігенції, дієвому сприянні розвитку соціологічної науки та освіти в Україні!

*Правління Соціологічної асоціації України,
редакційна рада та редколегія
«Українського соціологічного журналу»*

Самый редкий талант

70 лет – это, пожалуй, первый юбилей, который отмечают мужчины, сумевшие что-то сделать полезное в этой жизни для людей и своей страны.

То, что удалось сделать за этот срок Вилю Савбановичу Бакирову, удастся очень немногим. Поэтому все многочисленные приветствия и поздравления в его адрес, перечисление сделанного и достигнутого вполне искренни и заслужены. И к этим оценкам, поздравлениям и пожеланиям коллег и друзей нельзя не присоединиться.

Несомненно, Виль Савбанович – настоящий ученый-обществовед. Из немалой плеяды талантливых социологов, философов, психоло-

гов, историков и юристов его выделяет умение объяснить сложные явления и процессы в жизни общества на всем понятном языке (как на украинском, русском, так и английском). А не наоборот, как это зачастую (если не обычно) бывает в профессиональной среде обществоведов, когда всем понятное делается для человека, не причастного к науке, очень сложным и загадочным. Но зато выглядит «глубоко научным».

Виль Савбанович лишен самомнения, саморекламы и, будучи на всех руководящих должностях в науке, больше ценит и рекламирует научные достижения коллег (зачастую даже больше, чем они того заслуживают) и скромно умалчивает о своих личных

достиженнях. Он умеет создавать творческую обстановку, показать таланты других, сам оставаясь при этом в тени.

Талантливых ученых-обществоведов в Украине немало. Многие из них (и это нормально для увлеченного ученого) отличаются высокой и даже завышенной самооценкой своей личной значимости и эгоцентризмом. Организовать их совместную творческую работу – невероятно сложная задача.

Виль Савбанович обладает самым редким талантом в науке (и не только в науке) – талантом организатора. В науке об обществе для этого недостаточно быть даже выдающимся ученым. Надо еще знать жизнь не только по учебникам и книгам. Чем, мягко говоря, грешат очень многие, порой весьма амбициозные современные обществоведы и политики.

Виль Савбанович – ученый-обществовед с большим социальным опытом. Он знает жизнь не по учебнику. Прошел путь от самой

опасной и ответственной на железной дороге рабочей профессии сцепщика вагонов до академика Национальной академии наук Украины и ректора старейшего и самого престижного в Украине университета, вошедшего в мировой рейтинг вузов. Возможно, у него еще тогда, в юности, сформировалось понимание того, что жизнь общества, как непрерывное и безопасное движение поездов, определяется не гениальностью отдельного человека, а согласованной, высокопрофессиональной и ответственной работой всех и каждого участника социального процесса.

От всего сердца хочу пожелать Виллю Савбановичу здоровья, сохранения оптимистического восприятия жизни и творческого долголетия!

*Академик Национальной академии наук
Украины,
директор Института социологии НАН
Украины В. Ворона*

Визнаний лідер соціологічної спільноти України

Наукою № 1 назвав соціологію видатний соціолог ХХ століття Питирим Сорокін, який передбачав широке практичне використання здобутків теоретичної соціології та появу нових соціологічних напрямів. Сучасний американський соціолог Нейл Смерзер наполягає на необхідності широкого впровадження соціологічних знань у діяльність органів влади, що сприятиме підвищенню ефективності управлінських рішень, їхній дієвості. З огляду на це, він підкреслює важливість підготовки кваліфікованих фахівців-соціологів, діяльність яких може змінювати ставлення людей до суспільних явищ, допомагає визначити нагальні проблеми розвитку суспільства та можливі шляхи їхнього вирішення.

Саме в контексті таких тенденцій розвитку світової соціологічної думки й активізації об'єднань соціологів навколо розв'язання актуальних проблем людства розквітає талант науковця, педагога, управлінця в системі вищої освіти, а передусім ргімасоціолога в сучасній Україні – Віля Савбановича Бакірова. Доктор соціологічних наук, професор, академік НАН України, член-кореспондент НАПН України, академік АН вищої школи України, Заслужений діяч науки і техніки України, Президент Соціологічної асоціації України (САУ), ректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна В.С. Бакіров відомий серед українства своєю працелюбністю, творчою енергією, цілеспрямованістю, здобутками у науково-дослідницькій і

педагогічній діяльності, послідовною громадянською позицією та відданістю соціологічній науці.

Вивчення особливостей університетської освіти в контексті постіндустріалізму та глобалізації світу, місця і ролі класичних університетів у подальшому інтелектуальному поступі людства, розробка проблем комунікативної парадигми розвитку університетської автономії, впровадження нових інформаційних технологій в освіту засвідчують надзвичайну актуальність, наукову й практичну значущість, спрямованість у майбутнє творчих досягнень В.С. Бакірова. Його теоретичні та емпіричні студії здійснюють помітний вплив на переорієнтацію громадської думки, що демонструє значущість здобутків вітчизняної науки для подальшого розвитку нашого суспільства.

Яскравим прикладом служіння соціологічній науці було створення в 1990 році з ініціативи В.С. Бакірова першого в Україні соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Теперішня його турбота як ректора цього вишу спрямована на поширення досвіду організації навчального процесу за напрямом підготовки “Соціологія” в інших університетах, налагодження тісної співпраці в цій галузі з вищими навчальними закладами України та зарубіжжя.

Під керівництвом Віля Савбановича університет продовжує традицію Харківської соці-

ологічної школи, консолідує зусилля всіх, хто зацікавлений у розвитку соціологічної освіти та науки. Як Президент Соціологічної асоціації України, В. С. Бакіров розширює “соціологічний простір” нашої країни. У цьому аспекті виявився знаменним його приїзд на Прикарпаття та проведення на початку 2016 р. у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника Школи молодого автора, організованої Правлінням САУ.

Провідні соціологи України, які взяли участь у роботі цієї Школи, привнесли в Прикарпатський університет потужний струмінь дослідницької зацікавленості у вирішенні нагальних проблем нашого суспільства. Особливу увагу учасників Школи привернув майстер-клас Віля Савбановича Бакірова “Соціологічний дискурс в українських реаліях”. Обґрунтовуючи зазначену тему, метр вітчизняної соціології зробив акцент на тому, що і як пишуть соціологи, для чого й кому адресують вони результати своїх досліджень, як підвищити ефективність соціологічного аналізу неоднозначних процесів, що відбуваються сьогодні в нашому суспільстві, позбуваючись спрощених підходів до пояснення ситуації, що склалася в умовах інформаційної війни проти України. Звернення Віля Савбановича до університетської спільноти об’єднуватися і співпрацювати для збереження й примноження здобутків у соціально-гуманітарній сфері, у розгортанні соціологічних досліджень, спрямованих на активізацію дій освітянсько-

го загалу в проведенні реформи вищої школи, набуло значення ключового пункту програми Школи САУ, що відбулася в нашому виші.

Наш університет одержує постійну допомогу від Соціологічної асоціації України, науковців Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна і перш за все від Віля Савбановича, за яку ректорат і філософський факультет дуже вдячні. Особливо цінуємо позитивний вплив проведення Школи молодого автора на молодих дослідників у галузі соціології, студентів та аспірантів, представників інших соціогуманітарних спеціальностей. Адже результатами соціологічних досліджень активно користуються у своїй діяльності політологи, економісти, журналісти, представники туристичної галузі та інші науковці та практики. Надзвичайно цінним є досвід Харківської соціологічної школи, яку сьогодні очолює В. С. Бакіров, у дослідженні нагальних проблем сучасного українського суспільства, зокрема перспектив його інтеграції в європейський простір.

Вітаючи Віля Савбановича Бакірова з 70-річним ювілеєм, хочу побажати йому міцного здоров’я, творчого натхнення, усіляких гараздів в особистому та громадському житті, здійснення всіх найсміливіших планів!

Ректор Прикарпатського
національного університету
імені Василя Стефаника І. Є. Цепенда

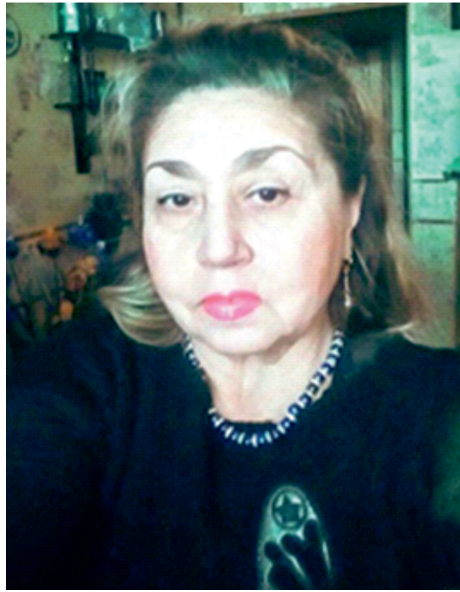
29 серпня 2016 р. свій чудовий ювілей відсвяткувала Людмила Миколаївна Герасіна – відомий в Україні та за її межами науковець, доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Людмила Миколаївна народилася у м. Чернівці. У 1978 р. вона закінчила історичний факультет Харківського державного університету імені О. М. Горького; у 2000 р. – Національну юридичну академію України імені Ярослава Мудрого. У 1978–1982 рр. Л. М. Герасіна працювала вчителем історії у школі, викладачем Харківського вищого авіаційно-інженерного училища. З 1982 по 1985 рр. Людмила Миколаївна навчалася в аспірантурі філософського факультету Київського державного університету імені Тараса Шевченка. З 1985 р. по 1992 р. вона працювала асистентом, старшим викладачем, доцентом кафедри соціології та політології Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. З 1992 р. по 1994 р. була докторантом цієї ж кафедри, а з 1995 р. її професором. У 1986 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за темою «Аналіз ідейно-політичних платформ політичних партій країн Азії та Африки соціалістичної орієнтації». У 1995 р. захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за темою «Оновлення сучасної вищої школи в контексті глобальних проблем освіти».

У 2001-2014 рр. Л. М. Герасіна очолювала сектор державно-правової конфліктології НДІ державного будівництва і місцевого самоврядування Національної академії правових наук України (за сумісництвом); нині вона є головним науковим співробітником сектору проблем організації та функціонування органів державної влади.

На всіх посадах Людмила Миколаївна зарекомендувала себе висококваліфікованим фахівцем, умілим організатором і керівником.

Головні напрями наукових досліджень Л. М. Герасіної пов'язані з проблемами теоретичної, праксеологічної та порівняльної політології; галузевими соціологіями (освіти, науки, політики, права, конфлікту); філософії права. Людмила Миколаївна є одним із засновників укра-



їнської наукової школи правової конфліктології, досліджує виклики і кризи української державності, конфліктність парламентаризму та партійної системи, проблеми правової політики, корупції тощо.

Професор Л. М. Герасіна є автором понад 320 наукових і науково-методичних праць, які опубліковані в Україні, Росії, Австрії, США, Чехії. Серед них майже 50

монографій, підручників, хрестоматій, енциклопедичних словників: «Сучасна вища школа за умов реформації освіти» (1993), «Вища школа: реформування в демократичному суспільстві» (1998), «Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети» (2001), «Конституційно-правові засади становлення української державності» (2003), «Проблеми правової конфліктології: феноменологічний, гносеологічний та праксеологічний аналіз» (2004), «Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз» (2004), «Політико-правові інститути сучасності: структура, функції, ефективність» (2005), «Проблеми модернізації політичних систем сучасності» (2008), «Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу» (2005, 2009), «Соціологія політики» (2011, 2012), «Правове виховання в сучасній Україні» (2010, 2013), «Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку» (2013), «Правова і політична культура українського соціуму в умовах модернізації політико-правового життя» (2016) та ін.

Л. М. Герасіна є членом комісії з професійної етики соціолога-члена САУ, що функціонує при Соціологічній Асоціації України, членом бюро Харківського регіонального відділення САУ, першим віце-президентом Харківської асоціації політологів, членом спеціалізованої вченої ради Д 64.051.15 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за спеціальністю «соціальні структури та соціальні відносини». Вона є членом редакційних колегій наукових фахових видань: «Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія. Філософія права. Політологія. Соціологія»; міжнародного журналу «PolitBook»;

наукових видань «Державне будівництво і місце самоврядування»; «Проблеми законності»; «Вчені записки Народної української академії»; «Бюлетень Національної служби посередництва і примирення» та ін.

За вагомий особистий внесок у підготовку висококваліфікованих фахівців, плідну науково-педагогічну діяльність Л. М. Герасіна нагороджена Подякою Міністерства освіти і науки України (1994), Почесною грамотою Академії педагогічних наук України (2003). У 2004 р. Указом Президента України нагороджено Орде́ном Княгині Ольги III ступеня. У 2015 р. Л. М. Герасіна стала лауреатом премії імені Ярослава Мудрого в номінації «За видатні досягнення в науково-дослідницькій діяльності з проблем правознавства». У 2016 р. вона нагороджена Орде́ном (Почесним знаком) Ярослава Мудрого III ступеня, а також відзначена в Міжнародному академічному рейтингу «Золота фортуна».

Шановна Людмила Миколаївно! Вітаючи Вас з ювілеєм, висловлюємо наше щире захоплення Вашими творчими здібностями, інте-

лектом, цілеспрямованістю, натхненою працею. Ви, безумовно, належите до кола людей, яких називають елітою нації. Ми, Ваші колеги, дивуємось багатогранності Вашої особистості, вражені Вашою інтелігентністю, доброзичливістю, інтелектуальним і духовним багатством.

Прийміть наші побажання міцного здоров'я, благополуччя, молодості душі, відчуття повноти і неповторності життя, розуміння і підтримки людей, які Вас оточують, реалізації найсміливіших творчих задумів!

Нехай надійними супутниками на Вашому життєвому шляху завжди будуть справжнє кохання, щире людське слово та віддані друзі, мир та душевний спокій.

Зичимо Вам щастя, добробуту та злагоди, творчих сил та наснаги. Хай примножуються Ваші досягнення!

*Правління Соціологічної асоціації України,
редакційна рада та редколегія
«Українського соціологічного журналу»*

У НАУКИ – ЖІНОЧЕ ОБЛИЧЧЯ

До ювілею Людмили Миколаївни Герасіної – відомого науковця та педагога

29 серпня 2016 року наукова громадськість нашої країни поздоровляла з ювілеєм Людмилу Миколаївну Герасіну – відомого в Україні та за її межами фахівця в галузі соціології і політології, чудового викладача, чарівну жінку.

Людмила Миколаївна народилася у м. Чернівці в родині лікаря і військового. Закінчуючи школу, щира співуча дівчинка довго не могла зробити вибір між консерваторією і університетом. Перемогла академічна освіта. Вона подала документи на історичний факультет Харківського державного університету імені О. М. Горького і, отримавши диплом історика у 1978 р., до 1982 року працювала вчителем історії у школі, бібліотекарем та викладачем Харківського вищого авіаційно-інженерного училища. Але молодого вчителя приваблювала наукова діяльність.

З 1985 року Л. М. Герасіна працює в Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого, де пройшла шлях від асистента до професора кафедри соціології та політології. І чим би не займалася Людмила Миколаївна – все було перфект! Якщо наукова діяльність, то це більше 300 монографій, статей та підручників, які опубліковані не тільки в Україні, але й в Австрії, США, Росії, Чехії та інших країнах. Якщо викладацька робота, то це десятки студентів, які навіть через роки після закінчення університету надсилають

поздоровлення зі святами своєму Вчителю.

Дивлячись на Людмилу Миколаївну, важко уявити, як ця привітна, завжди усмінена жінка все встигає. Окрім своїх основних обов'язків професора кафедри, головного наукового співробітника сектору проблем організації та функціонування органів державної влади НДІ державного будівництва і місцевого самоврядування Національної академії правових наук України, вона є членом комісії з професійної етики соціолога, яка працює при Соціологічній Асоціації України, першим віце-президентом Харківської асоціації політологів і навіть президентом жіночого клубу Національного юридичного університету «Юнона». І це тільки офіційні посади!

За вагомий особистий внесок у підготовку висококваліфікованих фахівців, плідну науково-педагогічну діяльність проф. Л. М. Герасіна відзначена багатьма державними та академічними нагородами. Безумовно, всі вони засвідчують високі наукові досягнення шановної Людмили Миколаївни. Але є ще одна нагорода – велика повага колег та студентів, які щиро вітають ювілярку і бажають їй доброго здоров'я, благополуччя, натхнення та творчої наснаги.

Доктор соціологічних наук,
професор В. Л. Погрібна

УДК 316.752:[316.32:316.422]

Віль Бакіров

доктор соціологічних наук, професор, академік НАН України, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
Президент Соціологічної асоціації України (САУ)

Vil Bakirov

Doctor of Sociology Sciences, Full Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Rektor of V. N. Karazin Kharkov National University,
President of Ukrainian Sociological Organization

ЦІННІСНИЙ ВИМІР ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізуються чинники соціально-економічних, політичних і духовних перетворень, що відбувалися в Україні протягом останніх років. Зазначається, що українське суспільство знаходиться лише на проміжній стадії руху до європейських соціальних і політичних цивілізаційних стандартів. Акцентується увага на тому, що цивілізаційні зміни перш за все пов'язані зі зміною змісту нормативної ціннісної моделі світу. Здійснюється порівняльний аналіз ціннісних уявлень традиційного, індустріального та постіндустріального суспільств. Підкреслюється, що соціокультурна комунікація як механізм формування масової ціннісної свідомості відбувається в культурному діалозі епох, у взаємодії національних культур і субкультур, у відкритій дискусії ідеологій, у співставленні, протиставленні та взаєморозумінні різних ціннісних ставлень до світу. Робиться висновок щодо ролі та призначення університетів як інфраструктури формування ціннісної свідомості на індивідуальному, груповому та загальносоціальному рівні.

Ключові слова: ціннісна свідомість, цивілізаційні зміни, соціокультурна комунікація.

В статье анализируются факторы социально-экономических, политических и духовных преобразований, происходивших в Украине в течение последних лет. Отмечается, что украинское общество находится лишь на промежуточной стадии движения к европейским социальным и политическим цивилизационным стандартам. Акцентируется внимание на том, что цивилизационные изменения прежде всего связаны с изменением содержания нормативной ценностной модели мира. Осуществляется сравнительный анализ ценностных представлений традиционного, индустриального и постиндустриального обществ. Подчеркивается, что социокультурная коммуникация как механизм формирования массового ценностного сознания происходит в культурном диалоге эпох, во взаимодействии национальных культур и субкультур, в открытой дискуссии идеологий, в сопоставлении, противопоставлении и взаимопонимании различных ценностных отношений к миру. Делается вывод о роли и назначении университетов как инфраструктуры формирования ценностного сознания на индивидуальном, групповом и общесоциальном уровне.

Ключевые слова: ценностное сознание, цивилизационные изменения, социокультурная коммуникация.

The article analyzes factors of social and economic, political and spiritual transformations, which have been taking place in Ukrainian society in recent years. It is noted that Ukrainian society is only at the intermediate stage of meeting the European social and political civilizational standards. Particular attention is paid to the fact that civilizational changes are mainly bound up with content change of normative value model of the world. The comparative analysis of value conceptions about traditional, industrial and post-industrial societies is conducted. It is emphasized that socio-cultural communication as a mechanism of mass value awareness is carried out in the cultural dialogue of epochs, in the interaction of national cultures and sub-

cultures, in the open discussion of ideologies, in comparison, opposition and mutual understanding of different value attitudes to the world. The conclusion concerning the role and mission of universities as infrastructure of value awareness formation at the individual, group and general social level is made.

Keywords: value awareness, civilizational changes, socio-cultural communication.

Українське суспільство на початку ХХІ століття переживає процес соціально-політичних, економічних і духовних перетворень настільки глибоких, радикальних і всеохоплюючих, що необхідно говорити не просто про перехідний період, а про революцію, в ході якої докорінно змінюються форми влади і власності, культура, мораль, соціально-класова структура і спосіб життя.

Цей процес є надзвичайно складним і суперечливим, породжує хаотичні тенденції і невизначеності. Така турбулентність є наслідком не тільки радянського соціалістичного експерименту, але й уходить також корінням в архаїчні глибини феодально-аграрної, традиційної моделі суспільства, які, як доводить досвід пострадянських країн, виявились здатними відтворити свою суть у ліберально-демократичних за зовнішньою формою соціальних інститутах і механізмах. Крім того, українська революція не є суто локальним явищем. Вона є проявом глобальних цивілізаційних зрушень, які сьогодні є і також суттєво впливають на загальну соціальну драматургію українського життя.

Цивілізаційна модернізація українського суспільства є далеко не завершеною; пострадянське суспільство, хоча і набуло певної якісної визначеності і сталості, багатьох формальних ознак демократичності, ще не відповідає сучасним європейським стандартам демократії; пострадянська суспільно-політична система, яка сформувалась внаслідок першого етапу модернізаційних перетворень, почала відтворювати саму себе і все більш стримує подальший розвиток країни в напрямку сучасних суспільних цінностей та сучасних технологій організації суспільного життя.

Побудувати зовнішні форми, інституційну інфраструктуру демократичної, правової, ринкової, соціальної держави - це ще не значить забезпечити функціонування і розвиток суспільства відповідно до європейських, а точніше сказати, до сучасних цивілізаційних стандартів. На порядок денний вийшло завдання активного і енергійного опанування моделлю сучасного європейського суспільства, такого суспільства, яке пододало у собі негативне ставлення до минулого і звільнилось від утопічного сприйняття майбутнього, яке здатне ефективно реагувати на виклики інформаційної та постіндустріальної цивілізації, відповідати політичним, соціальним, економічним, духовним стандартам нової

епохи, бути органічно інтегрованим у складну архітектуру сучасних міжнародних стосунків.

Основними рисами сучасних європейських стандартів організації суспільного життя насамперед є: а) розвинута демократична організація суспільства, системоутворюючими чинниками якої є ефективна правова і соціальна держава і активне громадянське суспільство, в якому, крім демократичних електоральних процедур формування влади, ефективно діють розвинені інститути і механізми забезпечення громадянських прав і свобод (особливо свободи слова), присутні відкритість та прозорість владних структур, ведеться постійний діалог між владою і суспільством, між всіма гілками і рівнями влади і громадянами; б) інноваційна динамічна економічна система, соціально відповідальний бізнес, підпорядкований прозорим і стабільним правилам гри, однаковою для всіх суб'єктів господарювання; в) відкритість суспільства не тільки в сенсі цивілізованого обміну товарами, послугами, капіталами, інформацією і людьми, але й в сенсі вільної і чесної конкуренції рівноправних членів суспільства за соціальний статус; г) гуманістична соціальна сфера, яка забезпечує певний рівень соціальної справедливості та гармонії інтересів, соціальне партнерство і взаємопорозуміння всіх елементів соціальної структури (соціальних, професійних, етнічних, конфесійних, демографічних та інших груп); д) ефективна система механізмів захисту духовного і фізичного здоров'я нації та потужна освітньо-наукова система, що забезпечує високу якість та доступність освіти і динамічний науково-технічний прогрес.

Якщо керуватись цим далеко не вичерпним переліком критеріїв, то видно, що українське суспільство знаходиться лише на проміжній стадії руху до європейських соціальних і політичних цивілізаційних стандартів і сьогодні можна говорити про логічне завершення лише першого етапу пострадянської трансформації.

Чи можна було очікувати іншого? З історичної відстані у двадцять п'ять років зрозуміло, що сподіватися на принципово інший результат, на миттєве «українське чудо» було нереально. По-перше, треба брати до уваги об'єктивні складнощі трансформаційного періоду, які неминучі для перетворень такої глибини і масштабності. Для країн, що сформувалися

на пострадянському просторі, ці перетворення виявилися набагато складнішими, ніж процеси, які відбувалися, наприклад, у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи. Така різниця пояснюється, з одного боку, значно більшою історичною тривалістю тоталітарного режиму, а з іншого, - необхідністю поєднувати трансформацію суспільних відносин з вирішенням багатоаспектного комплексу проблем, пов'язаних з утвердженням власної державності. На відміну від інших постсоціалістичних країн Україні довелося паралельно із радикальними політичними і соціально-економічними перетвореннями створювати весь комплекс атрибутів незалежної національної держави модерного типу, зокрема створювати ринкову економіку і модерну демократичну державу одночасно, без готового досвіду і надійних, адаптованих до нашої специфіки, перевірених практикою теорій.

Успішні демократичні реформи спираються, як правило, на підтримку міцного громадянського суспільства і розвинені традиції місцевого самоврядування. В Україні за довгі роки централізованого адміністрування і перше, і друге було знищено, і це, може, найтяжча негативна спадщина радянського минулого.

Сьогодні чітко видно, що бажання одним стрибком перескочити із системи тоталітаризму до демократії європейського зразку було нереальним. Але видно й те, що найбільш вразливою стороною трансформаційної моделі, якої ми дотримувалися, було фактичне ототожнення поняття системної соціальної трансформації суспільства з поняттями формальної політичної модернізації і ринкових перетворень. Корінь проблеми полягає у тому, що зі здобуттям незалежності перед Україною повстало історичне завдання саме глибокої культурно-цивілізаційної трансформації суспільного життя в цілому, яка за своїм змістом та сутністю не зводиться тільки до політичної модернізації і ринкових реформ *per se*. Політична, економічна сфера, безумовно, є винятково важливими у формуванні логіки суспільного розвитку. Але життя щоденно переконує в не меншій важливості інших чинників – духовного життя, суспільної свідомості, культури, загальних ціннісно-нормативних контекстів. Значна частина проблем, що у нас накопичилися, в тому числі й ті, які породжені допущеними у ході реформ деформаціями, пов'язані насамперед з розбалансованістю комплексу зазначених чинників суспільних перетворень.

Іншими словами, логіка реформ не була узгоджена з логікою сучасного цивілізаційного розвитку, його гуманізацією, становленням нової системи цінностей. Не враховувалось

те, що політична модернізація, як і економічні реформи, - це лише інструментарій реалізації завдань соціального прогресу, а основним критерієм їх успішності є те, наскільки вони сприяють гуманізації суспільства.

Події 2013-2016 рр. висвітлили всі недоліки тієї моделі, яка сформувалась протягом пострадянських років і яка не забезпечує: 1) визначення та поєднування різноманітних, суперечливих інтересів різних верств, прошарків, груп населення і вищих національних інтересів України; 2) збалансованої і гармонійної взаємодії гілок влади, замість чого хронічно стимулює надмірні, необґрунтовані колізії і суперечності між ними; 3) управління суспільством і розв'язання конфліктів на підставі виключно правових і формально раціоналізованих процедур, беззастережного виконання юридичних норм; 4) сучасних форм вільного волевиявлення народу та ефективного громадського контролю за діями влади.

Але, не менш важливим є те, що в Україні за двадцять п'ять років не подолана криза ціннісної свідомості. Радянські цінності втратили свій сенс, а їхнє місце не заступили нові цінності, які відповідають новим цивілізаційним критеріям. Переважна більшість населення не відчуває дисонансу між правилами свого повсякденного життя і європейськими ціннісними стандартами, не готові сповідувати останні у власному житті. Пасіонарна частина населення, яка відчула смак нових цінностей, була рушійною силою Євромайдану, який був ціннісним стрибком [8, с. 104]. Недарма історики називають його Революцією Цінностей [9].

Проте ця революція зовсім не розв'язала і не могла розв'язати проблему трансформації ціннісної свідомості мільйонів людей. Бурхливі революційні події лише створюють певний імпульс подальших поступових і повільних культурних еволюцій, цілеспрямованої роботи всіх інститутів духовного виробництва, починаючи від освіти і завершуючи масмедіа. Для цієї роботи необхідне глибоке розуміння процесів продукування і змін ціннісної свідомості, які не залишаються незмінними, але в межах кожного цивілізаційного зрушення набувають нових форм і механізмів.

Цивілізаційні зміни пов'язані перш за все зі зміною змісту нормативної ціннісної моделі світу, домінуючих ціннісних ідей та уявлень. Проте перехід до кожної нової стадії цивілізаційного розвитку означає також й зміну основних механізмів, за допомогою яких суспільство виробляє, робить поширеними й загальноприйнятими ціннісні уявлення, перетворює їх на мотиваційно-смыслову основу людської поведінки. Саме тому філософсько-

соціологічний аналіз ціннісної свідомості вимагає теоретичного прояснення суті й смислу трансформації соціокультурних механізмів виробництва та реалізації ціннісних уявлень.

Спосіб виробництва й функціонування ціннісної свідомості впливає, по-перше, з фундаментальних принципів існування певного типу цивілізації, розв'язуваних нею завдань, належить до найважливіших механізмів життя даної цивілізації.

І по-друге, як свідчить ретроспективний філософсько-соціологічний аналіз, цей спосіб тісно пов'язаний із характерним для даного типу соціальної реальності модусом індивідуального суспільного буття людини. Ступінь і характер розвиненості в людині індивідуально-особистісного начала, конкретні форми його інтеграції в соціальні групи та спільноти, принципи його взаємодії з соціальними структурами, інститутами й суспільством у цілому – все це вимагає відповідного способу виробництва ціннісної свідомості.

У традиційному суспільстві ціннісні уявлення про навколишній світ, про місце людини в ньому, про те, як їй належить жити, що є сенсом її життя, виникали в самій практиці суспільної діяльності, вироблялися на рівні узагальнення повсякденного досвіду, переважно в буденних формах свідомості.

Основною турботою традиційного суспільства є не розвиток, а відтворення усталених форм життя, репродукування усіх систем суспільної взаємодії. Головним принципом «традиційних» цивілізацій є відтворення, соціальних форм життя, збереження сакралізованої традиції, яка визначає зміст і форми індивідуальної і колективної соціальної поведінки.

Ціннісні уявлення в цей період формувалися дуже повільно. У них кристалізувалися шляхом спроб і помилок, шляхом тривалого відбору ті ідеї обов'язкового, доброго, справедливого тощо, які допомагали суспільному життю плинути в його звичному річищі. Тут, звичайно, не обходилося без якихось несподіваних, спонтанних змін у ціннісному полі духовної культури. Однак становлення у суспільній свідомості сталих систем ціннісних уявлень відбувалося, в основному, у формі стихійно-культурного відбору.

Ті ціннісні інтерпретації світу, які були необхідні для збереження форм соціального людського існування, що склалися, відбиралися самим життям, його культурною практикою, закріплювалися в релігійній, етичній, естетичній, правовій, політичній формах; таким же чином вироблялося й багато загальнолюдських абсолютних ціннісних уявлень, які були віддалені від сьогоденних функціональних потреб життєвої практики, але несли у

собі більш глибокий духовний смисл - визначення абсолютних вищих цілей і призначень людини.

Там, де соціальне життя керується традиціями, які сягають глибокої давнини, там ціннісна свідомість має форму зведення жорстко визначених і однозначно сформульованих життєвих цілей, стереотипів поведінки, норм взаємин як у публічній – політичній, правовій державній сфері, так і у сфері приватній, інтимно-особистісній. Не можна, звичайно, зводити всю своєрідність традиційних суспільств до одного типу.

Традиційне суспільство в общинно-кастовій Індії дуже відрізнялося від традиційного суспільства у Китаї, де етико-ритуальні принципи й норми поведінки, стандарти поведінки густою мережею обплітали повсякденне життя людини, але були багато в чому десакралізовані й деміфологізовані. Традиційне суспільство на Близькому Сході мало безліч відмінностей від традиційного суспільства у Східній Європі. Тому існувала й певна «горизонтальна» наступність. Ціннісні ідеї й уявлення, що зародилися в надрах соціокультурного середовища одного традиційного суспільства, переходили в інші традиційні соціальні системи як впливи інших культур. Однак будь-який інноваційний ціннісний матеріал обов'язково перероблявся місцевою традицією, яка відбирала те, що працювало на її власне збереження. Це була або релігійно-сакральна традиція, або традиція етнічно-фольклорна, укорінена в міфологічних структурах свідомості. Однак ще раз слід підкреслити: вона напрацьовувалася й нарощувалася в процесі стихійно-культурного відбору, який виробляв той синкретичний комплекс ціннісних уявлень, що й складав мотиваційно-сміслову основу соціальної поведінки в традиційному суспільстві. Учення, настанови мудреців, реформаторів, законодавців (такі, наприклад, як Солон, Конфуцій, Будда) входили у практику масової поведінки лише тому, що вписувалися в авторитет традиції чи самі створювали традицію.

У традиційних суспільствах, безсумнівно, висувалися і такі ціннісні системи, що конкурували одна з одною, особливо в традиційних суспільствах із розвинутою філософською та етико-релігійною думкою. Так, у Китаї конфуціанська доктрина лі (добропристойність), яка була теоретично осмисленою загальною характеристикою правильного соціального устрою й правильної поведінки людини, тобто ціннісною концепцією, була предметом обговорення представників різних філософсько-етичних напрямів Давнього Китаю. Конфуціанство критикувалося прихильниками Мо-цзи (V ст. до

н.е.) з позицій більш сильно вираженого утилітарного егалітаризму, даосами - з позиції натуралістського гедонізму, легістами - з позицій посилення правових засад, жорсткого культу закону, тобто правового ригоризму. Однак перемога дісталася все-таки конфуціанським ціннісним принципам і перш за все тому, що конфуціанці спиралися на міцний ґрунт давніх традицій. Конфуціанська концепція перемогла саме тому, що вона, відмовляючись від релігійної санкції, деміфологізуючи та десакралізуючи ціннісні ідеї, постійно апелювала до мудрості предків, до традицій минулого, пов'язуючи їх із потребами реальностей сучасної їм епохи, тобто використовуючи механізм сполучення з традицією, що не порушує логіки стихійно-культурного відбору. Конфуціанські цінності та норми були незаперечно обов'язковими для усіх членів суспільства - від імператора до простолюдина, тобто вони мали універсально-регулюючий характер. Їхнє соціальне функціонування не зводилося до суворого дотримання казарменної дисципліни, що підтримувалося невідворотністю покарання, але являло собою жорстокий автоматизм набутого з коліски стереотипу поведінки. Простолюдин у Китаї міг стати даосом, буддійським монахом, а у пізніші часи - мусульманином або християнином, однак від народження до смерті - у ціннісному соціальному плані - не змінювався, свідомо чи несвідомо дотримувався непорушних принципів етико-ритуальних норм, систематизованих конфуціанцями. Класичний конфуціанський трактат «Лі цзі», укладений на початку нової ери, містив рекомендації та регламенти чи не на всі випадки життя.

У ціннісно-нормативних системах, подібних до «Лі цзі», по суті закодована вся система соціальної поведінки, яка відтворює політичні, адміністративні, сімейні та інші інститути величезного складно організованого соціального організму. Ціннісна свідомість тут представлена переважно у вигляді норм, тобто імперативних уявлень про цінне. Перед традиційним суспільством не стояло завдання нав'язати людині певного роду бажання, прагнення (цінності - цілі). Бажання індивідуума швидше приборкувались, стримувались і акцент ціннісної свідомості традиційного суспільства ставився на «цінності - засоби», на нормативну форму людської поведінки. У традиційному суспільстві, за свідченням практично всіх найвідоміших його дослідників, відсутня розвинута індивідуальна свідомість, відсутня людська індивідуальність у сучасному значенні цієї категорії. Навіть самі поняття «об'єктивне» й «суб'єктивне» навряд чи можна застосовувати до характеристики світосприймання людей цієї епохи. «Це протиставлення виражає сучасне ставлення до світу, яке чітко й свідомо роз-

межує внутрішній світ людини й реальність, що існує поза нею. Але... в середні століття в суб'єкті бачили «мікрокосм» - зменшений дублікат «макрокосму», який в усьому повторював світ. Індивідуум не протиставлявся природі, світу, він з ними співставлявся як аналог. Тут суб'єктивне й об'єктивне зливалися чи, краще сказати, не були ще розчленовані» [1, с. 151].

Перед традиційним суспільством перш за все стояло завдання навчити поведінці, наперед орієнтованій на групові концепції належного. Чіткі нормативи соціальної поведінки охоплювали буквально всі сторони життя, як публічного, так і приватного, навіть інтимного, вводилися в індивідуальну свідомість шляхом різних форм ритуалізації. Ритуал і церемоніал - найважливіші форми функціонування свідомості в традиційному суспільстві. Вони перетворювали норми, традиції, звичаї ледь не на автоматичні стереотипи поведінки у стандартизованих соціальних ситуаціях, забезпечуючи їхнє постійне відтворення й оберігаючи соціальну систему від змін й руйнування.

У традиційному суспільстві людське буття характеризується відсутністю тієї свободи, яку воно набуває в індустріальній цивілізації. Людина мовби прикута до своєї соціальної ролі, її вчинки і дії суворо і чітко регламентовані і розписані аж до найменшої дрібниці, її географічні та соціальні переміщення суворо заборонені. Від народження людина виявляється включеною до конкретної соціальної структури, що визначає загальний і конкретний зміст типових форм її життєдіяльності. Особа була тотожна зі своєю головною соціальною її роллю, суспільний лад сприймався як природний стан речей, а індивід - як невід'ємний елемент цього ладу

Тому він легко переносив жорстку регламентацію соціальної поведінки, був розчинений у громаді, родині, у клану, цеху, гільдії, у будь-якої форми корпоративного життя. Людина була окремою людиною лише умовно, оскільки цілковито належала соціальному, природному, космічному чи трансцендентному началу. Усвідомлення своєї людської індивідуальності, своєї «самості» не було розвинуто, і це охарактеризовано Якобом Буркхардтом: «У середньовіччі обидві сторони самосвідомості по відношенню до зовнішнього світу і свого внутрішнього «Я» неначе дримали під одним спільним покривалом. Покривало було зіткано із підсвідомих вірувань, наївних поглядів і забобонів; увесь світ з його історією уявлявся крізь це покривало у своєрідному забарвленні, і людина пізнавала себе тільки за расовими особливостями чи за ознаками, які розрізняють народ, партію, корпорацію,

родину, іншими словами, поняття особистості пов'язувалося завжди з будь-якою спільною формою» [2, с. 157].

Отже, виробництво й функціонування ціннісної свідомості у традиційному суспільстві відрізнялося такими рисами: 1) основний спосіб виробництва ціннісних уявлень – стихійно-культурний відбір; 2) основна форма вираження ціннісних уявлень – норми як імперативне виявлення ціннісної свідомості; 3) основний вид упровадження в індивідуальну свідомість – ритуалізоване навчання.

Перехід від традиційного суспільства до індустріального пов'язаний з радикальними змінами в соціокультурному способі індивідуального людського існування, з переходом людини до особистісного існування.

Це означало глибоку зміну соціально-історичного способу виробництва й функціонування ціннісної свідомості. Індивід віднині повинен був самостійно вибудовувати власні цінності, оскільки опинився у світі, де немає тотальної і обов'язкової моделі соціальної поведінки, яка суб'єктивно переживалася як природна даність. Становлення індустріального суспільства унеможливило поведінку, підкорену стереотипам ієрархічної системи особистої залежності. Цю систему заступає система речової залежності. Людина в ній вимушена на свій страх і ризик виходити за межі ритуально-церемоніальних стандартів. Вона виявляє себе серед безлічі конфліктних соціальних ситуацій, які потребують вибору однієї з кількох правових, моральних, естетичних, політичних альтернатив.

Стереотипізована форма мотивації поступається раціоналізованій, яка вимагає не простого відтворення традиційного зразка поведінки у стандартній соціальній ситуації, а економічної й соціальної калькуляції, що й відобразилось в етиці утилітаризму, яка трактувала моральний вибір як підрахунок «плюсів» і «мінусів». Потреба в оперуванні різними ціннісними аргументами в різноманітних соціальних ситуаціях, можливість відхилення, недотримання «правила», звичаю передбачала розвиток системи внутрішньої ціннісної детермінації «цільових» ціннісних уявлень, які будують для індивідуума основу особистісної самоідентифікації. Виникає історична потреба у формуванні нового соціального способу виробництва й реалізації ціннісних уявлень, що враховує появу нового способу ціннісної саморегуляції особистості.

Перехід до нового способу ціннісної регуляції соціальної поведінки, орієнтованої на інтеріоризовані людиною уявлення про життєві «цінності-цілі», супроводжувався глибокими змінами в усіх структурах духо-

вної культури суспільства: у філософії, в етиці, в релігії. Філософія звернулася до теми гуманізму (Е.Роттердамський, Л. Б. Альберті, Т.Мор); етика – до етичного раціоналізму (Спіноза, Гоббс, Гельвецій); релігія – до протестантської ідеї обраності. Новий спосіб виробництва й функціонування ціннісної свідомості вимагав іншого ставлення індивідуума не тільки до соціальної спільноти й суспільства, але й до Бога. Релігійна свідомість знає якнайглибшої реформації. Протестантизм запропонував принцип внутрішньої релігійної достовірності як єдиного засобу пізнання Бога, став релігійною основою духовного індивідуалізму. «Психологічно духовний індивідуалізм не відрізнявся від індивідуалізму економічного: в обох випадках індивідуум абсолютно самотній, в обох випадках він стикається з підкорюючою силою, якою б вона не була – Господь, конкуренти чи безлікі сили. Індивідуалістичне ставлення до Бога було психологічною підготовкою до індивідуалізму людини у світському житті» [3, с.98].

Індустріальне суспільство звільняло людину в психологічному, культурному й соціальному аспектах, виводило її життя з жорстких рамок корпоративної регламентації. Людина вже не була пов'язана жорсткою системою традиційно легітимізованих приписів, нормативів, залишилася сам на сам із собою. В економічній сфері її успіх віднині ґрунтувався не на зусиллях і функціонуванні тієї професійної групи, невід'ємною частиною якої вона є, а на її власних зусиллях, її особистому «страхові й ризику». Зникали кастові, станові відмінності, зростало розуміння й усвідомлення прав і свобод окремої людини як індивідуума, а не як члена соціальної групи. Однак не можна не бачити, що «несуб'єктність» індивідуума традиційного суспільства поступається завдяки цьому «суб'єктності» як такій.

Подальший розвиток цивілізації, що базується на машинній індустрії, сприяв становленню «квазі-суб'єктності», перетворював індивідуума у функціональний додаток до технічної і соціальної машинерії. Людина не спрямовує свій розум і свою волю на те, щоб жити самотнім життям, щоб вільно й самостійно осягати його найвищі смисли й цілі. Навпаки вона сприймає форми життя такими, якими їх нав'язує їй раціональне планування й раціональна організація індустріального суспільства і робить це з упевненістю в їхній розумності [4, с. 545]. Свобода волевиявлення не є для неї серйозною цінністю. Для неї вигідніше, природніше вживатися в ту або іншу організацію, підкорятися її програмам, «втікати від свободи».

Якщо ціннісна свідомість традиційного суспільства регулювала соціальну поведінку,

наголошуючи на «інструментальних», а не на «цільових» цінностях, то в індустріальному суспільстві – навпаки. Тут людина позбавлена можливості особистого життєвого цілевизначення (та й не здатна до нього), цілі її життя дані зовні і їй залишається лише виявляти винахідливість у визначенні інструментальних засобів досягнення цих цілей. Е.Фромм писав, що людина індустріального суспільства живе в стані ілюзії, ніби вона знає, чого хоче, тоді як насправді вона хоче те, чого вона повинна хотіти згідно з шаблоном, відповідно до загальноприйнятих правил. Така людина боїться зазирнути у справжні цілі й смисли свого буття, легко уникає цієї проблеми, приймає готові, задані ззовні стандартні цілі життя. «Сучасна людина готова піти на величезний ризик, намагаючись досягти мети, яка вважається саме «її» метою, але надзвичайно боїться ризику й відповідальності визначити для себе справжні власні цілі. Бурхливу діяльність часто вважають ознакою самостійної дії, але ми знаємо, що така діяльність може бути самостійною не більше ніж поведінка актора чи загипнотизованої людини. Коли ставиться п'єса, кожен актор може дуже енергійно грати свою роль і навіть вставляти якісь репліки або власні деталі дії. Але при цьому він все-таки всього лише грає доручену роль» [3, с. 211].

Переважаючою формою ціннісних уявлень в індустріальному суспільстві виступають не норми, а ідеї. Саме на цій стадії цивілізаційного розвитку ідеологія як систематизоване раціоналізоване вираження певних соціальних, класових інтересів починає відігравати домінуючу роль у суспільній свідомості. Ідеологія - це ціннісна свідомість, виражена в формі раціоналізованих програм практичної масової поведінки. М.Рокич за допомогою контент-аналізу праць та виступів ідейних лідерів основних політичних течій ХХ століття дійшов висновку, що всі ідеології цього століття диференціюються відношенням до «свободи» й «рівності»: капіталістична (консервативна) ідеологія (визнання свободи, заперечення рівності); соціалістична ідеологія (визнання свободи, визнання рівності); комуністична ідеологія (заперечення свободи, визнання рівності); фашистська ідеологія (заперечення свободи, заперечення рівності) [5, р. 271]. Можна дискутувати про те, наскільки повною й точною є ця класифікація, але важливо підкреслити інше: індустріальна епоха впливає на соціальну поведінку людей перш за все тим, що цілеспрямовано насичує масову свідомість системами різних дій, метою яких є формування у індивідуумів відповідних уявлень про своє місце в соціальній системі, про

цілі особистого життя, про його надзавдання, про належні форми життєдіяльності і т.д.

Індустріальне суспільство суттєво змінює сам спосіб продукування ціннісних уявлень, який можна було б визначити як соціальне нав'язування. Е.Дюркгейм, прибічник безумовного примату колективної душі над індивідуальною (соціологізму), вважав такий спосіб взаємодії індивідуальної і суспільної свідомості природним і єдино можливим. Способи мислення, діяльності і відчуття, що знаходяться поза індивідуумом, наділені примусовою силою, «внаслідок якої вони йому нав'язуються», належать до категорії фактів «соціальних». «Не маючи своїм субстратом індивідуума, вони не можуть мати іншого субстрата, крім суспільства, будь то політичне суспільство в цілому чи будь-які окремі групи, що до нього належать: релігійні групи, політичні і літературні школи, професійні корпорації тощо... Щоправда, слово «примусування» за допомогою якого ми їх визначаємо, ризикує схвилювати ревних прибічників абсолютного індивідуалізму. Оскільки вони визнають індивідуума цілком автономним, то їм здається, що його принижують усякий раз, як дають йому відчуття, що він залежить не тільки від самого себе. Але тепер вже безсумнівно, що більшість наших ідей і прагнень не є вироблені нами, а приходять до нас ззовні, вони можуть проникнути в нас, лише примусивши визнати себе; ось усе, що означає наше визначення» [6, с. 413-414].

В індустріальних соціальних системах виникають потужні інститути спеціалізованого духовного «продукування», що виробляють і запроваджують у суспільній свідомості моральні, політичні, правові та інші комплекси ідей, в яких закодовані інтереси класів, соціальних груп, верств, інших «діючих осіб» суспільного життя. Якщо в традиційному суспільстві джерелом змісту ціннісної свідомості є ніщо інше як досвід збереження сформованих форм життя, то в індустріальному суспільстві, що вимагає змін, інновацій, перебудов, реагування на непередбачені ситуації взаємодії з природою, такими виступають суспільні і класові інтереси, які правильно чи помилково сприймаються людьми, набувають вигляду або ідеології, або утопії.

Індустріальне суспільство – суспільство, що претендує на знання власних законів і здатність їх застосовувати в різних формах соціального планування і проектування. Проте головне все-таки не в цьому. В індустріальному суспільстві виникає технічна можливість вироблення у найширших масштабах заданих ціннісних уявлень, що орієнтують людину на певну концепцію «гідного життя»,

на нормативний образ «добродійної», «добропорядної», людини, громадянина, члена суспільства. Друкарство, засоби масової інформації, розгалужені системи освіти зробили можливими пропаганду, насадження, «занесення» у масову свідомість ціннісних ідей, уявлень, критеріїв, готових оцінок, що виробляються, спричиняються філософами, журналістами, літераторами, політиками, проповідниками тощо. Виникає ціла індустрія вироблення ціннісної свідомості, що використовує не тільки ефективні технічні засоби, але також організаційні форми і наукові методи. Це означає появу практично невідомих традиційній цивілізації форм духовної діяльності суспільства: «маніпулювання свідомістю», «промивання мозку», «програмування особистості» і т.п.

Оскільки в тоталітарних системах дух індустріалізму виявляється найбільше, остільки в них потяг «нав'язати» індивідуумам потрібні системі форми ціннісної орієнтації набувають максимально оголеного й концентрованого вигляду, так вражаюче показано в книгах Є.Зам'ятіна, Дж. Оруелла, О.Хакслі.

Формування постіндустріальних моделей суспільного життя означає чергову докорінну перебудову взаємовідносин індивіда і суспільства, виникнення нового способу включення індивіда у соціальні процеси, зміну самого індивіда. У традиційному суспільстві індивід відзначався слабко вираженою індивідуальністю, власне кажучи, у строгому сенсі слова не був суб'єктом своєї життєдіяльності. В індустріальному суспільстві індивід незмірно більше автономний, має розвинутий складний суб'єктивний світ, однак, він «втікає від свободи» й може розглядатися як «квазі-суб'єкт». У постіндустріальному суспільстві буття людини набуває інших рис. Вона виходить із безумовного й беззастережного підкорення соціальним системам і перетворюється на автономний центр інтересів, прагнень і ціннісних відношень. Переведення виробництва на «високі технології» вимагає відповідної «людської відповіді» - зростання освітнього рівня людей, їхнього інтелекту, розвитку й збагачення моральних якостей. Розвиток творчих здібностей, мислення, ініціативи, самостійності працівника стає «технологічним» принципом постіндустріальної економіки.

Ця цивілізаційна зміна зумовлює зовсім інше розв'язання проблеми включення індивіда в соціальні групи, його соціальної ідентифікації. Починають втрачати значення старі, класичні ідентифікаційні групи (класи, соціально-професійні, політичні спільноти тощо) й виникають нові, не класичні, індивід усе менше пов'язаний з якимись групами контек-

стом свого народження (за винятком, можливо, етнічних і расових), все менше схильний беззастережно погоджуватися з якимись надособистісними ціннісними системами.

Зміна індустріальної цивілізації супроводжується руйнуванням укорінених соціально-групових структур, на яких трималися духовні й психологічні зв'язки людей і які живили «ми-почуття», необхідне кожній людині.

Змінюється не лише соціальне, але й культурне середовище існування людини. Замість колись монолітної, гомогенної у ціннісному відношенні культури перед індивідом постає безліч культурно-ціннісних світів, які співіснують один з одним. Демасифікація інформаційного середовища, плюралізація ідеологічного життя пред'являють індивіду не гомогенну систему цінностей, а багате й складне, суперечливе розмаїття ціннісних концепцій світу й життя. Єдиний «простір» свідомості заповнений духовно-культурними моделями, які представляють увесь спектр ціннісних традицій: східну, західну, середньовічну, ренесансну, домодерну, модерну і постмодерну, які проповідують різні смисли життя, проникаючи завдяки масмедіа у повсякденну свідомість фактично кожної сучасної людини.

У даній соціокультурній ситуації стає багатшим і складнішим зовнішній світ людського життя, який несе в собі незмірно більшу кількість можливостей задоволення різноманітних людських потреб, як матеріальних, так і духовних. Водночас не може не ускладнюватися внутрішній світ індивіда. Останній опиняється у ситуації, яку психологи визначають як «внутрішньо складний і зовнішньо легкий життєвий світ» [3, с. 119]. Внутрішній світ індивіда у цій ситуації наповнений альтернативними, протилежними за смыслом спонуканнями, прагненнями, бажаннями, являє собою постійну боротьбу мотивів, кожному з яких дуже важко віддати раціональну перевагу. Проблема вибору не допомагає вирішити й зовнішній світ, оскільки він легко проникний для багатьох прагнень і бажань, які також конкурують один з одним. Тягар вибору цілком лежить на індивіді, позбавленому зовнішньої критеріальної опори в ритуалізованих поведінкових стереотипах, нормативних регламентаціях, в інституціоналізованих ідеологіях. «Головна проблематичність і спрямованість внутрішньо складного життя полягає в тому, щоб звільнитися від болісної необхідності постійних виборів, виробити психологічний «орган» опанування складністю, який мав би шкалу вимірювання значущості мотивів і здатність з'єднувати життєві відношення в цілісність індивідуального

життя. Цей «орган» не що інше, як ціннісна свідомість, бо цінність - єдиний критерій зіставлення мотивів. Принцип цінності є, отже, вищий принцип складного і легкого життєвого світу» [7, с. 122].

Для того, щоби повноцінно існувати у постіндустріальній цивілізації, індивід повинен навчитися ціннісного самовизначення. Йому необхідно набутися здатності відшукати серед величезної множини суперечливих ціннісних визначень реальності саме ті, які відповідають його індивідуальності, або створювати свої власні ціннісні конструкції, не маючи міцної опори в зовнішньому соціокультурному світі, покладаючись на самого себе, на свій власний життєвий і духовний досвід, вступаючи у спілкування з представниками інших ціннісних позицій, інших культур. Життя у такому світі неминуче потребує перманентних ціннісних перебудов, перегляду ціннісних орієнтацій. І оскільки авторитета суспільства, соціальних груп уже не достатньо для їх узгодження у масовій свідомості, набуття ними інтерсуб'єктивного характеру, то виникає необхідність виявлення інших способів досягнення ціннісного консенсусу. За умов зростання автономності особистості, посилення самодіяльних, індивідуально-вольових начал у її поведінці, розвитку індивідуальної суб'єктності ефективним способом формування ціннісного консенсусу може бути тільки спілкування індивідуальних і колективних ціннісних світів, ціннісних свідомостей.

Проблема спілкування стає базовою для багатьох філософських, соціологічних, психологічних праць. Назвемо лише перетворення теорії комунікації у концептуальне ядро герменевтики (Ю. Хабермас); поєднання кантіанського трансценденталізму з герменевтикою на основі поняття комунікації (К. - О. Апель); розвиток формальної логіки на базі теорії мовленнєвої комунікації (Х.Перельман); застосування «спілкувального» підходу для подолання соціоцентризму та антропоцентризму в розумінні людської свідомості (Г.С. Батищев).

Інтерес до цієї проблематики сам по собі засвідчує те, що спілкування перетворюється на фундаментальну основу соціального буття сучасної людини. Втрачаючи опору в об'єктивованих соціальних структурах, «звільняючись» від їхньої духовної, ідейної, ціннісної опіки, людина тим не менше не може жити «сама по собі», герметично замкнутися в життєвому світі свого індивідуального існування. Вона починає шукати якийсь новий спосіб причетності до соціокультурного світу і віднаходить його перш за все у спілкуванні.

До цього спонукає її і трансформація переважачого типу духовності, що відбувається в її внутрішньому світі, і відповідного типу душевності, яка триває разом зі зміною життєвих світів. У постіндустріальному суспільстві (внутрішньо складний і зовнішньо легкий світ) у людське життя входить принцип цінності, естетична духовність сполучається з туризмом як переважачим типом душевного життя (В. Г. Федотова).

В індустріальному суспільстві людське існування минає у межах «суб'єкт-об'єктних» відношень. Людина сприймає все, що навколо неї, інших людей, саму себе переважно як об'єкт. Формування промислової, машинної цивілізації робить людську діяльність оберненою назовні - від людини на предмет і на соціальні структури, які формуються у процесах такої діяльності. Постпромислова цивілізація покликана докорінно переорієнтувати вектори людської діяльності, спрямовує їх на саму людину, розміщує у просторі «суб'єкт-суб'єктних» відношень, робить необхідним для їхнього аналізу «спілкувальний» підхід (Г. Батищев).

В умовах, коли «готові» ціннісні уявлення, що належать до зовнішніх по відношенню до індивіда соціальних утворень - суспільства, класу, соціальних організацій, інститутів, груп тощо, втрачають джерело свого авторитету, перестають бути зовнішньою основою ціннісного самовизначення особи; спільні, ціннісні уявлення, що поділяються людьми, здатні бути основою більш або менш стабільних структур соціальної взаємодії, виникають вже за допомогою механізмів «нав'язування», а на основі соціокультурного спілкування індивідуальних і групових ментальностей, культурних образів світу, ідейних позицій, світогляду тощо. «Соціальна емансипація» особистості в плюралістичному, поліфонічному світі духовної культури (у постмодерністському стані) наполегливо підштовхує її до спілкування, до постійного культурного діалогу і полілогу. Постіндустріальна людина тільки у спілкуванні знаходить підтвердження своєї соціальності; тільки рівнозначне, відкрите «суб'єкт-суб'єктне» відношення не дає їй «атомізуватися», випасти із соціуму і тим самим зруйнувати його.

Масова ціннісна свідомість формується у результаті взаємного розуміння різних, навіть протилежних ціннісних точок зору, спілкування людей соціальних груп, спільностей, які по-різному оцінюють і сприймають реальність. Не однобічне «нав'язування» ціннісної свідомості, а комунікативний процес як механізм цивілізаційних зрушень, який виявляється у взаємодії, взаємоузгодженні,

взаємозближенні різних ціннісних позицій, потребує перебудови всієї соціальної інфраструктури духовної діяльності суспільства.

Соціокультурна комунікація як механізм формування масової ціннісної свідомості відбувається у культурному діалозі епох, у взаємодії соціально-класових, національних культур і субкультур, у відкритій дискусії ідеологій, у співставленні, протиставленні та взаєморозумінні різних ціннісних ставлень до світу. Із пасивного об'єкта соціальної індоктринації людина перетворюється у самостійну істоту, яка ціннісно самоідентифікується, спираючися на особистісну інтерпретацію минулого і сучасного ціннісного досвіду людства.

Для цього нація повинна мати інтенсивне, напружене інтелектуальне життя якого і відповідну інфраструктуру, ядром якої у XXI столітті виступає система аутентичних університетів. Масова університетська освіта охоплює сьогодні мільйони молодих людей, занурює їх не тільки в атмосферу наукового пошуку і професійної підготовки, але й у різноманітне і насичене соціокультурне середовище, демонструючи широкий спектр ціннісних інтерпретацій навколишнього світу.

Аутентичні університети ніколи не були лише виробниками, збирачами та дистрибуторами знань. На всіх щаблях цивілізаційного розвитку людства вони виступали як унікальні соціокультурні системи, в яких водночас співіснують і тісно взаємодіють і *минуле, і сучасне, і майбутнє*.

Тема призначення університетів як інфраструктури формування ціннісної свідомості не піддається одноразовому осмисленню. Кожний масштабний крок у цивілізаційному розвитку суспільства змушує знову вдивлятися у таке явище, як університет, у його роль у розвитку суспільства й людини, по-новому осмислювати його місію.

Університети не є застиглою соціокультурною формою, яка не залежить від соціального часу й соціального простору. Вони змінюють свою природу і призначення, відповідають на нові виклики часу, корегують і трансформують свої завдання.

Людство пройшло стадію цивілізаційного розвитку, яка потребувала простої професійної упорядкованості інтелектуальної роботи. І цю функцію виконали університети першої хвилі.

Подальший розвиток і ускладнення громадського життя актуалізували потребу підвищення ролі розуму і культури, що визначило «другу хвилю» становлення університетів, пов'язану з технологічними потребами індустріальної епохи і культурно-ідентифікацій-

ними потребами її головних суб'єктів – національних держав.

Третя хвиля університетів виникає на наших очах, набирає силу під впливом всеосяжних трансформацій соціального світу, який змінює свою геополітичну конфігурацію, свої соціальні та культурні простори, економіку, політику і ціннісну свідомість. Університети втрачають свою монопольну роль наукового і кадрового забезпечення виробництва, державного управління, інших соціальних практик. Наука робиться нині, не тільки в університетах, але й в академічних інститутах, у наукових підрозділах корпорацій, у приватних компаніях, а часто-густо просто на дому талановитими й геніальними одинаками. В епоху глобалізації, європейської і регіональних інтеграцій, послаблення політичної, економічної і культурної ролі держав-націй університети звільняються від функції збереження національно-культурних кодів, які історично склалися тощо. Це вже дає про себе знати у настроях суспільства й урядів по відношенню до університетів, у падінні престижу і репутації університетів, у внутрішньому сум'ятті університетської громади, яка відчуває хиткість фундаменту свого існування, у фінансових труднощах тощо. Чи означає це, що класичний університет повинен рішуче відмовитися від своєї традиційної ідентичності, від звичних, стійких форм і шаблонів роботи, стати на рейки «академічного капіталізму», трансформуючи себе у щось на кшталт інноваційного підприємства?

Цю відповідь можна було б прийняти, якщо б не дві фундаментальні соціокультурні потреби, які, змінюючись, переходять з епохи в епоху і пов'язані з організацією суспільного інтелекту та геополітичною структурою соціуму. Поточна ситуація відрізняється неймовірним збільшенням обсягу інформації, перш за все наукової, навіть просте накопичення якої дезорієнтує та ускладнює життя людини. Інтелектуальна активність університетів у різних умовах переходить у сферу інституціоналізованого виховання креативності. Креативний початок іманентно притаманний науковій роботі і завжди існував в університетському житті. Однак не як мета і керівний принцип, а як засіб і умова вирішення тих або інших завдань. В умовах, коли на перше місце успішної практичної діяльності виходить не стільки створення нового знання, скільки вміння знайти вже готове знання в океані інформації і творчо ним розпорядитися, креативність стає основною якістю професіоналів. І жодні інші соціальні інститути не здатні стати центрами концентрації, виховання, розвитку і розповсюдження креативності, крім

класичних університетів, які перебудовують відповідним чином форми і зміст своєї традиційної діяльності.

Друга фундаментальна соціокультурна потреба сучасного суспільства – формування нової ціннісної свідомості на базі відкритого полікультурного спілкування і автономного ціннісного самовизначення людей у світі, який стримко глобалізується. Саме університети сьогодні перетворюються на головні інституції формування ціннісної свідомості, створюють можливість жити в різних нормативно-ціннісних контекстах, переходити з одних культурних просторів в інші, не відчуваючи культурного шоку, не впадаючи в шовінізм, ксенофобію, національну обмеженість. Найважливішим символом цієї необхідності є Болонський процес, прямо й опосередковано націлений на перетворення університетської освіти на інструмент загальноєвропейської (і світової) інтелектуальної і професійної мобільності, яка потребує загального культурного, ціннісного фундаменту. І знов-таки,

єдиним інститутом, який відповідає цій потребі, є університет, який переналаштовує механізми формування культурної ідентичності на цей раз не заради відособлення, а заради об'єднання людей. Сучасний університет, на відміну від попередніх періодів своєї історії, втратив домінування у сфері виробництва знань. Однак він продовжує відігравати центральну роль у соціальному й людському розвитку, поєднуючи знання і цінності

Університети повинні глибоко і відповідально усвідомлювати свою місію в постіндустріальному світі, в контексті третьої університетської хвилі. Повинні шукати переконливі відповіді на виклики часу, рішуче перебудовуватися і сміливо експериментувати, поглиблювати взаємодію зі світом бізнесу і виробництва як на внутрішніх, так і на глобальних ринках, ефективно опановувати інноваційні технології і інноваційну культуру. І при цьому, залишатися центрами духовності і культури, майданчиками вільного ціннісного самовизначення людей.

Література

1. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Изд. «Искусство», 1984. – 350 с.
2. Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения / Я. Буркхардт / пер. С. Бриллианта с 8-го нем. изд., перераб. Людвигом Гейгером. – СПб. : типо-лит. Герольд, 1904 - 1906. – Т. 1.
3. Фромм Е. Бегство от свободы / Е. Фром. – М. : Прогресс, 1990. – 272 с.
4. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер / пер. с нем. / Сост., общая ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; Предисл. П.П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
5. Rokeach M. The Nature of Human Values / M. Rokeach. – N.Y., 1973. – 438 с.
6. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – 572 с.
7. Василюк, Ф.Е. Психология переживания [Текст] / Ф.Е. Василюк. – М. : МГУ, 1984. – 240 с.
8. Пасхавер, А.И. Кем быть / Александр Пасхавер. – К. : Фонд Порошенка, 2014. – 112 с. – (Серия «Жити поновому»).
9. EUROMAIDAN – History in the Making / уряд. Г. Гусев, К. Донін, В. Кадигроб. – Київ : Основи, 2014. – 285 с.

Євген Головаха

доктор філософських наук, професор,
заступник директора Інституту соціології НАН України

Yevgen Golovakha

Doctor of Sciences in Philosophy, Full Professor, Vice-Director on Science of Institute of Sociology National
Academy of Sciences of Ukraine

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ШЛЯХИ ТРАНСФОРМАЦІЇ

У статті аналізуються процеси соціальної трансформації, що відбувалися в Україні за часів її незалежності. Наводиться авторська періодизація трансформації українського суспільства. Розглядаються основні типи соціальної трансформації: природна, відновлена природна, волонтарна та вимушена. Акцентується увага на позаекономічних чинниках трансформації, зокрема на такому, як стан суспільної свідомості. Сучасне українське суспільство визначається як «суспільство стихійної пострадянської трансформації і відкладеного декларованого транзиту», якому притаманні такі характеристики, як подвійна інституційна система, масова аномічна деморалізація, цінності «спотвореного модерну», неостанові утворення, відсутність «інституційної» довіри, негативні ідентичності. Доводиться, що шляхи трансформації, якими йдуть країни Центральної та Східної Європи, принципово відрізняються. Робиться висновок щодо необхідності реалізації комплексу заходів, орієнтованих на вирішення таких питань, як визначення пріоритетів у державній внутрішній політиці, налагодження ефективного громадського контролю, створення життєздатних ідеологічних партій тощо. Підкреслюється роль соціології у визначенні конкретних шляхів і механізмів соціальної трансформації, необхідність «соціологічної інтервенції» в українське суспільство.

Ключові слова: українське суспільство, соціальна трансформація, етапи та типи трансформації, «соціологічна інтервенція».

В статье анализируются процессы социальной трансформации в Украине, произошедшие в годы ее независимости. Приводится авторская периодизация трансформации украинского общества. Рассматриваются основные типы социальной трансформации: естественная, восстановленная естественная, волонтарная и вынужденная. Акцентируется внимание на внеэкономических факторах трансформации, в частности на таком, как состояние общественного сознания. Современное украинское общество определяется как «общество стихийной постсоветской трансформации и отложенного декларированного транзита», которому присущи такие характеристики, как двойная институциональная система, массовая аномическая деморализация, ценности «уродливого модерна», неосословные образования, отсутствие «институционального» доверия, негативные идентичности. Доказывается, что пути трансформации, которыми идут страны Центральной и Восточной Европы, принципиально отличаются. Делается вывод о необходимости реализации комплекса мероприятий, направленных на решение таких вопросов, как определение приоритетов в государственной внутренней политике, налаживание эффективного общественного контроля, создание жизнеспособных идеологических партий и т. д. Подчеркивается роль социологии в определении конкретных путей и механизмов социальной трансформации, необходимость «социологической интервенции» в украинское общество.

Ключевые слова: украинское общество, социальная трансформация, этапы и типы трансформации, «социологическая интервенция».

The article analyzes the processes of social transformation in Ukraine that took place during the years of its independence. The authorial periodization of Ukrainian society's transformation is given. The main types of social transformation are considered: natural, restored natural, voluntarial and forced ones. The emphasis is on non-economic factors of transformation, in particular on such, as a condition of social

consciousness. Modern Ukrainian society is defined as “a society of spontaneous post-Soviet transformation and a delayed declarative transit” characterized by such characteristics as a dual institutional system, massive anomalous demoralization, the values of the “ugly modern”, neo-estate formations, the lack of “institutional” trust, negative identities. It is proved that the paths of transformation, which are the countries of Central and Eastern Europe going, are fundamentally different. The conclusion about the need to implement a set of measures aimed at solving such issues as determining priorities in state interior politics, establishing effective social control, creating viable ideological parties, etc is drawn. The role of sociology in the definition of concrete ways and mechanisms of social transformation, the need for “sociological intervention” in the Ukrainian society has been underlined.

Keywords: Ukrainian society, social transformation, stages and types of transformation, “sociological intervention”.

Повертаючись сьогодні до проблеми трансформації українського суспільства, якій була присвячена книга двадцятирічної давнини «Суспільство, що трансформується» [1], маю визнати, що принципових змін з тих часів не сталося. Суспільство досі залишається «пострадянським» у тому сенсі, що зберігає суттєві риси соціального устрою, від якого, здавалося б, категорично відмовилось. Головний висновок тієї книги полягав у тому, що консервативна стратегія розвитку суспільства і держави, обрана тогочасною владою, призводить до відтворення застарілих соціальних структур та інститутів, прирікаючи Україну на стагнацію та «шок без терапії».

Але чи була альтернатива такій стратегії в умовах специфічного типу соціальної трансформації у пострадянському просторі та практичної відсутності людського, в тому числі управлінського, потенціалу ефективного реформування суспільства? І чи є така альтернатива зараз? Знайти відповіді на ці запитання і є метою цієї публікації.

Реалізуючи цю мету, почнемо з аналізу етапів трансформації українського суспільства, серед яких можна виокремити такі:

- стримування інституціональних змін (1992-1994 рр.);
- становлення подвійної інституціональної системи (1995-1999 рр.);
- інституціональна криза і «Помаранчева революція» (2000-2004 рр.);
- нереалізовані «постреволюційні» очікування: від ейфорії до розчарування (2005-2010 рр.);
- стратегічна невизначеність і нові політичні ризики (2011-2013 рр.);
- від «драми невизначеності» до трагедії визначення вектору трансформації (2014-2016 рр.);
- початок декларованого транзиту (2017 р. - ?).

З огляду на це, зрозумілішими стають характер і специфіка трансформаційних процесів в Україні, які обумовлені насамперед їх стихійним перебігом, далеким від декларова-

ного демократичного транзиту. Будь-яка соціальна трансформація – це процес суттєвих, глибинних соціальних змін, який, на відміну від транзиту, не має наперед заданої цілі. Трансформаційний підхід набув особливого значення для постсоціалістичних держав, оскільки глибинні соціальні зміни в них почалися раптово, без попереднього розрахунку можливих втрат, без підготовленої економічної та політичної еліти, без історичного досвіду подолання комуністичної суспільної спадщини. Але виняткову роль трансформаційний підхід має для пострадянських держав, які практично не мали досвіду демократичного транзиту і легального підприємництва і в яких покоління змінювали один одне в умовах відсутності приватної власності.

Трансформація не має кінцевої мети у тому випадку, якщо вона є результатом природної еволюції або вимушених неочікуваних змін. Інша справа - трансформаційний процес, викликаний реформаторськими чи революційними силами, які заздалегідь окреслюють напрямок соціальних змін та цілі, які мають бути досягнуті. Власне, транзит є лише одним з типів трансформації, для якого існує свій «пункт призначення».

Виходячи з цього, можна виокремити декілька основних типів соціальної трансформації:

- *природна* (як наслідок поступового визрівання соціально-економічних умов трансформації): йдеться про такий різновид суспільної трансформації, як модернізація. Прикладом природної трансформації є країни Заходу, де визрівання економічних змін і демократичних засад суспільного життя здійснювалося століттями;

- *відновлена природна* (як повернення до природної трансформації після певних соціальних ексцесів, пов'язаних з тимчасовими відхиленнями від природної трансформації внаслідок встановлення недемократичних політичних режимів, зовнішнього тиску тощо). Прикладом відновленої природної трансформації є повоєнна Німеччина і постсоціалістич-

ні країни Центральної та Східної Європи;

- *волютарна* (як проект глибинних соціальних змін, які спрямовані на подолання традиційних засад суспільного життя і насадження принципово нових соціально-економічних умов розвитку суспільства). Саме таким шляхом йшли до «іншого модерну» (за визначенням Е. Гідденса) комуністичні режими. Більш вдалим виявилися волютарні модернізаційні проекти країн Південно-Східної Азії (Сингапур, Південна Корея, Малайзія та ін.);

- *вимушена* (як наслідок несподіваних соціально-політичних змін, що призводять до необхідності раптової і стихійної трансформації засад суспільного життя). Така трансформація здійснювалася на пострадянському просторі, де новостворені незалежні держави (за виключенням країн Балтії) не були готові до глибинних економічних і соціальних перетворень.

Наслідком вимушеної пострадянської трансформації в перші два десятиліття незалежності України була наявність суцільної «драми невизначеності», кульмінацією якої стала відмова Януковича від угод з Євросоюзом і спроба силою припинити акції протесту. З цього моменту суспільство почало змінюватися, і перш за все воно визначилося зі стратегічним напрямком розвитку: а саме від амбівалентності минулого (одночасної підтримки взаємовиключних геополітичних напрямків руху) воно зрушилося до вибору більшістю населення європейського шляху.

Сьогодні ж ми маємо вже не драму, а «трагедію визначеності» і нові соціальні виклики, які важко було уявити ще три роки тому: суспільство має бути принципово реформовано в умовах постійної загрози зовнішньої агресії, війни на Сході України і економічної кризи.

Але саме суспільна визначеність - це перший (з багатьох необхідних) крок до виходу України з глухого кута «пострадянського стану». Наступними кроками мають стати зміни системи влади на всіх рівнях, подолання тотальної корупції, реформування економіки, соціальної інфраструктури, освіти, науки, культури (див. докладніше: [2]).

Чи існують підстави говорити про унікальність пострадянської інституціоналізації? Адже аналогічні соціальні трансформації пережили також європейські країни так званого «соціалістичного табору». Втім, на відміну від країн вимушеної пострадянської трансформації, країни колишнього «соціалістичного табору» переходили до нових економічних реалій, вже маючи «залишковий» досвід «перерваної модернізації», закладений у період між двома світовими війнами. Цей

досвід підкріплювався певними історичними традиціями загальноєвропейського розвитку з часів Відродження. Цього виявилось достатньо для того, щоб ці держави трансформувалися в одному напрямку з країнами ЄС. І хоча економічні стратегії були різними, загальний результат для постсоціалістичних країн виявився в цілому позитивним [3]. Тобто шляхи, якими йшли країни Центральної та Східної Європи, відрізнялися принципово. Як свідчать дослідження, один тип економічної трансформації – неоліберальний капіталізм – був властивий країнам Балтії. Його характерними особливостями є дуже низькі темпи зростання промислового виробництва, низький рівень виробництва складних виробів, суворі фінансова політика та низький рівень соціального захисту. Протилежний шлях обрала Словенія, де був встановлений інший тип капіталізму – некорпоративний, який відзначається насамперед високим рівнем соціального захисту, відносно високою часткою складного експорту та уникненням радикальних ринкових механізмів регулювання економічних відносин. Країни Вишеградської групи (Польща, Угорщина, Чехія і Словаччина) знаходяться між цими крайнощами, орієнтуючись на помірковану неоліберальну модель у поєднанні з елементами соціальної інклюзії [4].

Для кожного з означених вище типів трансформації потрібні певні передумови успіху. Успішною будь-яку трансформацію можна вважати за різними критеріями, серед яких насамперед розглядаються макроекономічні показники та рівень життя населення. Але успіх економічної трансформації, якщо він не підкріплений певними позаекономічними чинниками соціальних змін, залишається тимчасовим і не призводить до ефективної економічної системи, яка може протистояти викликам часу. Саме таким був період покращення економічних показників України на початку ХХІ століття. Внаслідок вимушеної трансформації, яка випала на долю нашої країни, цей економічний успіх був тимчасовим і кон'юнктурно зумовленим, а наступні економічні негаразди – закономірними і постійно відтворюваними.

Одним з таких чинників є стан суспільної свідомості. З точки зору подальшого успішного просування України на шляху демократичного транзиту, суспільна свідомість має трансформуватися у наступних напрямках:

- формування національно-громадянської ідентичності (на відміну від етнічної та регіональної) як домінантної;
- створення атмосфери соціальної довіри, відновлення масової довіри до держави,

політичних інститутів та бізнесу;

- відмова політичного класу від пострадянського свавілля та конструювання феномену «елітарної аскези»;
- подолання масової соціальної відчуженості та соціального цинізму;
- зміна системи цінностей.

У контексті багаторічної нереалізованості цих вимог до трансформації масової та елітарної свідомості натомість сформувалось «суспільство стихійної пострадянської трансформації і відкладеного декларованого транзиту», для якого є характерними:

- подвійна інституційна система;
- масова аномічна деморалізація і масова соціальна ексклюзія;
- цінності «спотвореного модерну»;
- неостанові утворення як основа соціальної структури;
- відсутність інституціональної довіри;
- негативні ідентичності.

За пострадянських умов в Україні з'явився феномен тотальної корумпованості, що звів нанівець процес легітимації нових соціальних інститутів. Віддзеркаленням цього феномену в масовій свідомості було стійке уявлення про те, що серед інших соціальних груп провідна роль у розбудові нової держави належить мафії. Цей, а також інші чинники трансформації суспільної свідомості та інституціональної структури обумовили кризову соціальну ситуацію, яка призвела до подій останніх трьох років. Справа в тому, що в певний момент в Україні остаточно сформувалася система правління, яка відтворювала досвід не тільки «радянського», але також і феодального суспільного устрою у таких своїх рисах:

- президентська вертикаль влади була своєрідною копією компартійної, причому влада на місцях все частіше асоціювалася з феодальною;
- «радянський блат» перетворився на комплексну пострадянську корупцію;
- тіньовий сектор економіки домінував в економічному житті суспільства;
- владні привілеї розширилися навіть у порівнянні з привілеями радянської номенклатури;
- соціальна сфера, культура, наука фінансуються за тим же «залишковим принципом», що і в радянському минулому;
- суд і прокуратура залишалися залежними і не тільки від влади, але й від економічних важелів впливу;
- у громадській думці переважали розчарування, недовіра до інститутів демократії та ринкової економіки та почуття соціальної безпорадності;

- в інституціональному вимірі спостерігалася подвійна інституціональна система перехідного періоду.

Соціальний феномен подвійності інституціональної системи існує, звісно, в усіх транзитивних суспільствах. Однак ступінь вираженості інституціональної амбівалентності варіює в дуже широких межах. В одних випадках тривалий час спостерігається чітка картина подвійності в основних сферах суспільного життя (саме така картина характерна для України в роки незалежності), в інших – і амбівалентність менш виражена, і терміни співіснування старих і нових інститутів не настільки тривалі (наприклад, післявоєнні Німеччина та Італія, постсоціалістичні держави Центральної та Східної Європи). Своєрідний вихід з інституціональної подвійності часів правління Б. Єльцина знайшла Росія, вилучивши з інституціональної периферії резерв, пов'язаний з її імперським минулим та євразійською ідеологією. Консолідація суспільства і формування нового соціального порядку в Росії здійснюється на засадах автократії, сакралізації влади, великодержавної ідеології, орієнтованої на євразійство, і підозрілості по відношенню до Заходу як потенційної загрози для відродження «Великої Росії». Після «Євромайдану» Україна намагається обрати інший вихід з пастки інституціональної подвійності, що багато в чому зумовило російську агресивну реакцію.

Якщо в Україні досі є перспектива успішної трансформації, то вона насамперед пов'язана з подоланням інституціональної подвійності на шляху до відтворення основних засад європейської інституціональної системи. Здавалося б, соціально-політичні процеси останнього часу дають підстави для таких інституціональних змін, бо переважна більшість населення віддає перевагу європейському вектору розвитку держави, а до влади прийшли політичні сили і лідери, які орієнтовані на прискорену євроінтеграцію. Але все ще залишаються суттєві перепони на цьому шляху. І це не тільки зовнішній тиск, але й внутрішні проблеми, які мають бути вирішені відповідно до елітаристського, соціально-класового та ресурсного аспектів розвитку соціального потенціалу суспільства в умовах вимушеної трансформації, а саме:

1. Створення принципово нових соціальних ліфтів, які б висували на відповідальні державні посади ефективних менеджерів і нових політиків.

2. Сприяння розвитку середнього класу як соціальної бази ефективної трансформації, що потребує максимального спрощення регулятивних засад діяльності малого та середнього бізнесу.

3. Відновлення масової довіри до держави, політичних інститутів та бізнесу.

Для цього потрібно здійснити цілий комплекс взаємопов'язаних кроків:

- визначити нові пріоритети у державній політиці: наука й освіта, пільги бізнесу, який спирається на новітні технології та інноваційні проекти;
- забезпечити ефективний громадський контроль (зовнішнє обмеження владної сваволі, вибіркового правосуддя та елітарної ненажерливості);
- актуалізувати елітарне самообмеження, самозречення представників нового політичного класу і бізнес-еліти, що продемонструє їхню готовність жити в егалітарному суспільстві з єдиними для всіх демократичними правилами;
- створити життєздатні ідеологічні партії, які могли б висловлювати інтереси певних соціальних груп (на відміну від сучасних «кланово-лідерських» партій).

Конкретні шляхи і механізми вирішення цих проблем мають бути у центрі уваги держави, громадянського суспільства і експер-

тів, серед яких одне з провідних місць належить соціологам. Чому саме соціологам і що можуть у цьому сенсі соціологи?

Ми повинні здійснювати те, для чого цілком підходить термін А. Турена і М. Вев'юрки, – «соціологічну інтервенцію». І мова йде не просто про специфічний метод впливу на соціальну ситуацію в процесі її пізнання. Мова навіть не йде про публічну соціологію в дусі М. Буравого і участі в змаганні дискурсів, про що писав М. Фуко.

В даному випадку ми говоримо про інтервенцію соціологічного знання у сферу жакливого соціологічного невігластва, тобто у сферу функціонування українського істеблішменту. А для цього потрібно постійно і відкрито доводити свою наукову компетентність і прогностичний потенціал як соціальних експертів. Для початку ми маємо послідовно впроваджувати в масову та елітарну свідомість уявлення, що ми не астрологи, не полстери, не політичні коментатори. Наші висновки мають ґрунтуватися на знаннях про суспільство, якими, крім нас, ніхто не володіє.

Література

1. Головаха Е. И. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине / Е. И. Головаха. – К.: ИСНАНУ, 1996. – 143 с.

2. Економічні пріоритети модернізації в Україні з урахуванням інтеграційного досвіду країн Центрально-Східної Європи / за ред. О.М.Балакіревої. - ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». – К., 2015. – С. 6-13.

3. 25 years of transition: post-communist Europe and the IMF / James Roaf, Ruben Atoyan, Bikas Joshi, Krzysztof

Krogulski and an IMF staff team. – Washington, D.C.: International Monetary Fund, 2014. – 62 p.

4. Bohle D., and Greskovits B. Capitalism without Compromise: Strong Business and Weak Labor in Eastern Europe's New Transnational Industries // Studies in Comparative International Development. – Vol. 41(1). – Spring, 2006. – P. 3-25.

Ludmyla Sokuryanska*Doctor of Science (Sociology), Full Professor, Head of Department of Sociology
V. N. Karazin Kharkiv National University***Людмила Сокурянська***доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціології
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*

PERSPECTIVES OF DEVELOPMENT OF UKRAINE'S SITUATION IN PERCEPTION OF UKRAINIAN AND POLISH STUDENTS: THE FACTOR DETERMINANCE

У статті представлено деякі результати українсько-польського дослідження проблем життєдіяльності сучасної студентської молоді. Акцентовано увагу на сприйнятті українськими та польськими студентами перспектив розвитку ситуації, що склалася в Україні. Застосовано соціокультурний підхід до аналізу феномену сприйняття. Виокремлено чотири групи студентів за характером їхнього сприйняття майбутнього України: «абсолютні оптимісти», «помірковані оптимісти», «абсолютні песимісти» та «помірковані песимісти». Проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні характеристики українських та польських студентів, які належать до цих груп. Визначено чинники, що зумовлюють ту чи іншу позицію респондентів щодо «українського питання». Акцентовано увагу на таких із них, як матеріальне становище студентів, їхні політико-ідеологічні уподобання, потенційна протестна активність, соціокультурні, економічні та політичні характеристики країни проживання. Зроблено висновок, що більш високий рівень оптимізму українського студентства зумовлений його суб'єктивним досвідом, патріотичними почуттями, громадянською позицією, прагненням відстояти свободу та незалежність своєї країни.

Ключові слова: перспективи розвитку ситуації в Україні, сприйняття, студентська молодь, чинники сприйняття майбутнього України.

В статье представлены некоторые результаты украинско-польского исследования проблем жизнедеятельности современной студенческой молодежи. Акцентируется внимание на восприятии украинскими и польскими студентами перспектив развития ситуации, сложившейся в Украине. Использован социокультурный подход к анализу феномена восприятия. Выделены четыре группы студентов в зависимости от характера их восприятия будущего Украины: «абсолютные оптимисты», «умеренные оптимисты», «абсолютные пессимисты» и «умеренные пессимисты». Проанализированы объективные и субъективные характеристики студентов, вошедших в эти группы. Определены факторы, обуславливающие ту или иную позицию респондентов по «украинскому вопросу». Акцентируется внимание на таких из них, как материальное положение студентов, их политико-идеологические предпочтения, потенциальная протестная активность, социокультурные, экономические и политические характеристики страны проживания. Сделан вывод о том что более высокий уровень оптимизма украинских студентов обусловлен их субъективным опытом, патриотическими чувствами, гражданской позицией, стремлением отстоять свободу и независимость своей страны.

Ключевые слова: перспективы развития ситуации в Украине, восприятие, студенческая молодёжь, факторы восприятия будущего Украины

The article presents some results of the Ukrainian-Polish study of life problems of modern student youth. Attention is focused on the Ukrainian and Polish students'

perception of the prospects for the development of the situation in Ukraine. A sociocultural approach to the analysis of the phenomenon of perception was used. Four groups of students are singled out, depending on the nature of their perception of the future of Ukraine: "absolute optimists", "moderate optimists", "absolute pessimists" and "moderate pessimists." Objective and subjective characteristics of students who have been included in these groups are analyzed. The factors determining the position of respondents on the "Ukrainian question" are defined. Attention is focused on such of them as the financial situation, political and ideological preferences of students, their potential protest activities, socio-cultural, economic and political characteristics of the country of residence. The conclusion that the higher level of optimism of Ukrainian students is due to their subjective experience, patriotic feelings, civic attitude, aspiration to defend the freedom and independence of their country is made.

Keywords: prospects of development of the situation in Ukraine, perception, student's youth, factors of perception of the future of Ukraine

The events of recent years in Ukraine attract the close attention of European and world public, political elites and ordinary citizens of many countries of the world. Experts, including sociologists, analyze the reasons for the revolution of dignity, for the military conflict in the east of our country, the prospects for its solution, and in general the prospects for Ukraine's as independent state future. All these questions worry not only Ukrainians, but also residents of neighboring countries, especially those who in the recent past belonged to the so-called socialist camp, in particular the Poles.

A comparative analysis of the perception of the prospects for the development of the situation in our country by Ukrainian and Polish students is undoubtedly interesting for researchers: their own destiny's development depends largely on according to what scenario the situation in Ukraine will develop, – and, respectively, – whether they will be able to self-actualize in their native country.

To satisfy this interest, we turned to the results of the Ukrainian-Polish study conducted under the scientific supervision of this publication's author and the director of the Institute of Sociology of the Zelena Gura University (Poland), Professor M. Zelinskaya, by the sociologist students of the V.N. Karazin Kharkov National University and the University of Zelena Gura.

417 students in the University of Zelena Gura and 797 students of the universities of Ukraine: V.N. Karazin Kharkov National University, Lesya Ukrainka Eastern-European National University (Lutsk), Lutsk National Technical University took part in this research. The research was conducted by the survey method on spring 2015 (April-May). The Polish phase of the research was preceded by few months of conceptual preparation stage. The research tool was subjected to several language tests in order to meet the condition of methodological equivalence.

Third-year undergraduate students (in Poland) and the fourth (in Ukraine) were selected for the poll. This method of selection allows authors to make conclusions with an error of +/- 4%, and the level of

reliability is 95%. The sample included such socio-demographic characteristics as gender, place of residence, and level of prosperity.

The purpose of this article is to identify the factors that determine the perception by Ukrainian and Polish students of the actual situation and the prospects for its development in our country.

Realizing this goal, we first of all turn to the analysis of one of the basic concepts of this publication – "perception". It should be emphasized that this concept belongs, first of all, to psychological science, where it is defined as "the integral reflection of objects, situations and events arising from the direct action of physical stimuli on the receptor surfaces of sensory organs" [1, p. 66]

In sociology, as in social psychology also, the term "social perception" is more often used. It is used "not only to denote the phenomena of social conditioning of perception. With its help were marked processes, in which people understand and appreciate social objects - themselves, other people, social groups and communities" [2, p. 20], and, we should add - social phenomena and processes.

P. Berger and T. Luckmann analyze the social nature of perception, its role in social interaction, using the constructivist approach to describing and sociological explanation of social perception [2, p. 52-60].

Substantially expanded the problem of perception in sociology P. Bourdieu, considering categories and schemes of social perception in the context of analysis of social space processes [3, p. 181-208].

A detailed analysis of the sociological discourse of perception is not the task of our article. We emphasize that in its context we address the socio-cultural interpretation of the phenomenon of interest, which is widely represented in the works of Yu. G. Soroki (see, for example: [4,5,6]).

"... A modern man," she writes, "encounters perceptions that differ not only in the structural characteristics of the position in which they are implemented. ... We are also meet with perceptions that are grounded in various normative and

value systems, the intransigence of which often leads to misunderstanding and conflicts. In other words, we should say about the *differences of cultures*, the meanings and symbols of which mediate the perception of events and objects of reality by individuals "[4, p. 45].

So, basing on the socio-cultural understanding of the phenomenon of perception, we will analyze the attitude of Ukrainian and Polish students to the current situation in Ukraine and possible options for its further development. As we said before, в ходе исследования, we have attempted to identify factors that contribute to a particular position of our respondents with regard to the "Ukrainian question". The position of students is most clearly revealed in their responses on the question about the most likely scenario of Ukrainian situation development in the near future, because they, as we believe, reflect not only the assessment of the prospects of the situation in the country resolving, but also its actual state.

Six of these scenarios were presented in our study questionnaire:

- the first – «Ukraine allows the autonomy of the territories, which are now controlled by separatists, but will gain control over them»;
- the second – «Ukraine returns the control over the eastern territory of the country, but the Crimea will remain outside»;
- the third – «Ukraine finally loses the territory controlled by separatists, but the rest of Ukraine will retain independence»;
- the fourth – «Ukraine regains all the lost territories»;
- the fifth – «Ukraine loses control over several areas, but will retain its independence from Russia in limited boundaries»;
- the sixth – «Russia is likely to subdue the whole Ukraine».

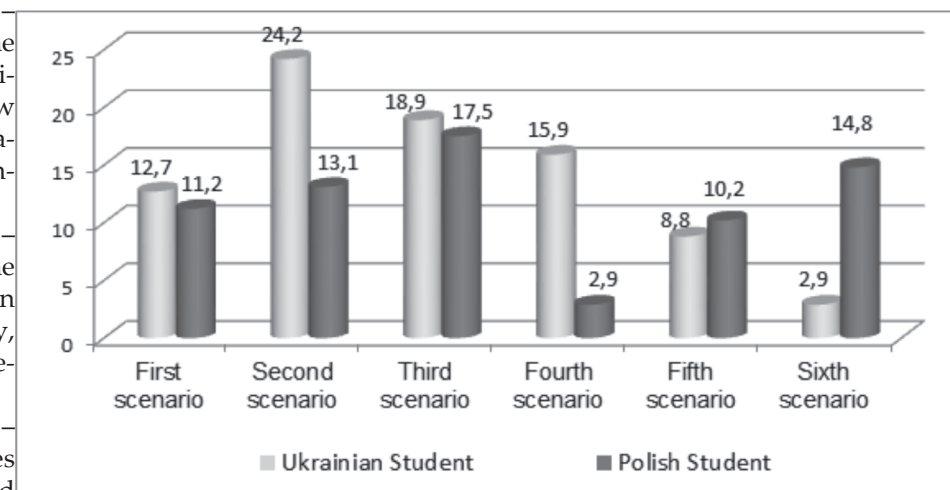
As evidenced by our findings, the first scenario is considered the most realistic by 12,7% of the students surveyed in Ukraine and 11,2% of our Polish respondents; the second – by 24,2% and 13,1%, respectively; the third – by 18,9 % and 17,5 %, respectively; the fourth – 15,9 % and 2,9%, respectively; the fifth – by 8,8 % and 10,2 %, respectively; the sixth – by 2,9% and 14,8%, respectively. 16,6% of Ukrainian students and 30,3 % of their Polish "colleagues" could not give a definite an-

swer to this question (see. Fig. 4). The latter is quite natural, as the Polish students are not included directly in the situation, which possible development they were asked to identify.

As the answers to this question were alternatives, we decided to select in both groups of respondents six subgroups that differ in their perception to the events in Ukraine, and place them on the "optimism-pessimism" axis.

We have nominated the "absolute optimists" the subgroup of students (in both arrays), who believe that Ukraine will regain all the lost territories (fourth scenario). We have named two subgroups the "moderate optimists" as they have chosen the second and fifth scenario of change in Ukraine. The "Absolutely pessimistic" was called a subgroup of students who believe that Ukraine will be conquered by Russia (sixth scenario), and those supporting the first and the third scenarios were called the "moderate pessimists". Thus, in each array, we have identified three subgroups of students, perceiving Ukraine's future in an optimistic and pessimistic way.

It turned out, that there are more "optimists" among Ukrainian students (almost 49%) and more



Source: authors' own work.

Figure 1. Perception of Ukrainian and Polish students of the perspectives of development of Ukraine (in %)

"pessimists" among the Polish (43,5%). Accordingly, the cumulative percentage of "pessimists" among Ukrainian students amounted to 34%, and "optimists" among Polish students – 26,2%.

As it was shown by the correlation analysis, the results of which are presented below, a higher level of optimism of Ukrainian students in their perception of the future of their country is linked to their patriotism, willingness to defend the independence and integrity of their homeland, its freedom.

Let us turn to a more detailed analysis of certain objective and subjective characteristics of selected respondents groups.

As Ukrainian and Polish versions of our research tools (the "Student's Questionnaire") were

Table 1

The financial condition of students, imaging further events in Ukraine differently
(% to respondents)

The family financial condition	The students' ideas of further development of Ukraine															
	The first scenario		The second scenario		The third scenario		The fourth scenario		The fifth scenario		The sixth scenario		It is hard to answer		Total	
	Ukraine	Poland	Ukraine	Poland	Ukraine	Poland	Ukraine	Poland	Ukraine	Poland	Ukraine	Poland	Ukraine	Poland	Ukraine	Poland
Money is not enough even for the most essential products	3,3	11,4	0,6	5,7	1,5	2,8	3,3	-	5,0	4,9	9,5	-	1,7	1,6	2,4	3,5
All salary is spent on food and the necessary inexpensive things purchasing	16,5	6,8	11,6	9,5	24,1	9,9	11,8	8,4	21,7	4,9	42,9	11,7	25,6	6,6	18,7	8,2
In general, there is enough money, but the purchasing of durable goods (a TV, a refrigerator) is difficult	29,7	25,0	43,6	35,8	28,6	38,0	37,8	33,3	30,0	41,5	28,6	41,6	35,0	41,0	35,0	38,0
Live in prosperity, but are unable to get some expensive items (a car or apartment)	49,5	43,2	38,4	39,6	38,3	38,0	39,5	33,3	38,3	31,7	9,5	31,7	32,6	41,0	38,1	38,0
Are able to get almost anything wanted	1,0	13,6	5,8	9,4	7,5	11,3	7,6	25,0	5,0	17,0	9,5	15,0	5,1	9,8	5,8	12,3
Total	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Source: authors' own work

somewhat different, we have carried out the analysis for each array separately. The only exceptions are some issues on which example it was possible to make a comparison. These are the financial situation of students in selected groups, their political and ideological preferences, social and territorial identification. These are issues we will begin our analysis from.

Speaking of such an objective characterization of the analyzed groups as the respondents financial situation, it turned out (see Table 1), that among students prospecting scenario of Ukrainian development pessimistically, there is more pauper (those to whom money is not enough even for

the most necessary products) and poor (in whose family the entire salary is spent on the purchasing of food and needed inexpensive items) than in the "optimists" groups. The most striking example is a group of Ukrainian "absolute pessimists", among which more than half (52,4%) present low-income layers of the population.

This link between the financial situation and perception of Ukraine's future can be explained by a higher level of optimism among people wealthy enough in comparison with the poor. With regard to the subjective characteristics such as students' political and ideological preferences, the correlation analysis confirmed one of the hypothesis of

Table 2

The political and ideological preferences of Ukrainian and Polish students, who are imagining development of Ukraine differently (% to respondents)

The political and ideological trends	The students' ideas of further development of Ukraine															
	The first scenario		The second scenario		The third scenario		The fourth scenario		The fifth scenario		The sixth scenario		It is hard to answer		Total	
	Ukraine	Poland	Ukraine	Poland	Ukraine	Poland	Ukraine	Poland	Ukraine	Poland	Ukraine	Poland	Ukraine	Poland	Ukraine	Poland
Communist	1,1	2,2	-	-	3,1	-	2,5	-	8,6	-	15,0	-	5,2	-	3,1	0,2
Socialist	4,3	2,2	1,7	3,8	3,1	2,8	3,4	16,7	5,2	2,4	-	8,3	7,8	0,8	3,8	2,2
Social-democratic	12,9	-	17,4	11,3	11,5	12,5	13,4	16,7	8,6	9,8	15,0	11,7	12,1	4,1	13,4	7,7
Liberal	18,3	17,8	16,3	26,4	26,0	23,6	11,8	33,3	8,6	9,8	10,0	21,7	6,9	9,9	15,2	16,3
National-democratic	28,0	26,7	21,5	17,0	22,9	15,3	30,3	16,7	19,0	22,0	-	16,7	8,6	14,0	4,2	18,1
Ecological	11,8	6,7	9,9	3,8	6,9	4,2	5,0	8,3	1,7	2,4	5,0	-	8,6	4,1	7,8	6,2
Radical nationalist	5,4	-	5,8	-	3,1	1,4	5,0	-	1,7	-	5,0	21,7	2,6	0,8	4,3	0,5
Christian democratic	6,5	20,0	12,2	13,2	5,2	16,6	12,6	-	6,9	19,5	15,0	3,2	6,9	18,2	9,0	17,6
Other (which concretely)	1,0	4,4	1,2	3,8	5,2	1,4	1,7	-	13,8	4,9	5,0	16,7	6,0	3,5	3,9	3,2
It is hard to answer	10,7	20,0	14,0	20,7	13,0	22,2	14,3	8,3	25,9	29,2	30,0		35,3	44,6	18,3	22,0
Total	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Source: authors' own work.

our study on the relationship between a pessimistic perception of the future of Ukraine and the leftist views of the respondents. Thus, among the Ukrainian "absolute pessimists" those who profess communist ideology are met 6 times more than among the "absolute optimists" (15% vs. 2,5%) (see Table 2).

In respect that our analysis of the received data is so far preliminary, we will in the future analyze the link between optimistic / pessimistic students' perception of the situation in Ukraine and their political and ideological preferences in more depth.

Analyzing the relation between the socio-territorial identity and perception of students the future of Ukraine, we found that the Ukrainian students, which are characterized by a higher level of civic, ethnic and European identity, have a higher level of optimism in the assessments of the country development prospects. Among the Ukrainian students who identify themselves with the Soviet human, "pessimistic" (especially "absolute pessimists") are relatively more frequent.

As for the Polish students, those who are showing the highest level of civil identification, in their perception of the future of Ukraine demonstrated the highest level of pessimism. In our view, this can be explained by the fact that Polish students regard the pessimistic scenario of events in Ukraine the serious threat to their own coun-

try, especially a scenario in which Ukraine is conquered by Russia. Polish students-"optimists" believe that to prevent the most pessimistic options for the future of Ukraine the international community should carry out a more serious financial support of Ukraine and provide a more effective pressure on Russia to strengthen economic sanctions against the country. At the same time Polish students-"pessimists", on the one hand, frequently articulate the need for the Ukrainian army rearmament and selling it military equipment, on the other – they say that it is not necessary to intervene in the determination of the Ukrainian borders or that economic sanctions against Russia could be eased.

Now let us turn to a more detailed analysis of certain characteristics of the Ukrainian students – the "optimists" and "pessimists". It is quite logical that the vast majority of "optimists" (90%) are proud that they are citizens of Ukraine. They perceive it as their homeland, are eager to work for its benefit, associated with it their fate, deeply respect the state symbols of Ukraine and are ready to defend it in case of threat to its sovereignty and integrity. Among the "pessimists" such attitude towards Ukraine characterizes less than the half of the respondents.

In this context, we should emphasize that among Ukrainian students who wish to obtain citizenship of another country (in the whole sample this group comes to 27.5%), 44.4% supported the

optimistic scenarios for the development of Ukraine, 38.7% – the pessimistic scenarios, 16.9% could not give a definite answer. Among those who do not want to change his citizenship (this group amounted to 50.5%), there were 53.7% of “optimists”, 31.1% of “pessimists” and 15.2% of undecided. It should be emphasized that there is almost 2.5 times more of those who would like to obtain citizenship of another country among the “pessimists”, than among the “optimists” (about 72% and 30%, respectively).

Responding to a question about how to stay in the border region impact on civil and patriotic feelings of the people, student-“optimists” often talked about how it enhances their patriotic sentiments, student-“pessimists” were closer to a neutral assessment of this factor.

It is interesting to analyze the relationship between the potential protest activity of Ukrainian students and their perception of the future of their country. As evidenced by the materials of our study, optimism is more inherent to students with the highest level of protest activity (“actively protested against the actions of the authorities would be causing the disturbance, even if it threatens their own security”) (one third). Among those who said that “rallies, demonstrations and pickets increase tension in society and nothing really changes”, it is more people with a higher level of pessimism.

Thus, our analysis revealed the differences, sometimes quite substantial, in the estimates by Ukrainian and Polish students of different sce-

narios of the situation development in Ukraine. It is conditioned by both objective and subjective factors, including, current political and economic situation in these countries.

As evidenced by the materials of our study, Ukrainian students have a higher level of optimism in perception of the prospects of the situation development in Ukraine, than their Polish peers do. This optimism is fed primarily by their subjective experience, patriotism, civil attitude of the Ukrainian studentship, the desire to defend the freedom and independence of the country. Pessimism of the Ukrainian students in perception of Ukraine’s future stems from factors such as the Left (especially the Communist) attitudes and Soviet identity of some of them, the negative attitude to the protest actions, etc. The predominance of pessimism in Polish students perception about the Ukraine’s future can be explained by possibly more realism of the “view from outside”, as sure as the awareness of threats to Poland itself in case of realization of negative scenarios to resolve the situation in Ukraine.

It seems that our research is not only answering many questions of interest to the authors, but also actualizes the new research challenges that we face in the course of further cooperation between sociologists of V.N. Karazin Kharkiv National University and the University of Zielona Gora, between sociological communities of our country also.

Література

1. Психология : словарь / [ред. А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский] – 2-ое изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.

2. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Бергер П., Лукман Т. – М. : Медиум, 1995. – 324 с.

3. Бурдьё П. Начала. Choses dites / Бурдьё П.; [пер. с фр.] – М. : Socio-Logos, 1994. – 288 с.

4. Сорока Ю. Г. Видеть, мыслить, различать: социокультурная теория восприятия: монография / Сорока Ю. Г. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2010. – 336 с.

5. Сорока Ю. Г. Сприйняття соціальної реальності: соціокультурний контекст та унікальність суб’єктивного досвіду / Ю. Г. Сорока // Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Традиції та інновації в соціології» / Збірник наукових праць. – Дрогобич : Посвіт – 2009. – С. 82-88.

6. Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого: монографія / Юлія Сорока. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 332 с.

Елена Лисеенко

доктор социологических наук, профессор кафедры философии,
социологии и менеджмента социокультурной деятельности
Южноукраинского национального педагогического университета имени К. Д. Ушинского

Liseyenko Olena

Doctor of Sociology Sciences, Professor of Department of Philosophy,
Sociology and Management of Sociocultural Activity of South
Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky

ВОЗМОЖНОСТИ И ПРОБЛЕМЫ ТЕОРЕТИЧЕСКОГО И ЭМПИРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ МЕНТАЛЬНОСТИ

В статье рассматриваются проблемы и возможности научного, в частности теоретико-социологического и эмпирического, анализа феномена ментальности. Акцентируется внимание на особенностях социологической интерпретации понятия «ментальность»/»менталитет», приводится авторская концептуализация структуры ментальности. Анализируются некоторые методологические подходы и опыт эмпирических исследований феномена ментальности в европейской и отечественной социологии. Формулируется вывод об актуализации социологического изучения такого многомерного феномена, как ментальность, в контексте социокультурной трансформации современного украинского общества.

Ключевые слова: ментальность / менталитет, структура ментальности, эмпирические исследования ментальности.

У статті розглядаються проблеми та можливості наукового, зокрема теоретико-соціологічного та емпіричного, аналізу феномену ментальності. Акцентується увага на особливостях соціологічної інтерпретації поняття «ментальність»/»менталітет», наводиться авторська концептуалізація структури ментальності. Аналізуються деякі методологічні підходи та досвід емпіричних досліджень ментальності в європейській та вітчизняній соціології. Формулюється висновок про актуалізацію соціологічного вивчення такого багатовимірного феномену, як ментальність, у контексті соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства.

Ключові слова: ментальність / менталітет, структура ментальності, емпіричні дослідження ментальності

The article is devoted to the problems and opportunities of scientific, in particular theoretical and empirical sociological analysis of mental phenomena. The attention is focused on the specifics of sociological interpretation of the concept of «mentality» / «mentality» is the author's conceptualization of mental structures. Some methodological approaches and experience of empirical studies of the phenomenon of mentality in the European and the domestic sociology is analyzed. It was formulated conclusion about the actualization of the sociological study of this multi-dimensional phenomenon, as the mentality in the context of transformation of socio-cultural contemporary Ukrainian society.

Keywords: mentality / mentality, structure of mentality, methodology, Ukrainian mentality, empiric research of mentality.

Термин «ментальность» сравнительно недавно используется в научном дискурсе, хотя имеет давнее происхождение. Это понятие произошло от позднелатинского слова *mens, mentis* - сознание, мышление, ум, образ мыслей, душевный склад и в своей многозначности изначально содержало возможности самой широкой интерпретации. В энциклопедическом издании «50/50: Опыт словаря нового мышления» ментальность определяется как «глубинный и поэтому труднофиксируемый источник мышления, идеологии и веры, чувств и эмоций» [1, с. 459]. Словарь «Cambridge international dictionary of English» даёт достаточно широкое определение понятия ментальность: «1. Способность мышления, интеллект. 2. Образ мышления. 3. Умонастроение» [2, р. 886]. Важно отметить, что все названные выше определения указывают на этимологическую привязанность понятия «ментальность» к человеческому сознанию, мышлению, умственной деятельности. При этом речь может идти как об индивидуе, так и больших группах людей, а также о народе.

В отечественной социологии, прежде всего в работах И. Поповой [3], Н. Победы [4], А. Ручки [5] и др., представлены различные подходы к определению ментальности и менталитета как социологических категорий, интериоризации соответствующих понятий в категориальный аппарат социологии, представлена операционализация понятий «ментальность»/«менталитет» и эмпирического исследования обозначенных ними феноменов. Однако содержательная неопределённость понятий «ментальность» и «менталитет», сложность их операционализации не позволяют продуктивно использовать данные понятия в социологических исследованиях.

Целью данной статьи является осмысление имеющегося опыта и определение некоторых теоретических и методологических проблем социологического, в том числе эмпирического, анализа феномена ментальности.

Реализуя эту цель, прежде всего подчеркнем, что мы определяем ментальность как хабиитуализированную в процессе жизнедеятельности систему коллективных представлений, ценностей и ценностных ориентаций, установок и стереотипов мышления и поведения личности (социальной группы), которая находит свое непосредственное проявление в её повседневных практиках. В основе ментальности лежат представления людей, имплементированные в их сознание культурой (языком, традициями, обычаями, религией, воспитанием и т. д.). Поэтому ментальность – это не психический, а социокультурный феномен, обусловленный кодами культуры и типичными для данного социокультурного поля способами деятельности

в его пространственно-временном измерении.

Французские учёные школы «Анналов» Марк Блок и Люсьен Февр, которые, как считается, ввели в научный оборот понятие «менталитет» / «ментальность», подчёркивали, что мыслительные привычки и установки, навыки восприятия и эмоциональной жизни наследуются людьми от прошлых поколений, без ясного осознания этого [6, 7]. Анализируя своеобразие украинской ментальности, А. Кульчицкий пишет: «Совокупность осознаваемых и неосознаваемых представлений, установок, архетипов, стереотипов поведения формируется у народа на протяжении всей его истории и влияет на современный образ жизни, деятельность и тип мышления» [8]. Солидаризируясь с позицией А. Кульчицкого, подчеркнем, что изменить ментальность человека, социальной группы, народа в целом за два-три десятка лет очень сложно (если вообще возможно). Именно поэтому ментальность может выступать фактором, «отставания» или «сопротивления» переменам в политической или экономической сферах жизнедеятельности общества в переходные периоды его развития. На наш взгляд, ментальные структуры служат одновременно и продуцирующим основанием, и препятствием для поступательного развития того или иного народа, что предопределяет неповторимый, уникальный характер переломных моментов в его истории. Именно такие моменты переживает сегодня украинское общество. В связи с этим, как представляется, чрезвычайно актуализируется необходимость исследования, в том числе социологического, ментальных особенностей украинцев как фактора, способствующего / препятствующего социокультурной трансформации нашего общества.

В этом контексте заметим, что специфика предметной области, фиксируемой в категории «ментальность», на наш взгляд, предопределяется целостностью представлений о мире (человеке, природе, обществе), поскольку субъективность человека на уровне её осознанных и неосознанных форм представляет собой некое (более или менее) гармоничное совмещение различных «пластов» психики и разума. Достаточно долго философы в рамках культурной антропологии, а социологи в контексте социокультурного подхода пытались определить те структуры, которые как бы «склеивали» в целостность разнообразные компоненты субъективного мира. Так, например, П. Сорокин выделял в качестве такого духовно-организующего и упорядочивающего фактора культурные характеристики общества (значения, нормы, ценности), существующие как бы внутри социосознательных «эго» - конституирующего общество членов [9]. В понятии «ментальность» отражается сложное сочетание таких культурных пластов, как религия, наука, ис-

кусство. Соответствующий феномен не может быть сведен ни к одному из них, ибо ему присущ синкретичный характер. Синтез всех этих компонентов ментальности осуществляется на уровне подсознательных предрасположенностей, интуитивных «открытий», предвидений, угадываний и пр., поэтому не всегда и далеко не полностью осознается человеком. В результате возникает совокупность общих установок, касающихся наиболее важных и значимых моментов жизнедеятельности индивида, социальной группы, народа в целом. Важно отметить, что к формам ментальности относятся «коллективные представления» (Э. Дюркгейм), «социальные представления» (С. Московичи), «габитус» (П. Бурдьё), «архетипы» (К. Юнг), интеллектуальные реакции, проявляющиеся в интерпретации, оценке и освоении окружающего мира.

Одной из ключевых особенностей теоретико-социологического осмысления феномена ментальности (в отличие от методологических подходов других наук) является представление о ментальности не только как о специфическом способе и типе мышления, складе ума, но и как о комплексе социальных установок, ценностей, стереотипов мышления, которые непосредственно соотносятся с повседневными практиками. Этот феномен содержит в себе прежде всего элементы сознания и общественной психологии, в частности историческую память, архетипы и др. Е. Донченко подчёркивает, что в архетипических формах концентрируется опыт общей эволюции (инволюции) общностей в их историческом развитии, что отражается в феномене «социетальной психики» [10]. Украинская исследовательница отмечает, что «архетипическая форма, которая достаточно явно и действенно проявляет себя в жизни общности, диктует предрасположенность общественного поведения и сознания к определённому типу» [10, с. 65].

По нашему мнению, когда речь идёт о ментальности какой-либо группы, мы должны понимать не только то, что её представители имеют определённое сходство образа мышления, душевного склада, но и то, что в их поведении можно выявить нечто общее, детерминированное ментальными особенностями. Так, при социологическом (эмпирическом) изучении ментальности мы прежде всего должны исследовать сферу повседневных практик индивида (или социальной группы), в которых и проявляются те или иные элементы ментальности.

Исходя из того, что ментальность – это многомерный социокультурный феномен, в контексте социологического анализа этого феномена мы должны определить основные структурные элементы ментальности, в кото-

рых она репрезентируется и которые могут быть измерены с помощью социологических методов. На наш взгляд, структура ментальности может быть представлена следующим образом:

- социальные представления. Люди в своём восприятии мира руководствуются социальными представлениями. По мнению Сержа Московичи социальные представления – это «универсальный социально-психологический феномен, включающий все формы познания», объединяющий идеи, мысли, образы и знание, которыми совместно пользуются члены общности» [11, с. 97]. С. Московичи отмечает: «Индивид не столько мыслит сам, сколько актуализирует в себе опыт прошлых поколений, цитирует их социальный опыт мышления. Он как бы мыслит заново уже помысленное до него» [11, с. 98]. Таким образом, социальные представления человека связаны с особенностями его ментальности. Социальные представления как элемент ментальности включает в себя знания и информацию, которыми владеет индивид (или общность). В социологическом смысле знание существует, например, как уровень информированности о событиях, процессах, явлениях, о той или иной личности, социальной группе, обществе;

- ценности. Система ценностей как элемент ментальности отражает совокупность социально значимых, имеющих регулятивный характер принципов личного и группового восприятия и отношения к тем или иным социальным феноменам, что находит свое проявление в поведении и социальных действиях индивида (группы). Социологический анализ ментальности предполагает исследование ценностей и ценностных ориентаций, а также их иерархии;

- аффективные реакции. Говоря о ментальности, мы, в том числе, имеем в виду особое эмоциональное отношение личности (группы) к тем или иным элементам социальной реальности, то есть включаем в неё эмоционально-оценочное отношение к индивидам, событиям, явлениям, а также способы выражения эмоций, которые находят свое проявление в типичных формах общения и коммуникации;

- типы поведения и габитус. Ментальность как система поведенческих форм может представлять собой: модели поведения, стереотипы поведения, предпочтения, ожидания и оценки поведения. Функции габитуса также охватывают большое поле в пространстве ментальности: избирательность, стратегия уклонения, выбор модели поведения, которая даёт возможность уверенно чувствовать себя в обществе, в частности благодаря своим скрываемым настоящим мнениям и намерениям.

Сложная структура ментальности как социокультурного феномена значительно усложняет возможности её эмпирического исследования. Мы уже подчеркивали, что главной проблемой социологического исследования ментальности является операционализация соответствующего понятия, то есть определение характерных показателей, благодаря которым ментальность «проявляется». В современной научной литературе по этому вопросу есть несколько позиций – от отрицания возможности научного исследования данного феномена до признания возможности изучения ментальности с помощью различных социологических методик.

Исследуя опыт эмпирического изучения ментальности, мы обратились к данным международных исследований, анализирующих особенности национальной ментальности, в частности к результатам «Европейского социального исследования» (European Social Survey–ESS)– масштабного международного проекта, в котором с 2001 года принимают участие большинство стран Европы, а с 2005 года и Украина (в 2016 году проводится 8 волна) [12]. В рамках этого исследования сравнение жизненных ценностей населения Украины и других европейских стран проводилось на основе методики известного израильского исследователя Ш. Шварца и включало 10 «латентных мотивационных типов ценностей»: 1) власть (Power); социальный статус, престиж, контроль и доминирование над людьми и ресурсами; 2) достижение (Achievement); личный успех и его демонстрация через достижения и способности, соответствующие социальным стандартам; 3) гедонизм (Hedonism); собственное удовольствие и чувственное удовлетворение; 4) стимуляция (Stimulation). жизнь, насыщенная острыми ощущениями, новизной и сложными задачами; 4) самостоятельность (Selfdirection); независимость в мышлении и принятии решений, творчество, познание; 6) универсализм (Universalism); понимание, высокая оценка и защита благополучия всех людей, а также природы; толерантность; 7) благожелательность (Benevolence); сохранение и повышение благополучия людей, с которыми человек часто общается; 8) традиция (Tradition); уважение и принятие обычаев и идей, которые исходят от традиционной культуры и религии, приверженность им; 9) конформность (Conformity). Избегание действий, склонностей и побуждений, которые могли бы расстроить других людей или причинить им вред, а также нарушить социальные требования и нормы; 10) безопасность (Security); безопасность, гармония и стабильность общества.

Как свидетельствуют данные названного исследования, ценности населения Украины

имеют существенные отличия от ценностей остальных европейцев: ценности безопасности, традиции, конформности и власти выражены в Украине сильнее, а ценности самостоятельности, гедонизма, стимуляции и благожелательности – слабее. То есть для украинского населения более значимы все ценности, относящиеся к категории сохранения, менее значимы ценности, относящиеся к открытости и изменениям. Кроме того, Украина опережает другие страны по одному из компонентов самоутверждения, а именно по тому, в фокусе которого находятся богатство и власть над людьми, но не демонстрация своих способностей. Крайне высокую значимость украинское население придает такому компоненту достижительских ценностей, как успешность и ее социальное признание (по этой ценности Украина занимает первое место вместе с такими странами, как Австрия, Словения, Португалия, Германия и Польша). Крайне низко украинцы оценивают способности, то есть личностные предпосылки успеха (по этой ценности Украина занимает последнее место вместе с такими странами, как Чехия, Финляндия, Эстония, Дания, Исландия, Франция и Германия). Таким образом, население Украины очень высоко ценит успех (результат) и более равнодушно относится к личным способностям человека, которые, казалось бы, можно рассматривать как условие, потенциал достижения успеха [12].

Общая конфигурация этих различий, на наш взгляд, дает представление о национальном менталитете населения Украины, для которого характерны потребность в защите со стороны сильного государства, консерватизм и страх социального осуждения. Соответственно, у украинцев сравнительно слабо выражены потребности в новизне, творчестве, свободе и самостоятельности, не свойственны склонность к риску и стремление к веселью и удовольствиям. Вместе с тем украинцы стремятся к богатству и власти, а также к личному успеху и социальному признанию.

Отечественные социологи также имеют опыт изучения ментальности. Так, профессор Победа Н. А. еще в конце 1990-х годов обратилась к исследованию специфики ментальности населения Южноукраинского региона. С точки зрения Н. А. Победы, ментальность – это система взаимосвязанных элементов, а именно: ценностей (базовых и инструментальных); свойств и качеств, характеризующих способ мышления и способ действия личности (или группы), а также бытующих стереотипов повседневного поведения населения независимо от его этнической принадлежности и мест рас-селения. Все эти характеристики ментальности

в методике её эмпирического исследования оценивались по пятибалльной шкале, благодаря чему рассчитывался индекс значимости качеств и свойств, стереотипов и ценностей, что позволило сравнить «удельный вес» указанных параметров ментальности [13]. Результаты проведенного исследования, с нашей точки зрения, доказали адекватность концептуализации и операционализации ментальности, предложенные Н. А. Победой, а также позволили выявить особенности ментальности населения г. Одессы и специфику субкультуры Южноукраинского региона нашей страны.

Что касается нашего собственного опыта эмпирического изучения интересующего нас феномена, то на основе разработанной нами структуры ментальности, представленной выше, мы предложили методологию и методику эмпирического изучения политической ментальности. При этом мы исходили из того, что политическую ментальность как социокультурный феномен можно измерять по показателям, которые отражают структурные элементы ментальности: когнитивный (политические позиции, знания и представления о правах человека), ценностный (политические

ценности, политические ориентации, иерархия ценностей жизни), эмоциональный (эмоционально-оценочное отношение к происходящим политическим процессам и явлениям, традициям), поведенческий пласт (формы и виды общественно-политического участия). Проведенное нами изучение политической ментальности населения Одессы носило разведывательный характер. Его результаты [14] актуализировали необходимость более основательного теоретического и методологического обеспечения эмпирических исследований ментальности.

Подытоживая сказанное выше, подчеркнем, что потребность научной рефлексии относительно феномена ментальности как генетического кода народа чрезвычайно актуализируется в контексте социокультурной трансформации современного украинского общества. Это предопределяет необходимость дальнейших поисков наиболее эффективной методологии социологического анализа ментальности, что позволит концептуализировать этот многомерный социокультурный феномен на основе не только его теоретической, но и эмпирической интерпретации.

Литература

1. Рожанский М. Ментальность // 50/50: Опыт словаря нового мышления / М. Рожанский. – М.: Прогресс, 1989. – 560 с.
2. Cambridge international dictionary of English. – Cambridge UP. – 1995.
3. Попова И. М. Социальная цена «запаздывающей» модернизации // И. М. Попова: Методія / сост. М. Кунявский, Е. Лисеенко, О. Лычковская. – Одесса: Астропринт, 2011. – С. 195-212.
4. Победа Н. А. Возрождение духовности как предмет социологического анализа / Н. А. Победа // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2000. – С. 43-52. , с. 48-50.
5. Ручка А. Ціннісна ментальність українського соціуму в першій декаді нового століття / А. Ручка // Українське суспільство 1992-2009. Дінаміка соціальних змін/ За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 285-292.
6. Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа «Анналов» / А. Я. Гуревич. - М.: Индрик. 1993. – 256 с.
7. Гуревич А. Я. Жак Ле Гофф и «Новая историческая наука» во Франции / А. Я. Гуревич // Послесловие к книге Ле Гоффа «Цивилизация средневекового Запада». М.: Прогресс – Академия, 1992. – 356 с.
8. Українська діаспора. – Київ : Інститут соціології АН України, 1993. – 106 с.
9. Sorokin P. Social and Cultural Dynamics: in 4 vols. / P. Sorokin. – N.Y.: American Book Company, 1937–1941. – Vol. 1, 775 p.
10. Донченко Е. Концепция социальной психики общества // Философская и социологическая мысль. – Киев: Наукова думка, 1994. – № 1–2. – С. 118–157.
11. Московичи С. Век толп / С. Московичи. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yurpsy.com/files/biblio/moskov/moskov.htm>
12. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005-2007-2009 / Є. Головаха, А. Горбачик – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 118 с.
13. Победа Н. А. Возрождение духовности как предмет социологического анализа / Н. А. Победа // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2000. – С. 43-52.
14. Лисеенко Е. Социально-политические настроения населения Украины (по результатам исследования в г. Одессе) / Е. Лисеенко // Наукове пізнання: методологія та технологія. – Одеса: ПДПУ імені К. Д. Ушинського, 2008. – С. 95–99.

Владимир Куклин

доктор физико-математических наук, профессор, заведующий кафедрой искусственного интеллекта
и программного обеспечения факультете компьютерных наук
Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Анна Сиренькая

ведущий инженер ООО «Энергоэколог» (г. Харьков)

Volodymyr Kuklin

Doctor of Science, Professor, Head of Department of Artificial Intelligence & Software
School of Computer Science V. N. Kharkiv National University

Anna Sirenka

Lead Engineer Ltd "Energoecolog" (Kharkiv).

БОГАТСТВО И СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ НАЦИЙ

В статье на основе данных различных источников анализируется влияние богатства наций на такие показатели их социального развития, как уровень здравоохранения, образования, безопасности, экономической свободы, человеческого развития. Акцентируется внимание на взаимосвязи между материальным положением населения и качеством его жизни. Приводятся данные о распределении богатства (понимаемого как финансовые накопления и нефинансовые приобретения без долгов) представителей различных социальных групп в развитых и в развивающихся странах. Осуществляется сравнительный анализ различных социальных показателей в зависимости от величины богатства в той или иной стране, а также в тех или иных социальных группах. Отмечается, что в постсоциалистических странах из-за несовершенства статистики и неразвитого рынка земли оценки богатства населения не вполне корректны, что усложняет анализ влияния богатства на показатели, социального развития страны.

Ключевые слова: богатство нации, социальное развитие, показатели социального развития страны.

У статті на базі даних різних джерел аналізується вплив багатства націй на такі показники їхнього соціального розвитку, як рівень охорони здоров'я, освіти, безпеки, економічної свободи, людського розвитку. Акцентується увага на взаємозв'язку між матеріальним становищем населення та якістю його життя. Наводяться дані щодо розподілу багатства (яке розуміється як фінансові накопичення та нефінансові придбання без боргів) представників різних соціальних груп у розвинених країнах та тих країнах, що розвиваються. Здійснюється порівняльний аналіз різноманітних соціальних показників у залежності від обсягу багатства в тій чи іншій країні, а також у тих чи інших соціальних групах. Зазначається, що в постсоціалістичних країнах через недосконалість статистики та нерозвиненість ринку землі оцінки багатства населення є не зовсім коректними, що ускладнює аналіз впливу багатства на показники соціального розвитку країни.

Ключові слова: багатство нації, соціальний розвиток, показники соціального розвитку країни.

The article devoted to analysis of the influence of nations wealth on indicators of their social development such as the level of public health, education, security, economic freedom, human development etc. Attention is focused on the relationship between the material situation of the population and the quality of its life. The data on the distribution of wealth (understood as financial savings and non-financial assets without debts) of various social groups in developed and developing countries are given. The comparative analysis is carried out on depended on the wealth in a given country various

social indicators, as well as in certain social groups. It is noted that in the post-socialist countries estimates of the population wealth are not entirely correct, because of the imperfection of statistics and the underdeveloped land market, that complicates the analysis of the impact of wealth on indicators of country social development.

Keywords: the nation wealth, social development, indicators of social development of the country.

Анализируя эффективность государственного менеджмента, возможности для предпринимательства, экономическую свободу, безопасность и восприятие людьми коррупции, можно многое сказать о возможностях экономического роста страны. В любом обществе людям небезразлично, как организовано здравоохранение, образование, обеспечена продовольственная безопасность, экология и, конечно, физическая безопасность. Для социальной жизни важны свобода личности, социальный капитал, готовность людей к внедрению информационных технологий во все сферы жизни, ибо только нации, подготовленные к переходу к новому технологическому информационному укладу жизни, смогут занять достойное место в современном мире. Положительное влияние богатства наций на все эти социальные показатели кажется вполне очевидным. Однако уровень богатства и характер его распределения в разных уголках мира сильно разнятся, что актуализирует анализ взаимосвязи общественного благосостояния и показателей социальной жизни в разных странах. Кроме того, на социальное поведение людей влияют и другие факторы, многие из которых связаны с организацией государственного управления и условиями экономической деятельности в каждой стране, которые неявно связаны как с общественным богатством, так и с характером его распределения.

Распределение богатства в обществе. Богатство в обществе распределено неравномерно. Богатство - это не годовой доход, который в основном идет на поддержание соответствующего образа жизни, лишь его небольшая часть может быть использована на накопление. Богатство состоит из недвижимого и движимого достаточно ценного имущества, из финансовых накоплений и активов (ценных бумаг, документов на длительную аренду, чужих обязательств и т.п.), откуда нужно вычесть собственные обязательства, выданные гарантии, долги. В большей части стран мира ведется статистика по всем этим показателям.

Весьма небольшая доля богатых людей в обществе аккумулирует большую долю национального богатства. Консолидируя производственные активы, недвижимость и землю, эти люди формируют производственный потенциал страны, создают рабочие места. Они способны оказывать определяющее воздействие на властные структуры, способны контролиро-

вать политическую и социальную жизнь общества за счет приобретения средств массовой информации, создания и финансирования общественно-политических структур, влияния на крупные образовательные и научные центры. Однако прежде всего влияние весьма небольшой группы богатых людей состоит в контроле над средствами производства, финансовыми активами и землей.

Заметную часть общества составляют достаточно обеспеченные люди [1] – высокооплачиваемые чиновники, служащие, мелкие предприниматели, высококвалифицированные работники, которых часто относят к так называемому среднему классу. Созданные ими профессиональные и общественные организации способны влиять на общественную жизнь. В развитых демократических странах эта часть общества довольно многочисленная (более 40%). Обладая примерно половиной национального богатства, она формирует социальную жизнь общества, навязывая свои интересы остальному населению.

Незначительной частью национального богатства в любой стране владеют люди, богатство которых на порядок ниже средних показателей. Даже в развитых демократиях, как правило, они составляют больше половины населения. В этой среде часто проявляются последствия так называемого стресса низкого уровня [2], весьма длительного, формирующего депрессию и социальную апатию. Несмотря на свою многочисленность, особого влияния на социальное устройство и порядок эти люди не оказывают и стараются приспособиться к навязанным им условиям существования.

Средний класс. Социологические исследования и социальная практика свидетельствуют о том, что устойчивое развитие общества определяется наличием и долей в составе населения среднего класса (средних слоев). Существуют различные подходы к определению критериев выделения среднего класса. Анализ этих подходов не входит в задачи данной публикации. Тем не менее подчеркнем, что современные исследователи, говоря о среднем классе (средних слоях), вслед за М. Вебером исходят из таких критериев, как уровень дохода, уровень образования, престиж профессии, властные полномочия.

Мировой банк (2007) определяет следующие критерии выделения среднего класса: душевой доход, достаточный для покупки всех

товаров (включая импортные) и оплаты услуг; недвижимость и современная техника (автомобиль, бытовая техника, средства связи и мультимедиа); качественное образование и достойное медицинское обслуживание; свободное перемещение и кратковременное пребывание за границей (см., например: [3]).

Наличие этих ресурсов дает возможность человеку войти в состав среднего класса. Имеются в виду не только финансовые ресурсы (за вычетом обязательств, по крайней мере, краткосрочных), но и ликвидность недвижимого и движимого имущества (включая оборудование), стоимость земельных наделов.

Важным является самоидентификация человека [1], считает ли он себя принадлежащим к среднему классу. Как отмечает руководитель отдела изучения потребления и уровня жизни Левада-центра М. Красильникова, здесь есть некоторые особенности, связанные с общим благосостоянием общества. В бедных обществах демонстрация своего социального статуса большей частью населения происходит за счет более дорогой одежды (и в последнее время гаджетов),

улучшения качества питания. В обеспеченных обществах социальный статус в большей степени определяется комфортабельным жильем, проживанием в престижных районах, автомобилем, яхтой, загородным домом и т.п. И лишь затем одеждой и питанием. Поэтому критерии выделения среднего класса в разных странах отличаются, порой существенно.

Внимание к среднему классу всегда основывалось на том, что он не только обеспечивает социальную стабильность общества, но и позволяет формировать наиболее оптимальную для своего времени систему управления.

Представители среднего класса в состоянии поддерживать не только организационно, но, что куда важнее, и финансово многочисленные общественные и профессиональные организации, к позиции которых вынуждена прислушиваться власть. Значительная часть среднего класса, поддерживая и принимая участие в деятельности этих организаций, составляет гражданское общество. Влияние общественных и профессиональных организаций как основных субъектов гражданского обще-

Таблица 1.

Богатство на душу населения в развитых странах [3]

Страна	Взрослое население млн. чел.	Богатство на душу населения \$ тыс.	Финансовые накопления \$ тыс.	Нефинансовые приобретения \$ тыс.	Долги \$ тыс. на душу населения	Медиана \$ тыс.	Порог среднего класса \$ тыс.	Численность среднего класса млн. чел.	Численность среднего класса %	Численность выше среднего класса %	Богатство среднего класса %	Богатство выше среднего класса %
Австралия	14,0/17	103/365	45/185	77/277	19/97	48/168	55	11	66	14	40,3	58,4
Австрия	6,1/6,8	91/196	46/95	60/129	15/28	32/67	46	3	44	7,9	38,5	59,4
Бельгия	7,8/8,4	147/259	95/161	65/131	12/33	85/150	46	5	62	12	46,7	51,7
Канада	22,8/27,7	108/248	80/167	49/135	21/54	39/75	49	13	48	11	39	58,5
Дания	4,1/4,2	105/252	73/209	73/138	41/96	21/52	57	1,7	40	10	-	-
Финляндия	3,9/4,2	78/150	32/70	57/118	10/38	31/63	51	1,9	46	4,4	-	-
Франция	44,1/48,4	104/262	53/110	65/185	14/33	48/86	46	24	49	12	38,6	59,9
Германия	64,6/67	90/178	51/88	61/116	22/27	27/44	44	28	42	7,6	39,9	57,6
Греция	8,5/9,1	58/81	26/32	35/64	2,9/15	28/38	35	4,3	47	2,8	-	-
Гонконг	5,1/6,1	118/174	84/119	68/103	35/49	39/36	37	2,7	44	5,1	-	-
Исландия	0,2/0,26	233/351	104/129	159/279	30/57	78/119	-	-	-	-	-	-
Ирландия	2,6/3,5	92/195	52/117	56/132	16/55	41/64	46	1,8	50	7	-	-
Израиль	3,8/5,1	93/156	47/128	61/59	16/31	32/42	53	2,1	42	3,7	-	-
Италия	45,9/49,2	120/203	61/93	68/131	8,5/21	62/89	42	29	60	8	47,3	50,2
Япония	101/102	192/190	121/134	106/86	35/30	83/96	42	62	60	9	49	47,5
Корея	33/39	33/91	18/68	22/54	7,3/30	14/31	38	17	45	2,9	47,4	45,3
Нидерланды	12/13	107/183	98/184	37/71	28/72	53/74	45	7	54	7,4	49,7	50,1
Норвегия	3,3/3,8	111/321	43/131	100/291	32/100	40/120	58	2,1	56	12	42,1	62
Португалия	7,9/8,6	48/74	34/47	26/47	11/21	18/27	34	3,8	45	2,7	-	-
Сингапур	2,9/4	113/269	61/175	79/149	28/55	41/99	32	2,5	62	16	-	-
Испания	31,7/37,5	64/112	31/59	44/76	10/24	32/52	38	21	56	3,8	52,4	41,6
Швеция	6,7/7,4	126/311	55/184	90/184	18/57	21/57	52	2,9	39	11	22,0	76,9
Швейцария	5,5/6,1	232/567	178/395	108/317	53/145	44/108	73	2,7	44	14	19,9	77,4
Великобритания	44,1/48,7	163/320	105/198	82/178	25/55	79/126	55	28	57	12	39,7	58,1
США	205/243	209/353	162/283	82/129	36/59	34/50	50	92	38	12	19,6	79,1
ЕВРОПА	550/584	61/128	35/69	36/81	10/22	6/16	-	193	33	5,2	40,6	56,1
МИР	3700/4770	32/52	20/34	16/27	5/9	1,7/3	-	664	14	1,0	32,3	50,1

Таблица 2.

Распределение богатства по социальным слоям развитых стран в 2015 году [3]

Страна	ВВП на одного взрослого \$ тыс.	Богатство среднего класса %	Богатство выше среднего класса %	Богатство бедных %	Богатство 1% самых богатых	% богатства сред. кл. / % численности сред. кл.	% богатства богатых / % численности богатых	% богатства бедных / % численности бедных	Среднее богатство сред него класса \$ тыс.	Среднее богатство богатых \$ тыс.	Среднее богатство бедных \$ тыс.	Среднее богатство 1% богатых \$ тыс.
Австралия	97,4	40,3	58,4	1,3	21,4	0,62	4,17	0,065	226	1522	23,7	7811
Австрия	65,5	38,5	59,4	2,1	29,3	0,88	4,87	0,048	172	954	9,41	5743
Бельгия	61	46,7	51,7	1,6	17,6	0,79	4,31	0,061	205	1116	15,8	4558
Канада	69,5	39	58,5	2,5	25,1	0,83	5,32	0,061	206	1319	15,1	6225
Дания	78	-	-	-	29,1	0,94	-	-	237	-	-	7333
Финляндия	67	-	-	-	27,2	1,12	-	-	168	-	-	4080
Франция	60	38,6	59,9	1,5	23,1	0,78	4,99	0,038	204	1307	9,95	6052
Германия	55	39,9	57,6	2,5	29,5	0,95	7,58	0,05	170	1349	8,9	5251
Греция	31	-	-	-	27,1	1,14	-	-	92	-	-	2195
Гонконг	50,5	-	-	-	-	0,59	-	-	103	-	-	-
Ирландия	70	-	-	-	26,8	0,89	-	-	173	-	-	5226
Израиль	52	-	-	-	38,7	0,95	-	-	148	-	-	6037
Италия	43	47,3	50,2	2,5	23,4	0,80	6,27	0,078	163	1273	15,8	4750
Япония	60	49	47,5	3,5	18,5	0,82	5,28	0,11	157	1003	20,9	3515
Корея	35	47,4	45,3	7,3	34,1	1,09	15,6	0,14	99	1420	12,7	3103
Нидерланды	65	49,7	50,1	0,2	23,8	0,92	6,77	-	169	1239	-	4355
Норвегия	134	42,1	62	-	25	0,76	5,17	-	244	1659	-	8025
Португалия	27	-	-	-	27,9	1,19	-	-	88	-	-	2065
Сингапур	67	-	-	-	30,7	0,49	-	-	132	-	-	8258
Испания	40	52,4	41,6	6	27,2	0,93	10,9	0,15	105	1221	16,8	3046
Швеция	83	22,0	76,9	1,1	31,6	0,56	6,99	0,022	174	2174	6,8	9827
Швейцария	100	19,9	77,4	2,7	34,8	0,46	5,53	0,064	258	3135	36,3	19731
Великобритания	56	39,7	58,1	2,2	23,2	0,69	4,84	0,07	221	1549	22,4	7424
США	73	19,6	79,1	1,8	37,3	0,52	6,59	0,036	183	2326	12,7	13167
ЕВРОПА		40,6	56,1	3,3	32,2	1,23	10,8	0,053	158	1382	6,78	4121
МИР		32,3	50,1	18	50	2,32	50,1	0,21	121	2600	10,9	2600

ства позволяет населению добиваться тех условий существования, которые людям кажутся необходимыми. Понятно, что прослойка богатых людей в обществе более чем настойчиво стремится получить преференции и находит способы влиять на решения властей, причем их интересы очень часто не совпадают с интересами народных масс. Не столь обеспеченное население, как правило, менее активно и его вклад в политическую и социальную жизнь общества невелик. Тем более важной является роль среднего класса, сдерживающего аппетиты богатых соотечественников и ограничивающего неправомерные действия властей.

Ниже представлены экономические характеристики богатства взрослой части населения нескольких групп стран, отличающихся по уровню развития, приведены собранные из разных источников данные о социальных показателях жизнедеятельности тех или иных современных обществ. Подчеркнем, что многочисленные международные организации ориентируются на ценности и стандарты развитых стран мира и, исходя из этого, оценивают уровень социального развития стран. Возможно,

их оценка страдает односторонним подходом, однако не стоит забывать, что в большинстве развивающихся стран у элиты и у достаточно образованной части населения эти оценки встречаются несомненное понимание [4, 5]. Предварительный анализ этих данных и корреляции между экономическим благополучием и социальными показателями приведены ниже. Однако авторы надеются, что представленная информация будет полезной и другим исследователям, что позволит обнаружить новые закономерности.

Развитые страны. По оценкам швейцарского банка Credit Suisse, богатство определяется как финансовые накопления и нефинансовые приобретения без долгов взрослого населения. В развитых странах объемы долгов значительны, ибо множество товаров и услуг приобретается в кредит. Но велики также финансовые и нефинансовые приобретения. Медиана, разделяющая население по богатству на две равные части и определяющая доходы людей, которые находятся посередине, в развитых странах больше порога среднего класса. Его доля в населении около 50%. В развитых стра-

нах на долю бедных слоев приходится всего несколько процентов национального богатства.

Интересно сравнить показатели 2000 и 2015 годов, которые в таблице 1 разделены чертой.

Как видим, за пятнадцать лет богатство в среднем удвоилось. Одновременно уменьшилась доля национального богатства у 1% самого обеспеченного населения развитых стран: Франции (с 9,1% до 5,8%), Италии (с 6,3% до 3,6%), Германии (с 5,1% до 4,8%), Канады (с 4% до 3,1%) и особенно Японии (с 12% до 7,1%). Практически не изменилась доля национального богатства у 1% богатых людей Нидерландов (0,9%) и Великобритании (7,6%). Увеличилась доля национального богатства у 1% богатых жителей в Швеции (с 1,3% до 1,5%), Швейцарии (с 1% до 1,7%), в Китае (с 3,6% до 4%) и в США (с 32,9% до 43%), где 1% очень богатых людей скоро будет владеть половиной всего национального богатства, что уже достигнуто в масштабах мировой экономики [3].

Данные, представленные в таблице 2, свидетельствуют о том, что средний представи-

тель бедного класса в развитых странах на порядок беднее среднего представителя среднего класса. Доля национального богатства, которая достается бедному классу, около нескольких процентов. В основном все национальное богатство распределено между богатыми слоями и средним классом. Богатство среднего класса несколько меньше, хотя и сравнимо с состоянием богатых, причем доля последних в численности населения страны около 10%.

Интересно проанализировать соотношение доли богатства среднего класса и его долю в численности населения. В большинстве развитых стран эта величина около единицы. То есть среднее богатство по стране сравнимо со средним богатством представителей среднего класса. Но есть случаи, когда «усредненное» богатство представителей среднего класса раза в два меньше среднего по стране. Этот парадокс объясняется тем, что основное богатство в таких странах сосредоточено у немногочисленных богатых слоев. Типичными представителями в Европе являются такие сравнительно

Таблица 3.

Рейтинги социального развития развитых стран мира в 2015 году

Страна	ВВП (ППС) на душу населения \$тыс. [6]	№1. Экономик [8]	№2. Предпринимательство и инновации [8]	№3. Правление[8]	№4. Образование [8]	№5. Здравоохранение [8]	№6. Безопасность [8]	№7. Свобода личности [8]	№8. Социальный капитал [8]	Индекс Legatum [8]	Продолжительность жизни (лет) [17]	Индекс человеческого развития [7]	Индексы качества жизни пожилых людей [11]	Индекс готовности к электронному правительству [15]	Индекс экономической свободы [12]	Индекс ООН по безопасности жизни [14]	Индекс продовольственной безопасности[13]	Индекс экологической эффективности. [16]	Индекс восприятия коррупции [10]
Люксембург	102,9	6	9	6	43	2	10	4	24	13	80,5	0,892	69,5	0,76	73,2	0,8		86,58	81
Сингапур	85,7	1	12	13	15	14	12	38	25	17	82,3	0,912		0,91	89,4	0,2	84,3	87,04	85
Норвегия	68,4	4	5	8	5	4	8	3	2	1	81,5	0,944	89,3	0,84	71,8	2,2	84,4	86,90	87
Австралия	65,4	12	14	10	1	15	15	9	4	7	82,5	0,935	71,0	0,91	81,4	1,1	81,9	87,22	79
Швейцария	59,3	2	3	1	18	3	13	11	9	2	82,6	0,93	90,1	0,73	80,5	0,6	84,2	86,93	86
Гон Конг	57,0	24	10	22	53	28	1	26	27	20	83,4	0,91			89,6	0,4			75
США	56,3	11	11	11	9	1	33	15	11	11	78,9	0,915	79,3	0,88	76,2	4,7	89,3	84,72	76
Ирландия	54,3	18	18	14	8	17	4	6	10	10	80,7	0,916	72,0	0,78	76,6	1,2	84,0	86,60	75
Нидерланды	49,3	10	13	12	4	5	19	13	7	8	81,1	0,922	83,0	0,89	73,7	0,9	84,4	82,03	87
Швеция	48,0	7	1	4	17	12	5	7	8	5	81,8	0,907	84,4	0,82	72,7	0,7	82,4	90,43	89
Австрия	47,5	22	7	15	24	9	16	19	18	16	81,1	0,935	74,4	0,79	71,2	0,9	85,5	86,64	76
Германия	47,4	5	16	16	12	6	21	17	16	14	80,7	0,916	84,3	0,79	73,8	0,8	83,7	84,26	81
Исландия	46,6	31	4	18	10	18	2	5	13	12	82,1	0,899	81,8	0,77	72,0	0,3		90,51	79
Канада	45,9	8	15	7	2	11	9	1	6	6	81,5	0,913	84,0	0,84	79,1	1,6	83,7	85,06	83
Дания	45,8	9	2	3	3	16	7	8	3	3	79,4	0,923	78,6	0,82	76,3	0,8	83,3	89,21	91
Бельгия	44,1	23	24	17	21	10	20	20	20	18	80,5	0,89	63,4	0,76	68,8	1,6	82,0	80,15	77
Франция	41,4	30	19	20	26	8	31	21	53	22	81,8	0,888	71,2	0,89	62,5	1	83,4	88,20	70
Финляндия	41,2	33	8	5	7	13	3	18	5	9	80,5	0,883	72,7	0,85	73,4	1,6	79,9	90,68	90
Великобритания	41,2	19	6	9	25	20	23	12	12	15	80,5	0,907	79,2	0,87	75,8	0,1	81,6	87,38	81
Япония	38,2	25	22	19	28	7	22	33	29	19	83,6	0,891	80,8	0,89	73,3	0,3	77,8	80,59	75
Корея Южная	36,7	17	23	35	20	21	17	66	85	28	81,5	0,898	44,0	0,95	71,5	0,9	73,2	70,61	56
Италия	35,8	44	41	42	47	22	39	48	42	37	82,4	0,873	53,5	0,76	61,7	0,9	77,6	84,48	44
Испания	35,2	37	30	27	19	24	25	22	23	24	82,1	0,876	61,7	0,84	67,6	0,8	79,8	88,91	58
Израиль	34,3	16	27	25	16	32	98	98	36	38	81,8	0,894	70,1	0,82	70,5	1,8	80,6	78,14	61
Португалия	27,8	62	31	32	46	31	18	16	47	27	79,9	0,803	52,9	0,69	65,3	1,2	80,3	88,63	63
Греция	25,6	102	46	49	32	29	27	108	100	49	80,8	0,865	34,5	0,71	54,0	1,7	74,3	85,81	46

небольшие страны, как Швеция и Швейцария. Последняя, как и США, имеет большой банковский сектор, чем объясняется тот факт, что значительное богатство нации находится у небольшой группы людей.

Усредненное значение величины богатства, которое приходится в среднем на долю каждого из богатых людей в развитых странах, около полутора миллионов долларов США; в уже упомянутых Швеции – \$ 2174 тыс., видимо, за счет скромного обеспечения бедной части населения, в США – \$ 2326 тыс. и в Швейцарии – \$ 3135 тыс. за счет развитого финансового сектора. Привлекая обеспеченных людей всего мира на свои знаменитые курорты, Швейцария явно выделяется средним богатством среднего класса (\$ 322 тыс.) и высоким средним доходом остальной, менее обеспеченной части населения (\$ 36,3 тыс.), которое бедным не назовешь. Среднее богатство в группе самых богатых взрослых численностью в 1% населения в Швейцарии достигает \$ 19,731 млн, а в США – \$ 13,167 млн. В других развитых странах эти показатели в два-три раза ниже.

Для оценки состояния социального развития общества помимо богатства необходимо учитывать различные максимально интегрированные социальные показатели.

Высокий уровень жизни характерен для стран Северной Европы, Северной Америки, Австралии, Сингапура (самого богатого авторитарного режима) и Гонконга. Это экономически стабильные страны с высоким уровнем обеспеченности населения (бедных граждан практически нет, классовые различия выражены слабо). Граждане этих стран ощущают взаимное доверие и уверены, что государство поддержит их. Здесь высокий уровень здравоохранения и образования. Весьма высокие показатели социального благополучия характерны для многих стран Западной Европы (см. табл. 3).

Лидерами стран по Индексу человеческого развития (ИЧР) [7] и Индексу процветания [8] являются страны Северной Европы, Северной Америки и Австралия. В этих странах наблюдается экономическая устойчивость, высокий уровень благосостояния населения. Большое влияние на условия жизни в этих странах оказывает развитое гражданское общество [9].

Так, на первое место по ИЧР (0,994) и Индексу процветания (1) вышла Норвегия, где бедных граждан практически нет, а так называемые классовые различия выражены слабо. В стране низкие показатели инфляция и уровень безработицы, высокий уровень Индекса восприятия коррупции [10] (87), высокий уровень качества жизни пожилых людей [11] (89,3 – второе место после Швейцарии – 90,1). Среди ли-

деров по ИЧР и Индексу процветания находятся Австралия (0,935 и 7), Швейцария (0,930 и 2), Дания (0,923 Нидерланды (0,922 и 8) и Канада (0,913 и 6). Приближаются к лидерам США (0,915 и 11), Ирландия (0,916 и 10) и Германия (0,916 и 14). Относительно низкие показатели в данной группе имеют Италия (0,873 и 37), Израиль (0,894 и 38) и Греция (0,865 и 49).

В первую группу стран по Индексу экономической свободы [12] вошли государства, набравшие более 80 баллов: Гонконг (89,6), Сингапур (89,4), Австралия (81,4) и Швейцария (80,5), то есть страны со «свободной экономикой». В первую десятку «преимущественно свободных» вошли: Канада (79,1), Ирландия (76,6), Соединённые Штаты (76,2), Великобритания (75,8), Дания (75,3), Нидерланды (74,6), Германия (74,4), Исландия (73,3), Япония (73,1) и Финляндия (72,6). Первое место в рейтинге экономической свободы занял Гонконг (особый административный район Китая, оценивается отдельно), набравший 89,6 балла из 100 возможных. Эта бывшая британская колония, перешедшая в 1997 году под юрисдикцию Китая по формуле «одна страна – две системы», является своеобразным чемпионом рейтинга. Гонконг – один из ведущих финансовых и торговых центров Азии и мира. Продолжая политику британской администрации, правительство Гонконга отдаёт приоритет в управлении экономикой свободному рынку и частному сектору.

Самый низкий показатель Индекса экономической свободы в данной группе стран у Греции (54,0), что объясняется последствиями кризиса.

После введения в 1999 году евро, многие члены ЕС приняли новую валюту, но нарушили основные обязательства, касающиеся долгов, не соблюдая требования в области ограничения государственных расходов, что и привело к серьезному долговому кризису. Не только Греция, Португалия, но и некоторые страны – учредители ЕС, например, Франция, а также страны Балкан и Балтии, Венгрия, Румыния и Болгария вошли в мировой кризис 2008 года с огромным дефицитом государственного бюджета и серьезными задолженностями населения. В итоге им пришлось бороться с крайне тяжелыми последствиями кризиса. Это объясняет относительно низкие показатели у Италии (61,7), Франции (62,5), Португалии (65,3) и Испании (67,6).

Согласно проанализированным нами данным, наименее коррумпированным [10] государством в мире является Дания, которая набрала 91 балл из 100 возможных. В группу стран, наименее подверженных коррупции, также вошли Финляндия (90), Швеция (89),

Норвегия (87), Нидерланды (87), Швейцария (86), Сингапур (85), Канада (83), Люксембург и Германия (по 81). Низкие показатели у Италии (44), Греции (46), ненамного выше показатели Южной Кореи (56) и Испании (58). Страны с наилучшими показателями отличаются высоким уровнем свободы прессы; открытым доступом к информации о бюджете и расходах государственного аппарата; высоким уровнем персональной ответственности и благонадёжности государственных служащих; судебными органами, не делающими различий между богатыми и бедными людьми и функционирующими независимо от других ветвей государственной власти.

Мировым лидером по уровню продовольственной безопасности [13] являются Соединённые Штаты Америки (89,3). Главные преимущества США, по мнению составителей рейтинга, заключаются в экономической устойчивости страны, высоком уровне доходов населения в сочетании с относительно низкой долей расходов домохозяйств на питание; развитой сельскохозяйственной и логистической инфраструктурах, высокой диверсификации питания и всеобъемлющем доступе людей к безопасным и питательным продуктам. В первую десятку лидеров по уровню продовольственной безопасности вошли: Сингапур (84,3), Австрия (85,5), Нидерланды (84,4), Норвегия (84,4), Швейцария (84,2), Ирландия (84,0), Канада (83,7), Германия (83,7), Франция (83,4), Австралия (81,9).

Самыми безопасными странами мира с точки зрения количества преднамеренных убийств [14] были: Великобритания, Сингапур (0,1 – 0,2 убийств за год на 100 тысяч населения), Япония и Исландия (по 0,3), Гонконг (0,4), Швейцария (0,6). С показателем 0,9 убийств за год на 100 тысяч человек идут Нидерланды, Австрия, Италия, Южная Корея. Хуже показатели в Норвегии (2,2), Израиле, Греции, Бельгии, Канаде, Финляндии (1,6-1,8). В США, где население вооружено, индекс ООН по безопасности жизни составляет 4,7 убийств за год на 100 тысяч человек, что намного превышает показатели развитых стран мира.

По Индексу готовности к электронному правительству [15] лидируют страны с высоким уровнем лояльности к государственному менеджменту. Лидером рейтинга является Южная Корея (0,95). За ней следуют: Австралия (0,91), Сингапур (0,91), Франция (0,89), Нидерланды (0,89), Япония (0,89), Соединённые Штаты (0,88), Великобритания (0,87), Финляндия (0,85).

Ведущей страной по уровню экологической эффективности [16] является Финляндия (90,68). К лидерам также относятся: Исландия (90,51), Швеция (90,43), Дания (89,21), Испания

(88,91), Португалия (88,63), Франция (88,20). Значительно отстает по данному показателю от стран развитого мира Южная Корея (70,61).

В контексте нашего анализа важным является Индекс качества жизни пожилых людей [11]. В развитых странах Северной Европы, в Канаде, США и Японии этот показатель высокий. Относительно высок он в Израиле и в Бельгии; ниже данный индекс в странах Южной Европы: в Италии (53,5), Португалии (52,9), очень низок он в Греции (34,5). Тенденция снижения этого индекса характерна для Азии, в частности для Южной Кореи (44,0). Хотя это снижение практически не влияет на продолжительность жизни людей в этих странах [17].

Страны Восточной Европы, Китай, Индия и Турция. В странах Восточной Европы среднее значение богатства взрослого представителя среднего класса находится в пределах от \$ 36 тыс. (Сербия) до \$ 86 тыс. (Словения). В Чехии (\$ 67,2 тыс.) этот показатель сравним с китайским (\$ 69 тыс.), а в Венгрии и Польше (по \$ 56 тыс.) – с турецким (\$ 54,2 тыс.). Несколько меньше в Словакии (\$ 50 тыс.) и в Румынии (\$ 47 тыс.), что отвечает российскому показателю (\$ 48 тыс.). Интересно, что среднее богатство представителей 1% богатых в Польше (\$ 822 тыс.) и Чехии (\$ 1638 тыс.) заметно меньше подобных средних показателей для развитых стран (см. таблицу 2) и России (\$ 8 258 тыс.).

В большинстве стран Восточной Европы за 15 лет произошел примерно трехкратный рост богатства на душу взрослого населения. Несколько более высокие показатели (возможно, из-за низких стартовых условий) продемонстрировали, как и Китай (в 4 раза), страны бывшей советской Прибалтики: Эстония (в 7,6 раз), Латвия (в 4 раза), Литва (в 3,6 раза). Почти в два раза выросло богатство на душу взрослого населения в Сербии и Словакии (так же, как в Индии и в Турции). Подобный рост в Словении не показателен, ибо там среднее значение богатства взрослого жителя в 2000 году уже было заметно больше уровня, достигнутого соседями только в 2015 году. Тем не менее из всех этих стран только Словения достигла среднемирового значения этого важного показателя благосостояния.

Отметим, что за последние 15 лет произошел рост долговых обязательств, что свидетельствует о развитии кредитных операций.

Численность среднего класса для большинства стран Восточной Европы находится в интервале 20–25% всего населения, что в два раза больше, чем в Китае и Турции. Но только Словения и Венгрия имеет численность среднего класса, сравнимую с развитыми странами.

Рост среднего класса, как подчеркивалось выше, способствует формированию полноцен-

Таблица 4.

**Богатство на душу населения в странах
Восточной Европы, Китае, Индии и Турции [3]**

Страна	Взрослое население млн.	Богатство на душу населения \$ тыс.	Финансовые накопления \$ тыс.	Нефинансовые приобретения \$ тыс.	Долги \$ тыс. на душу населения	Медиана тыс.	Порог среднего класса, \$ тыс.	Численность среднего класса млн.	Численность среднего класс.	Численность выше среднего класса %	Богатство среднего класса %	Богатство выше среднего класса %
Болгария	6,2/5,9	3,9/15,9	1,1/9,5	3,0/9,1	0,09/2,7	2,1/8,5	-	-	-	-	-	-
Хорватия	3,4/3,5	8,6/22	3,8/15	5,7/14	0,82/6	4,6/12	-	-	-	-	-	-
Чехия	7,8/8,4	12/42	5,4/23	7,8/26	1,5/7	3,6/14	28	2,2	26	1,6	-	-
Эстония	1,0/1,05	7,3/35,5	3,2/24,5	4,7/21	0,63/10	2,7/19	-	-	-	-	-	-
Венгрия	7,8/7,9	12/31	4,4/17	8,0/17	0,5/4	6,7/17	23	3,1	39	-	-	-
Латвия	1,8/1,8	5,3/21	1,7/16	3,9/9	0,3/4	2,6/7	-	-	-	-	-	-
Литва	2,5/2,5	6,3/23	1,9/15	4,5/13	0,1/5	2,3/8	-	-	-	-	-	-
Польша	27,7/30,3	8,9/24,4	3,2/15	6,2/16	0,5/6	2,7/9	24	6	20	1,0	-	-
Румыния	16,4/16,6	3,8/13	0,77/7	3,1/9	0,06/2	1,6/5	21	1,7	10	-	-	-
Сербия	7,3/7,5	2,8/6,6	0,6/1,8	2,4/5,2	0,17/0,5	1,5/3,6	19	0,5	7	-	-	-
Словакия	3,9/4,3	9,5/24	4,2/14	6,2/17	0,9/7	7/18	27	1,2	28	-	-	-
Словения	1,5/1,7	33/56,4	16/27	20/38	2,3/8	22/41	34	0,8	47-	-	-	-
Китай	822/1013	5,7/23	2,6/13	3,2/12	0,19/2	2,8/7	29	109	11	0,6	32,2	35,4
Индия	571/792	2,0/4,3	0,3/0,6	1,8/4	0,06/0,3	0,6/0,9	14	24	3	0,2	22,6	41,4
Турция	39,2/53	12/19,3	4/10	9/15	0,5/6	3,5/4,5	22	5	10	0,8	-	-
ЕВРОПА	550/584	61/128	35/69	36/81	10/22	6/16	-	193	33	5,2	40,6	56,1
МИР	3700/4770	32/52	20/34	16/27	5/9	1,7/3	-	664	14	1,0	32,3	50,1

ного гражданского общества. Однако для осознания средним классом своего влияния на политическую и общественную жизнь, на возникновение лоббирующих интересы населения представительств и групп, близких к парламентам и правительствам, потребуется время.

Х. Йылмаз отмечал [18], что уже «капиталистические учреждения – прежде всего фирмы и торговые ассоциации – являются организациями гражданского общества, в которых люди преследуют общие цели и вырабатывают решения общих проблем. Особую роль играют бизнес-ассоциации. Они могут способствовать демократии» [19], увеличивая «набор политических альтернатив», имеющихся у правительства, и позволяя ему гибко реагировать на новые проблемы, не опасаясь серьезных изменений. В [авторитарном] Сингапуре, как и в Южной Корее и Тайване до установления в них демократии, бизнес-ассоциации играли значительную роль при формировании правительственной политики [20].

Тем не менее, многие авторы склонны считать, что прямой связи между развивающимся гражданским обществом и демократизацией нет. Спонтанно возникающие гражданские движения способны «подготовить граждан к партиципаторному поведению (то есть, основанному на стремлении к активному участию в жизни общества) и создать возможности для выражения массовой поддержки политических изменений и оппозиционных элит» [18],

они способны осуществлять контроль над реализацией политических курсов и развитием рынка. Недостаток конструктивности и неясное понимание целей отдаёт инициативу в проведении реформ в политической и экономической жизни все же элитам. Но излишняя активность демократических движений снизу может оказаться деструктивной, не позволяющей закрепить результаты реформирования. Тем большую роль играет зрелость сохранившихся и частично вновь сформированных в результате трансформаций элит, только и способных консолидировать разбуженные революциями массы.

Кризис 2007-2009 годов привел к падению производства в Венгрии, Румынии и Чехии, соответственно, на 17%, 7% и 4%, а также к безработице, которая в так выразилась двузначными цифрами в странах Восточной Европы. Не обнаружила падения производства лишь Польша, куда начали возвращаться эмигрировавшие ранее соотечественники. Оставалась благополучной и Словения. В значительной степени эти страны спасла и не дала сильно развиться кризису девальвация местной валюты. Кроме того, долги этих стран были на тот момент не столь велики, как у некоторых стран Западной Европы, где по причине использования в расчетах евро девальвация, которая снижает нагрузку на экономику (расходы и зарплату), была невозможна. ЕС помогал субсидиями и трансфертами Чехии и Румынии со

строительством дорог и с приобретением оборудования, поддерживал платежеспособность населения. По разным оценкам, несмотря на несколько отличающиеся уровни квалификации, оплата труда в бывших социалистических странах раза в два меньше, чем в ЕС, что привлекает в эти страны капитал. Так, например, в Польшу уже переводят свои финансовые и расчетные подразделения многие крупные европейские компании, создаются вспомогательные предприятия и организации, которые берут на себя выполнение разных операций, столь необходимых крупному европейскому бизнесу.

Постепенно жесткие требования к банковской деятельности, принятые в ЕС, заставляют увеличивать доступность кредита, что и демонстрирует приведенная статистика. Помогает успешности экономического и социального развития выполнение требований членства в ЕС: действующего парламента, независимых, отстраненных от политики судов, прокуратуры, полиции, некоррупцированной бюрократии и свободной прессы. Реформы Румынии, пусть и болезненные (значительные сокращения неэффективного персонала и снижение госрасходов), дают основания надеяться на успешность дальнейшего реформирования этой страны. Популизм, политическая тур-

булентность и безынициативность в Венгрии и астично в Болгарии пока не позволяют надеяться на успех в ближайшем будущем, что вызывает неудовольствие населения. Ибо только успешность реформ и рост благосостояния (или хотя бы очевидные его перспективы) формируют чувство уверенности в завтрашнем дне.

В странах Восточной Европы более высокие показатели социального развития в Словении, Эстонии, Чехии и Польше. Так, например, в Польше и Чехии резко вырос объем экспорта в страны ЕС, и оба государства сильно выигрывают от всевозможных субсидий и трансфертов Евросоюза, начиная с направленных средств на поддержание доходов физических лиц на определенном уровне и заканчивая средствами для строительства дорог и закупки оборудования для частных компаний.

По Индексу человеческого развития (ИЧР) [7] и Индексу процветания стран мира Института Legatum [8] лидерами являются Словения (соответственно, 0,880 и 25), Чехия (0,870 и 26), Польша (0,843 и 29) и Эстония (0,861 и 31). Среднюю позицию занимают Словакия (0,844 и 35), Латвия (0,819 и 40), Литва (0,839 и 41), Венгрия (0,828 и 45), Румыния (0,793 и 50), Болгария (0,782 и 51) и Хорватия (0,770 и 53). Низкими показателями отличаются Албания (0,733 и 83), Босния и Герцеговина (0,733 и 86) и Китай (0,727 и 52).

Таблица 5.

Рейтинги социального развития стран Восточной Европы, Китая, Турции и Индии в 2015 году

Страна	ВВП (ППС) на душу населения \$ тыс. [6]	№1. Экономик [8]	№2. Предпринимательство и инновации [8]	№3. Правление [8]	№4. Образование [8]	№5. Здравоохранение [8]	№6. Безопасность [8]	№7. Свобода личности [8]	№8. Социальный капитал [8]	Индекс Legatum [8]	Продолжительность жизни (лет) [17]	Индекс человеческого развития [7]	Индексы качества жизни пожилых людей [11]	Индекс готовности к электронному правительству [15]	Индекс экономической свободы [12]	Индекс ООН по безопасности жизни [14]	Индекс продовольственной безопасности [13]	Индекс экологической эффективности. [16]	Индекс восприятия коррупции [10]
Чехия	\$31,5	26	29	34	13	26	24	45	66	26	77,7	0,87	65,6	0,61	72,5	1	74,6	84,67	56
Словения	\$30,9	58	25	33	11	27	14	25	40	25	79,6	0,88	60,6	0,65	60,3	0,7		88,98	60
Словакия	\$29,5	36	34	46	14	30	32	63	58	35	75,4	0,844	52,1	0,62	67,2	1,4	69,8	85,42	51
Эстония	\$28,7	35	26	23	39	40	36	61	30	31	74,4	0,861	64,9	0,82	76,8	5		88,59	70
Литва	\$28,0	63	45	40	30	44	30	97	64	41	72,1	0,839	43,2	0,73	75,2	6,7		85,49	61
Польша	\$26,4	34	36	39	33	33	26	29	34	29	76,4	0,843	57,4	0,65	68,6	1,2	72,7	81,26	62
Венгрия	\$26,0	52	50	38	34	36	37	99	98	45	74,6	0,828	52,2	0,66	66,8	1,3	71,2	84,60	51
Латвия	\$24,5	48	38	41	35	47	40	73	83	40	72,2	0,819	55,2	0,72	69,7	4,7		85,71	55
Хорватия	\$21,3	64	51	52	41	39	41	104	120	53	77	0,77	44,0	0,63	61,5	1,2		86,98	51
Румыния	\$20,6	69	48	63	61	69	46	37	109	50	73,8	0,793	50,8	0,56	66,6	1,7	61,3	83,24	46
Болгария	\$18,4	79	43	81	44	48	42	96	67	51	73,5	0,782	49,7	0,54	66,8	1,9	59,6	83,40	41
Македония	\$14,0	86	57	70	74	50	58	83	96	65	75,2	0,747		0,47	67,1	1,4		78,02	42
Сербия	\$13,6	121	82	77	45	55	64	59	107	73	74,1	0,771	41,7	0,55	60,0	1,2	61,6	78,67	40
Албания	\$11,9	109	73	91	71	65	47	82	138	83	77,4	0,733	47,0	0,51	65,7	5			36
Босния и Герцеговина	\$10,2	116	95	108	68	58	61	112	88	86	76,4	0,733		0,47	59,0	1,3		63,28	38
Китай	\$14,3	3	59	67	63	56	100	120	28	52	75,3	0,727	48,7	0,55	52,7	1	62,2	65,10	37
Турция	\$20,5	87	67	51	85	57	109	100	102	78		0,759	36,3	0,54	62,1	2,6		67,68	42
Индия	\$6,3	61	94	53	92	107	114	79	129	99		0,586	37,9	0,38	56,2	3,5		65,10	38

По Индексу экономической свободы [12] страны, приведенные в таблице 5, можно разделить на две группы – «умеренно свободные» государства (от 60 до 70 баллов) и «преимущественно несвободные» (от 50 до 60 баллов). В группе «умеренно свободных» оказалась большая часть стран Европейского Союза и Турция, а в группе «преимущественно несвободных» – Индия и Китай. Самый высокий показатель у Эстонии (76,8), которая опережает Соединённые Штаты (76,2), Великобританию (75,8) и многие развитые страны мира. Низкие показатели у Китая (52,7), Индии (56,2), невелики они у Боснии и Герцеговины (59).

Среди анализируемых стран у Эстонии также высокие результаты по Индексу готовности к электронному правительству [15] (0,82), хорошие показатели по Индексу качества жизни пожилых людей [11] (64,9) и по Индексу экологической эффективности [1613] (88,59).

Страны Балтии в 2008 году оказались в чрезвычайно трудной ситуации: резко сократились объемы производства, безработица подскочила в среднем на 13%. Сегодня можно сказать, что Эстония и Литва уверенно встали на путь выхода из тупика, в который загнал их кризис. После резкой «внутренней девальвации», приведшей, в числе прочего, к серьезно-му сокращению потребительских расходов и заработной платы, объемы экспорта и уровень занятости населения начали уверенно расти.

По Индексу восприятия коррупции [16] Эстония (70) опережает такие страны, как Португалия (63), Израиль (61), Испания (58), Италия (44). Значительное отставание по Индексу восприятия коррупции отмечается в Албании (36), Китае (37), Боснии и Герцеговине (38) и Индии (38). Низкие показатели Индекса показывают, что правительства этих стран не могут защитить своих граждан от коррупции, будь то злоупотребления в сфере распределения государственных ресурсов, взяточничество должностных лиц, недобросовестное использование бюджетных средств или принятие решений без ведома общественности, работа органов охраны правопорядка и функционирование судебных систем.

Самыми благополучными странами по Индексу безопасности жизни [14] являются Словения (по 0,7 убийств за год на 100 тысяч человек) и Чехия (1). В равном положении находятся Польша, Хорватия, Сербия (1,2), Венгрия и Босния Герцеговина (1,3), Словакия и Македония (1,4). Наихудшие показатели дают страны Балтии (Литва (6,7), Эстония (по 5), Латвия (4,7) и Албания (5).

Индекс качества жизни пожилых людей [11] выше в Чехии (65,6), Эстонии (64,9) и Словении (60,6). Для сравнения: этот индекс в Хорватии

(44,0), Литве (43,2), Сербии (41,7), а самые низкие показатели в Индии (37,9) и Турции (36,3).

По уровню экологической эффективности [16] впереди Словения (88,98) и Эстония (88,59), входя в мировую десятку лидеров. Остальные страны Восточной Европы занимают равные позиции. Аутсайдерами по данному индексу являются Турция (67,68), Индия и Китай (65,10), Босния и Герцеговина (63,28).

Социально-экономические портреты в двух гигантских по численности населения странах – Китае и Индии несколько отличаются. Государственный менеджмент Китая оказался достаточно эффективным по причинам, которые еще нуждаются в изучении. В частности, в стране наблюдается быстрый рост современной экономики в прибрежной зоне, где сегодня сосредоточены восемь из двенадцати крупнейших контейнерных портов мира. Китай довел экспорт продукции своей экономики до 10% мирового объема. Построено 64 тысячи километров качественных автодорог (что сравнимо с США, которые имеют соизмеримую по масштабам территорию). Страна превратилась в гигантскую стройку. Уровень потребления граждан страны соответствует уровню большинства стран мира (рост в 9% в год, что уступает лишь росту инвестирования), по крайней мере в городах, куда уже перебралось большинство жителей деревни. Но этот этап экономического роста и социального подъема заканчивается, динамика начинает замедляться по причинам, которые всегда возникают после быстрого роста [9]. В Китае при 30% ВВП официального госдолга накоплен громадный корпоративный долг, который включают в себя различные межкорпоративные обязательства, подкрепленные неявной гарантией банков и который оценивают величиной, превышающей ВВП. И \$2,5 трлн валютных резервов для обеспечения всего суммарного долга явно недостаточно. Цены на недвижимость, большие объемы которой оказались при этих ценах нереализованными, и ее аренда неподъемны для сравнительно небогатого населения, что создает демографические проблемы: большая часть молодых мужчин не может создать семью (в ближайшие годы прирост трудоспособного населения, в отличие от Индии, прекратится).

Тем не менее, Китай, достигнув среднего мирового уровня доходов населения, будет продолжать расти, хотя уже не столь быстро. Правящая элита не дает развиваться коррупции на низших и средних уровнях, каждый раз принимая в спорах с чиновниками сторону предпринимателей. Крупный бизнес также находится под внимательным контролем, что приводит к сдерживанию процесса концентрации богатства (практически нет миллиардеров

с величиной капитала, определяемой двузначными числом миллиардов, которых довольно много в небогатой России и бедной Индии). Как и в Сингапуре, абсолютное большинство населения Китая поддерживает авторитарный режим, искренне полагая, что это и есть демократия. Именно Китай сдерживает проникновение демократических ценностей Запада в обширные районы Азии.

Индия, имея высокий уровень ВВП (9 место в мировом рейтинге), не входит в число стран с высоким качеством жизни и благополучия. Это объясняется высоким уровнем коррупции (38), которая приносит выгоду немногочисленной элите за счёт большинства населения, нанося серьёзный ущерб отдельным гражданам и всему обществу, а также неэффективными методами правления. В Индии нет эффективного централизованного государственного менеджмента, страна разбита на множество провинций, развитие которых происходит по-разному. По мнению Р. Шарма, «политические элиты ... просто одержимы идеей государства всеобщего благосостояния, и население Индии ... уже сегодня требует серьёзной поддержки со стороны государства, невзирая на то, что экономика этой страны еще не приносит дохода, необходимого для создания такой социально - экономической структуры» [21]. Национальная программа содействия занятости населения в сельских районах имени Махатмы Ганди (MGNREGA), которая гарантирует сельским беднякам сто дней занятости в государственном секторе и обходится казне почти в 10 миллиардов долларов в год, может создать проблемы для экономического развития. Поэтому, например, за десятилетие население городов выросло с 26% лишь на 4%. Бюджет страны истощен социальными инициативами правительства, при этом население недовольно отсутствием заметного роста благосостояния и обеспечением занятости. Быстрый рост в период 2003-2007 годов (по 9% в год), который сформировал оптимизм населения и надежды на повторение китайского успеха, сильно замедлился. Причиной замедления является коррупция: «решающим фактором при заключении любой бизнес - сделки в стране служат полезные связи в правительстве..., в обществе начинает формироваться и крепнуть противодействие экономическим реформам, ибо, по мнению большинства, они идут на пользу только небольшой кучке избранных» [21]. Тем не менее, в стране возникают ростки нового. В штате Бихар правительство Кумара ввело закон, позволяющий отбирать имущество у коррупционера, разрушены бюрократические препоны развитию бизнеса, экономика растёт на 11% в год, причем это второй показатель в Индии.

Турция только в XXI веке оправилась от политической нестабильности, которая пре-

следовала ее долгое время. Значительно подавив инфляцию, обеспечив стабильный 5% экономический рост, заняв вторую позицию в мировой строительной индустрии, страна стала привлекательной для капитала и покинувших ее ранее граждан. Государственные посты и должности, прежде занимаемые исключительно представителями светской элиты, сегодня доступны и мусульманам. Возродился кредит, стали реализовываться масштабные проекты. Усиление позиций в экономике придает уверенности и в политике. Возрождается умеренный ислам, ибо руководство страны понимает, что в окружении исламских стран лучше быть с ними заодно, не разрывая отношений с ЕС и НАТО. Для экономического роста нужно решить проблему привлечения средств, ибо внутренних резервов немного, а внешнее кредитование подрывает устойчивость экономики, чувствительной к прихотливой конъюнктуре международного рынка. Удастся поддерживать деловые связи светской элиты, сохранившей свои активы, с Западом, активно развивать провинции, например Анатолию – центр мусульманской Турции и базу поддержки нынешнего правительства. Происходит заметное перераспределение богатства между населением Анкары и Стамбула (где сосредоточено 20% самых богатых жителей страны), с одной стороны, и провинциями, с другой.

Страны бывшего Советского Союза (кроме стран Балтии). Наибольший рост богатства на душу взрослого населения с 2000 года по 2015 год наблюдался в Грузии, Азербайджане и России. Причем в первых двух странах этот рост был обусловлен ростом нефинансовых приобретений. В России, где один процент населения владеет 70,1% национального богатства, высокие показатели стоимости производственных активов и недвижимости, сосредоточенных в руках богатого населения, определяют такой значительный прирост среднего богатства, ибо медианное значение (богатство людей в середине распределения) весьма невелико – всего \$ 1,4 тыс. Заметный прирост нефинансовых приобретений за последние 15 лет позволил существенно увеличить среднее богатство взрослых людей в Армении и Казахстане. Неразвитый рынок земли и отсутствие статистики о стоимости недвижимости, которая находится в собственности, снизили показатели среднего душевого богатства взрослых жителей Украины и Белоруссии.

Данные о состоянии среднего класса во многих республиках бывшего СССР не приводятся, но по показателям России и Украины можно судить, что эта социальная прослойка крайне немногочисленная. В России это 4,1% населения, причем порог принадлежности по

Таблица 6.

Богатство в странах бывшего Советского Союза (кроме стран Балтии) [3]

Страна	Взрослое население млн. чел.	Богатство на душу населения \$ тыс.	Финансовые накопления \$ тыс.	Нефинансовые приобретения \$ тыс.	Долги \$ тыс. на душу населения	Медиана \$ тыс.	Порог среднего класса \$ тыс.	Численность среднего класса млн.	Численность среднего класса %	Численность выше среднего класса %	Богатство среднего класса %	Богатство выше среднего класса %	% богатства среднего класса / % численности среднего класса
Армения	2,0/2,3	1,9/5,3	0,22/0,9	1,7/4,6	0,05/0,2	0,98/2,7	-	-	-	-	-	-	-
Азербайджан	4,8/6,4	3,0/17,8	0,73/3,5	2,3/14,6	0,02/0,3	1,7/10,3	-	-	-	-	-	-	-
Беларусь	7,4/7,5	2,2/1,5	0,6/0,3	1,7/1,3	0,04/0,1	1,3/0,9	-	-	-	-	-	-	-
Грузия	3,3/3,1	4,3/19	0,87/4	3,4/15	0,029/0,5	1,9/8,3	-	-	-	-	-	-	-
Казахстан	9,4/11	2,4/5,6	0,67/2,4	1,8/5,6	0,06/2,4	0,4/0,9	-	-	-	-	-	-	-
Россия	108/109	2,9/11,7	0,6/2,5	2,4/11	0,08/2	0,48/1,4	19	4,5	4,1	0,5	-	-	4,1
Украина	36,5/35,6	0,94/1,4	0,3/0,37	0,69/1,5	0,02/0,4	0,16/0,16	11	0,3	-	-	-	-	21,1
ЕВРОПА	550/584	61/128	35/69	36/81	10/22	6/16	-	193	33	5,2	40,6	56,1	1,23
МИР	3700/4770	32/52	20/34	16/27	5/9	1,7/3	-	664	14	1,0	32,3	50,1	2,32

богатству к среднему классу оценили в \$ 19 тыс., в Украине этот порог указан в \$ 11 тыс., но доля людей в населении страны, которая относится к среднему классу, еще меньше и определяется западными исследователями в 0,3%. Тем не менее средний класс владеет долей национального богатства более чем 16% в России и 6,3% в Украине. Незначительный средний класс в этих странах, где формирование гражданского общества происходит достаточно медленно, не может оказывать сколь-нибудь значительное влияние на конструктивное реформирование политической системы, которая ориентирована на интересы небольшой прослойки богатых людей. Так, бедное население России, у которого, по мнению В. Иноземцева, «процесс выживания стал занимать все время и мысли», не склонно протестовать и воспринимает свое положение как данность. Поэтому политическая жизнь сводится лишь к политической борьбе отдельных групп элит, каждая из которых посулами и обещаниями старается привлечь на свою сторону электорат. Хотя при достаточно авторитарном режиме в этом нет необходимости, ибо выборы в этом случае происходят по сценариям, навязанным центральной и местной властями.

Количество миллиардеров в России очень велико – около сотни (причем 70% из них сосредоточено в Москве), что обусловлено характером контролируемой правящей элитой приватизации крупных сырьевых компаний страны, проведенной в последнее десятилетие прошлого века. Доля государства в экономике близка к 50%. Подобное положение и в других странах бывшего СССР.

Усредненное значение богатства на взрослого представителя среднего класса в России около \$ 48 тыс., что соответствует аналогичному

показателю для большинства стран Восточной Европы. Для Украины этот показатель около \$ 29,5 тыс., что меньше такого же показателя в Индии. Интересно, что усредненное значение богатства представителя 1% самых богатых людей России (\$ 8 258 тыс.) соответствует среднему богатству представителей 1% самых богатых жителей развитых стран.

Банковские системы этих стран фактически исключили среднесрочное и долгосрочное кредитование корпоративного сектора, выталкивая его на международный денежный рынок. При этом высокие курсовые риски приводят время от времени к серьезным внутренним кризисам. Практически не развито ипотечное кредитование, отсутствует рынок закладных на недвижимость. Даже в России объем кредитования населения крайне низкий. Велика роль банковской системы в выводе средств за рубеж, особенно в условиях перманентно возникающих кризисов. Допущенный в страны иностранный банковский капитал (особенно в Украине, где облегчены условия доступа и оперативной деятельности ее современной специализированной сетевой структуры) вместе с крупными местными банками активно участвует в процентном арбитраже, противясь снижению за пределами высоких процентных ставок.

В странах бывшего Советского Союза возникают проблемы с оценкой состояния людей из-за неразвитой структуры рынка земли и недвижимости. Оценка недвижимости большинства владельцев не проводилась, поэтому можно было бы ориентироваться на рыночные цены первичного и вторичного рынка, но и это фактически не учитывается. Рынок земли также фактически отсутствует, что не позволяет определить реальную цену фактического вла-

дения. Все это необоснованно и весьма значительно снижает показатели богатства жителей этих стран. Кроме того, население, не доверяя местным банковским системам (в иностранных банках держать сбережения непозволительно), значительные средства хранит в ассигнациях и не желает распространяться об этом, что усложняет сбор статистических данных.

То есть рыночная экономика пока еще недостаточно проникла в быт домохозяйств. Можно только предположить, что доля богатства (70,1%) 1% населения России рассчитывалась по владению активами и финансовыми ресурсами. В Украине доля богатства крайне немногочисленного среднего класса в 21 раз больше их доли в составе населения. Уровень концентрации оцененной такой несовершенной статистикой богатства, сосредоточенного в руках небольшого числа разбогатевших соотечественников в странах бывшего СССР, предельно высок. Все это свидетельствует о высокой концентрации капитала и весьма значительной доле бедного населения.

Из стран бывшего СССР (кроме стран Балтии) Украину и Россию по многим показателям социального развития опережает Беларусь. В целом в этих странах низкие показатели уровня развития экономики, безопасности, здравоохранения, продолжительности жизни, благосостояния населения; высокие показатели коррупции. Неплохой результат только по образованию и продовольственной безопасности и (что, возможно, требует дополнительных уточнений) по экологии.

В России контроль над экспортным энергетическим сектором со стороны правящей элиты и относительная свобода во внутренних потребительских секторах экономики создали «две разные экономики в рамках одной системы, первая относительно свободная, другая на редкость авторитарная» [18]. Тем не менее в период подъема цен на нефть и газ был реализован ряд важнейших реформ: создан нефтяной стабилизационный фонд, восстановлено доверие к банкам, упрощено создание новых компаний, снижен подоходный налог с физических лиц, что вместе с энергетической конъюнктурой позволило поднять с конца 1990-х годов средний доход на душу населения с \$ 1500 до \$ 12 тысяч, больше чем в два раза превысив подобный показатель в Китае. Сдерживали рост экономики коррупционные схемы раздела дохода компаний экспортного сектора. Тем не менее, это позволило в период между 2003 и 2007 годами обеспечить экономический рост в стране в среднем около 8% в год. Иностранные инвесторы в этот период хорошо заработали, что создало государственному менеджменту России неплохую репутацию и повысило

политический вес России. Однако Россия не предложила мировому рынку высокотехнологических продуктов (кроме некоторых образцов военной техники), нет ни одной крупной конкурентоспособной на мировом рынке производственной компании. Количество малых и средних предприятий незначительно. А ведь они не только «подкармливают» населения, но и создают новые технологии, формируют в своей массе будущие крупные производственные структуры. Уверовав в стабильность цен на энергоресурсы из-за подъема мировой экономики, правительство резко увеличило бюджетные расходы (20 - 30% в год), что заложило мину, подорвавшую экономический рост при снижении мировых цен на энергоносители. Кроме того, достигнув таких показателей национального дохода, страна должна была бы использовать иной, инновационный сценарий своего развития, что фактически не было сделано. Необходимость реализации такого сценария не вызывает сомнений, ибо каждый год на 1% снижается доля трудоспособного населения, уменьшается рождаемость, из страны непрерывно уезжают квалифицированные специалисты. Поэтому влияние среднего класса на общественную жизнь и условия существования социума в странах бывшего Советского Союза (кроме стран Балтии), скорее всего, крайне невелико.

Страны постсоветского пространства (кроме стран Балтии) значительно отстают по показателям качества жизни от развитых стран. Тем не менее, к странам с высоким уровнем Индекса человеческого развития (ИЧР) [7] относятся Беларусь, Россия (по 0,789), Казахстан (0,788), Грузия (0,754), Азербайджан (0,751), Украина (0,747) и Армения (0,733). К странам со средним уровнем ИЧР относятся Молдова (0,693), Туркменистан (0,688), Узбекистан (0,675), Кыргызстан (0,655), Таджикистан (0,624).

Если в высокоразвитых странах ИЧР и Индекс процветания практически соответствуют друг другу, то в странах бывшего СССР наблюдаются различия. Так, по Индексу процветания стран мира Института Legatum [8] лидируют Казахстан (56), Узбекистан (57) и Россия (58). Далее идут Беларусь (63) и Кыргызстан (66). Ниже показатели Украины (70), Азербайджана (71). Замыкают рейтинг Грузия (80), Таджикистан (91), Армения (93) и Молдова (92).

По Индексу экономической свободы [12] данные страны можно отнести к следующим категориям: к «преимущественно свободным» относится Грузия (72,6), что соответствует позиции Финляндии (72,6). К «умеренно свободным» относятся Армения (67,0), Казахстан (63,6), Азербайджан (60,2). «Преимущественно несвободные» — Кыргызстан (59,6), Молдова

(57,5), Россия (52,1), Таджикистан (51,3). Несмотря на то, что Россия входит в десятку мировых лидеров по уровню ВВП (\$ 23,7), она находится в конце списка «преимущественно несвободных» стран. Это существенно ниже средних мировых и региональных уровней. Например, такую же позицию по Индексу экономической свободы занимает слаборазвитая африканская страна Лесото. Экономическая свобода в России, по мнению составителей рейтинга, находится в состоянии застоя, а долгосрочные перспективы этой страны с точки зрения устойчивого экономического роста «остаются мрачными». Российская экономика зависит от экспорта природных ресурсов, преимущественно нефти и газа, что серьёзно осложняет её полноценное развитие, повышает нестабильность и резко снижает конкурентоспособность. Несмотря на относительно высокие темпы экономического роста, достигнутые в предыдущие годы за счёт экспорта углеводородов, страна всё это время оставалась относительно закрытой для торговли и инвестиций. Среди других слабостей российской экономики эксперты особо отмечают следующие: чрезмерное государственное присутствие во многих отраслях, которое нивелирует динамику частного сектора и ведёт к удорожанию инвестиций; нетарифные барьеры, которые значительно увеличивают торговые издержки; отсутствие эффективно функционирующей правовой базы, бюрократические барьеры и непоследовательность в сфере регулирования, которые препятствуют росту инвестиций; отсутствие конкуренции, которое ведёт к постоянному росту цен и тарифов; изнурительная коррупционная нагрузка. Потенциал экономического роста и социального развития у этих стран достаточно большой, однако проблемы в государственном менеджменте и менталитете населения.

К «несвободным» странам (индекс экономической свободы [12] не превышает 50 баллов) относятся Беларусь (49,8), Украина (46,9) и Узбекистан (46,0), в которых экономические свободы подавляются.

По Индексу восприятия коррупции [10] лидирует Грузия (52), соответствуя показателям Словении, Венгрии и Хорватии (51). Индекс восприятия коррупции в России - 29. Такой же результат показал Азербайджан (29). Что касается других бывших советских республик, то многие из них заметно перегнали Россию. Лучшие, чем у России, результаты показали (кроме Грузии) Армения (35), Молдова (33), Беларусь (32). Ниже России в распределении по этому индексу оказались Казахстан (28), Кыргызстан (28), Украина (27), Таджикистан (26), Узбекистан (19). Составители рейтинга отмечают, что наибольшей проблемой многих

(особенно слаборазвитых) стран является коррупция в высших эшелонах государственной системы, которая наносит огромный ущерб обществу, зачастую оставаясь безнаказанной. Страны с наихудшими показателями характеризуются наличием внутренних конфликтов, недобросовестным управлением, неблагонадёжными государственными институтами (такими, как полиция и судебные органы), а также недостаточным уровнем независимости средств массовой информации.

По Индексу продовольственной безопасности [13] лучшие показатели у России (62,7) и Беларуси (60,8). В равном положении находятся Казахстан (56,8), Азербайджан (56,6), Украина (56,4) и Узбекистан (53,6). Самый низкий показатель – в Таджикистане (38,3), где население не получает достаточной в количественном отношении питательной пищи, необходимой для ведения активной и здоровой жизни.

По уровню безопасности жизни [14] среди стран бывшего СССР наилучшие результаты у Таджикистана (по 1,6 убийств на 100 тыс. человек), Армении (1,8) и Азербайджана (2,1). Хуже результаты у Узбекистана (3,7), Украины и Грузии (по 4,3) и Беларуси (5,1). Соседом России (9,2) по рейтингу стал Кыргызстан (9,1). Для сравнения: в Ираке и Сомали, которые страдают от продолжительных вооружённых конфликтов на своих территориях, этот показатель составляет 8 убийств за год на 100 тысяч человек¹.

Лучшие результаты по Индексу готовности к электронному правительству [15] у России и Казахстана (0,73). Эти показатели выше, чем в странах Восточной Европы (кроме Эстонии). Хороший показатель Индекса в Беларуси и Грузии (0,61), что соответствует Чехии. Существенно отстают Украина (0,51), Узбекистан, Кыргызстан (по 0,47), Таджикистан (0,34).

С точки зрения состояния экологии [16] и управления природными ресурсами лидирующие позиции занимают Азербайджан (83,78), Россия (83,52) и Беларусь (82,3). За ними идут Армения (81,6), Украина и Молдова (по 79,69), Казахстан (73,29), Кыргызстан (73,13) и Таджикистан (73,05). Ниже показатели в Грузии (64,96) и Узбекистане (63,67).

Влияние социальной среды и ментальности населения на возможности экономического роста. Обсуждение этого вопроса начнем с высказывания Р. Шарма: «Для экономического роста требуется обеспечить движение товаров, денег и людей по принципам свободного рынка; стимулировать экономику средств и гарантировать, что банки направляют деньги исключительно на эффективные и продуктивные проекты; установить

1 Видимо, потери в вооружённых конфликтах составителями индекса отнесены в другую категорию.

власть закона и обеспечить защиту прав собственности; стабилизировать экономику и держать инфляцию в узде; проводить политику открытых дверей для иностранного капитала, особенно если по условиям сделки этот капитал приходит вкупе с новыми передовыми технологиями; строить новые дороги и школы; досыта кормить детей и так далее и тому подобное... Это просто длинный список «Что надо сделать», ни в коей мере не помогающий понять, каким образом все эти факторы в совокупности приведут – либо не приведут – к экономическому росту конкретно в той или иной стране в тот или иной момент времени» [21]. Оказывается, для успешности реформ необходимо еще и согласие с ними общества, его поддержка. Приведем несколько характерных примеров для разных групп стран.

В Японии и Южной Корее, которая следовала в фарватере Японии, всегда доминировала склонность к накоплению, что позволило сконцентрировать средства для инвестиций, выделить из бюджета и за счет привлеченных средств очень большие суммы на науку и на развитие технологии. Но особо впечатляет склонность этих обществ к подавлению имущественного неравенства, более-менее равномерное распределение богатства. Это создало условия для социального мира и солидарности, что позволило в прежние времена добиться больших успехов. Однако патернализм, доминирование иерархических структур в экономике и обществе являются тормозом для развития в настоящее время, ибо ограничивают творческую свободу, столь необходимую для раскрытия способностей и реализации намерений людей. То есть препятствием здесь стала ментальность и традиции общества, которые трудно преодолеть даже активным реформаторам.

Среди причин успешности Польши и Чехии назовем отрицательное отношение к коммунистическим ценностям и люстрацию бывших руководителей этих стран. «Мягкий социализм²» Венгрии и терпимость населения к коммунистической элите позволил сохранить некоторые черты поведения, относящиеся к социалистическому прошлому. Собственно, это именно те «темные стороны» [9] социального капитала и гражданского общества³, которые

2 Власть социалистической Венгрии смотрели сквозь пальцы на совместительство (люди одновременно могли работать во многих местах). Как правило, к сорока годам экономически активные венгры обзаводились квартирой, машиной, дачным участком. Потому уровень жизни в Венгрии был относительно высоким, а отношение к властям сдержанным.

3 Н. Летка [18] отмечает, что «гражданское общество» определяется как сфера свободного, неограниченного социального активизма, в особенности в форме групп и ассоциаций, действующих на добровольных началах. В недемократических режимах это

не следует игнорировать «при обсуждении полезности этих концептов для демократизации и рыночной экономики». Прочные связи с прошлым укладом жизни и внутригрупповая лояльность способны затруднить переход к демократическому обществу [22]. Это и привело в Венгрии к неустойчивой политической обстановке и неэффективности реформ, которые в Польше и Чехии под присмотром западных институтов активно реализовывались. Венгрия на момент вхождения в Евросоюз была самой продвинутой экономически и политически страной из бывших стран социализма, что позволило привлечь значительный иностранный капитал. Но политические распри и невозможность согласования позиций привели к трудностям использования этих инвестиций, срыву проектов и невозможности отвечать по обязательствам. Все это оттолкнуло инвесторов от внутреннего рынка Венгрии. Так что и здесь менталитет и предпочтения нации оказались тормозом для проведения реформ.

Авторитарный режим в России использовал сложившуюся в результате контролируемой приватизации олигархическую структуру экономики, усилив ее иерархической системой власти. Сегодня все крупные компании России (частные, государственные и частично государственные) контролируются правительством в Москве. В результате вся экономическая и политическая власть в стране оказалась сосредоточенной в руках Кремля. Кремль делегировал чиновникам на местах и в значительной степени подконтрольным ему олигархам власть. При этом он оставил за собой право при появлении не устраивающих его тенденций безжалостно и неправовым образом лишать их не только власти, но и состояний. Так же, как и в бывшем СССР, обладатели власти и состояний не уверены в незыблемости своих позиций, гарантом их стабильности является только Кремль. Этим и объясняется такая избирательная и показательная жесткость санкций. Среди миллиардеров России много менеджеров и обладателей крупных пакетов акций компаний, которые считаются государственными или с доминирующим государственным участием. То есть произошло слияние политической и экономической власти, что снижает вероятность мягкого реформирования такого уклада жизни страны.

Другие страны бывшего Советского Союза (кроме прибалтийских держав) страдают теми же социально-политическими проблемами, что и Россия. Не обладая такими природными ресурсами, как их северный сосед, они, тем не ме-

понятие подразумевает протестные действия и социальные движения. Социальный капитал определяется как состоящий из двух элементов – поведенческого (сети) и эмоционально-оценочного (доверие и взаимность).

нее, не торопятся реформировать экономику, не стараются приблизить свою политическую и экономическую систему к западноевропейским аналогам. Здесь в значительно большей степени, чем в Центральной Европе, связи с прошлым укладом жизни и внутригрупповая лояльность мешают формированию демократического общества. Элиты, сформированные в эпоху трансформаций в значительной степени из осколков социалистической номенклатуры и полукриминальных элементов, не склонны проводить демократические реформы.

Начавшиеся было в Грузии реформы оказались подавлены не только из-за консерватизма менталитета населения, но и по указанным выше причинам. Политически активная, но экономически слабая Украина пока еще не

может заняться активным реформированием народного хозяйства. Ибо любые реформы приводят к падению жизненного уровня населения, и так находящегося ниже минимально необходимого. Сопротивление реформам в Украине обусловлено противодействием не только коррумпированной элиты, но и нежеланием населения еще больше затянуть пояса. Кроме того, в странах, подобных Украине, проблемой развития демократии является незрелость элит, не способных отказаться от меркантильных и сиюминутных интересов ради блага собственной страны. А гиперактивность гражданского общества, в значительной степени спровоцированная внешними шоками, в этих условиях способна приобретать даже деструктивный характер.

Литература

- Banerjee A. What is middle class about the middle classes around the world? / Banerjee A., Duflo E. // *Journal of Economic Perspectives*. – 2008. – 22 (2). С. 3-28.
- Swartz J. R. Hariri A. R. & Williamson D. E. An epigenetic mechanism links socioeconomic status to changes in depression-related brain function in high-risk adolescents / *Molecular Psychiatry* aop, doi: 10. 1038/ mp.2016.82.
- Credit Suisse Global Wealth Databook. Research Institute. Thought leadership from Credit Suisse Research and the world's foremost experts. 2000-2015.
- Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы / Симончук Е. В. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.
- Simonchuk E. Class Action: Tendencies of Formation of the Social Classes in Ukraine / E. Simonchuk // *Ukrainian Sociological Review* 2010. – 2011. – P. 20–56.
- CIA. The World Factbook [Электронный ресурс] – 2015. – Доступно на: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2004rank.html>
- Human Development Report 2015 [Электронный ресурс] // Индекс развития человеческого потенциала. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/ratings/legatum-prosperity-index/info>; <http://gtmarket.ru>
- The Legatum Prosperity Index [Электронный ресурс] // Рейтинг стран мира по уровню процветания – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/ratings/legatum-prosperity-index/info>
- Lipset S.M. Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy / Lipset S.M. // *American Political Science Review*. – 1959. – Vol. 53. – No. 1. – P. 69–105.
- Corruption Perceptions Index 2015. [Электронный ресурс] // Transparency international: индекс восприятия коррупции 2015 года. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/news/2016/01/27/7287>
- Global AgeWath Index. [Электронный ресурс] // Transparency international: индекс восприятия коррупции 2015 года. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/ratings/global-age-wath-index/info>
- Index of Economic Freedom. [Электронный ресурс] // Рейтинг стран мира по уровню экономической свободы. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/ratings/index-of-economic-freedom/index-of-economic-freedom-info>
- The Global Food Security Index 2014. [Электронный ресурс] // The Global Food Security Index – Режим доступа: <http://foodsecurityindex.eiu.com/>
- The Global Study on Homicide 2013. [Электронный ресурс] // Исследование ООН: уровень преднамеренных убийств в странах мира 2013 года. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/news/2014/04/11/6687>
- The UN E-Government Development Index. [Электронный ресурс] // Рейтинг стран мира по уровню развития электронного правительства. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/ratings/e-government-survey/info>
- The Environmental Performance Index 2016. [Электронный ресурс] // Рейтинг стран мира по уровню экологической эффективности в 2016 году. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/news/2016/01/29/7292>
- Life Expectancy Index. [Электронный ресурс] // Рейтинг стран мира по уровню продолжительности жизни. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/ratings/life-expectancy-index/life-expectancy-index-info>
- Демократизация [Текст] : учеб. пособие / сост. и науч. ред. К. В. Харпфер, П. Бернхаген, Р. Ф. Инглхарт, К. Вельцель ; пер. с англ. под науч. ред. М. Г. Миронюка ; предисл., сост. указателя М. Г. Миронюка ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2015. — 708.
- Streeck W. Private Interest Government: Beyond Market and State / Streeck W., Schmitter P. C. L.: Sage, 1985.
- Doner R. E. Can Business Associations Contribute to Development and Democracy? / Doner R. E., Schneider B. R., Wilson E. J. // *Business and Democracy: Cohabitation or Contradiction?* / ed. by A. Bernstein, P. L. Berger. L.: Continuum, 1998. P. – 126–147.
- Шарма Р. Прорывные экономики. В поисках следующего экономического чуда. Ruchir Sharma, 2012 Перевод на русский язык, издание на русском языке, оформление. ООО «Манн, Иванов и Фербер», ООО «Издательство «Эксмо», 2013 – 352с.
- Inglehart R. Modernization, Cultural Change, and Democracy. / Inglehart R., Welzel C. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Светлана Романенко

кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии Института социальных наук Одесского национального университета имени И. И. Мечникова, заместитель директора Института социальных наук ОНУ по подготовке специалистов по направлению «Социология»

Svitlana Romanenko

PhD in Sociological Science, Associate Professor of Department of Sociology of Institute of Social Science of Odessa I. I. Mechnikov National University, Vice-Director of Sociology of Institute of Social Science on Training specialists in the field of "Sociology"

ЖИЗНЕННЫЕ ПЛАНЫ СТАРШЕКЛАСНИКОВ ОДЕССЫ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ МОНИТОРИНГОВОГО ИССЛЕДОВАНИЯ)

В статье приведены результаты первичного анализа данных последнего этапа мониторинга «Старшеклассник – 2016. Жизненные ориентации и настроения; современная семья: родители, дети», который проводится отделением социологии Института социальных наук Одесского национального университета имени И.И. Мечникова с 1993 года с периодичностью раз в три года. Приведенные материалы исследования вызывают интерес как с точки зрения изучения нынешнего поколения выпускников школ, так и с точки зрения возможности сопоставления результатов аналогичных мониторингов, которые проводятся практически всеми региональными отделениями Социологической ассоциации Украины. Автор призывает коллег-социологов объединить усилия по разработке общей стратегии проведения следующего этапа мониторинга в рамках общей методики под руководством исследовательского комитета САУ. Такая стратегия создаст новые перспективы для перехода от описания отдельных фактов, явлений и процессов, присущих одному городу, региону, к поиску общих закономерностей, формулированию гипотез, разработке концепций, дающих целостную картину по Украине, а также пригодных для межстрановых (сравнительных) исследований.

Ключевые слова: мониторинг, старшеклассники, жизненные планы, ценностные ориентации.

У статті наведені результати первинного аналізу даних останнього етапу моніторингу «Старшокласник – 2016. Життєві орієнтації і настрої; сучасна сім'я: батьки, діти», який проводиться відділенням соціології Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І.І. Мечникова з 1993 року з періодичністю один раз на три роки. Представлені матеріали дослідження викликають цікавість, як з погляду вивчення нинішнього покоління випускників шкіл, так і з погляду можливості зіставлення результатів аналогічних моніторингів, які проводяться практично всіма регіональними відділеннями Соціологічної асоціації України. Автор пропонує колегам-соціологам об'єднати зусилля з розробки загальної стратегії проведення наступного етапу моніторингу в рамках єдиної методики під керівництвом дослідницького комітету САУ. Така стратегія створить нові перспективи для переходу від опису окремих фактів, явищ і процесів, властивих одному місту, регіону, до пошуку загальних закономірностей, формулювання гіпотез, розробки концепцій, що змалюють цілісну картину по Україні, а також стануть у нагоді при проведенні міжнародних (порівняльних) досліджень.

Ключові слова: моніторинг, старшокласники, життєві плани, ціннісні орієнтації.

The author presents results of preliminary data analysis the last phase of

the monitoring "High school student – 2016. Life orientations and attitudes; a contemporary family: parents, children", which organized by the sociological Department of the Institute of social sciences of the Odessa I.I. Mechnikov National University since 1993 with a period of three years. Presented information may be interesting as example of studying the current generation of school leavers and from the point of view of comparing the results of similar monitoring conducted by almost all regional offices of the Sociological Association of Ukraine. The author would like to offer to colleagues to join efforts on forming a common strategy of the next phase of monitoring in the framework of a common methodology under the guidance of the research Committee of the SAU. This strategy will create new prospects for the transition from the description of some facts, phenomena and processes, which are inherent to a city, a region, to search of common hypotheses, patterns and theories, which give the overall picture of Ukraine, and also suitable for cross-national (comparative) research.

Keywords: a monitoring, a high school student, life orientations.

Проблемы становления и жизненного определения подростковой молодежи давно находятся в поле зрения исследователей в области социальных наук (философов, психологов, педагогов, социологов). Существенный вклад в развитие данного направления внесли работы С. Холла, акцентировавшего внимание на том, что в подростковый период происходит не только половое созревание, но и духовная перестройка юной личности [1]; К. Гриффина, по мнению которого главным фактором личностного становления подростка является социальный контекст [2]; Э Эриксона, полагавшего, что поиск нового чувства Я как проявление кризиса идентичности необходимо рассматривать в качестве основного события в жизни подростка [3]; Ш. Айзенштадта, с точки зрения которого ведущую роль в социальном развитии подростка играет «группа равных» («peer groups») [4]; И. Кона, исследовавшего изменения в психосоциальном развитии старшеклассников [5, 6, 7], Е. Омельченко, проанализировавшей дискурсы западных исследователей подростковой сексуальности [8] и др.

Весомый вклад в теоретический анализ и эмпирическое изучение подростковой молодежи внесли украинские социологи и прежде всего представители Харьковской [9, 10, 11, 12, 13] и Одесской [4, 5, 6, 7] социологических школ.

В частности, Институтом социальных наук Одесского национального университета имени И. И. Мечникова при поддержке Департамента образования и науки Одесского городского совета методом анкетного опроса проводится репрезентативное мониторинговое исследование «Старшеклассник. Жизненные ориентации и настроения; современная семья: родители и дети». Идея этого мониторинга была предложена и реализована профессором И. М. Поповой в 1993 году. Его проведение осуществляется с периодичностью в три года. Последний этап мониторинга состоялся в октябре 2016 года.

Объектом исследования выступали старшеклассники города Одессы, будущие выпускники школ (ученики 10-11 классов). Предметом изучения – объективные и субъективные факторы жизненного самоопределения старшеклассников, в том числе выбора будущей профессии.

Цель мониторинга – выявить объективные и субъективные факторы жизненного самоопределения старшеклассников Одессы.

В ходе последнего этапа мониторинга по репрезентативной выборке было опрошено 397 учеников 10-11 классов, среди которых 61% девушек и 39% юношей.

Инструментарий исследования состоял из нескольких блоков вопросов, ответы на некоторые из них и будут проанализированы нами ниже.

Целью данной публикации является определение основных факторов и условий формирования жизненных планов одесских старшеклассников.

Для реализации поставленной цели в мониторинге предусмотрены несколько блоков вопросов, направленных на выяснение образовательных и matrimониальных ориентаций наших респондентов. Среди факторов, обуславливающих эти ориентации, мы сфокусировались на таких, как образовательный капитал семьи, ее материальное положение, взаимоотношения с родителями, представления наших респондентов о жизненном успехе, эмиграционные настроения, удовлетворенность жизнью и др.

Анализ полученной информации начнем с образовательных планов одесских старшеклассников, в частности с вопроса о том, почему они выбрали школу, в которой получают среднее образование. Отвечая на этот вопрос, наши респонденты на первое место поставили «эта школа ближе всего к дому» (28,1%), далее следует «мне подходит профиль специализированных классов» (25,8%); «не знаю, это был выбор родителей» (15,7%); «это престижная

школы (лицей, гимназия)» (15,2%); «здесь учатся мои друзья» (11,6%). Как показал сравнительный анализ, на предыдущих этапах мониторинга доминировал мотив «престижности» школы, сегодня – близость к дому.

Что касается планов по окончании школы, то следует подчеркнуть, что опрошенные достаточно четко представляют свои действия после завершения среднего образования: 73,1% собираются дальше учиться; 27,2% – совмещать работу с учебой; 4,3% опрошенных планируют только работать; 1,3% – создать семью, заниматься домашним хозяйством; 1,1% (всего четверо респондентов) собираются служить в армии. Лишь 15 респондентов (3,8%) еще не определились с выбором. Эта картина не меняется с 2006 года (отклонение не более 1%).

Где именно предполагают учиться одесские старшеклассники? Как оказалось, 79,9% опрошенных планируют поступить в вуз; 7,1% – в техникум, училище, колледж; 3% – на курсы; 1,5% – в военные училища. 11,3% респондентов еще не определились с выбором места дальнейшей учебы. 67,4% ответили, что уже выбрали себе профессию.

Следует отметить, что с каждым новым этапом мониторинга уменьшается количество старшеклассников, желающих поступать в техникум/училище, и растет количество ориентированных на вузы. При этом престижность и профильность школы, как свидетельствуют полученные нами данные, не влияют ни на выбор уровня дальнейшего образования (вуз или техникум), ни на выбор будущей профессии.

Следующий блок вопросов касался мотивации выбора старшеклассниками высшего образования. По сравнению с предыдущими этапами исследования, в 2016 году выросло количество респондентов, считающих, что можно обойтись без высшего образования и даже преуспеть (13%) (в 2010 году таких было 4,1%).

Отвечая на вопрос «Зачем нужно высшее образование Вашему поколению?», старшеклассники выбрали следующие варианты ответа:

- чтобы достичь материального благополучия в будущем (61,6%);
- чтобы получить профессиональные знания (57,7%);
- чтобы стать культурным человеком (20,0%);
- мне нужен только диплом (4,8%);
- родители считают, что так нужно (4,6%).

Лично опрошенным учеба в вузе нужна для:

- получения знаний (69,2%);
- получения диплома, который может понадобиться в будущем (41,2%);
- общения со сверстниками (11,5%);
- чтобы избежать службы в армии (5,9%);
- чтобы исполнить желание родителей (3,3%).

Не планируют поступать в вуз только 1% выпускников.

Если же поступить в вуз не удастся, старшеклассники планируют пойти на работу, близкую избранной профессии (26,8%); не работать, а готовиться к поступлению в вуз в следующем году (32,9%); пойти на любую работу (11,8%); затруднились ответить 19,5%.

Отметим, что, по сравнению с предыдущими этапами мониторинга, заметно уменьшилось количество тех, кто планирует работать в случае непоступления в вуз, и, соответственно, увеличилось количество тех, кто не будет работать, а собирается готовиться к поступлению в вуз в следующем году.

Интересная информация была получена нами благодаря ответам старшеклассников на вопрос о предпочитаемом месте работы. Почти половина учащихся 10-11 классов (45,5%) уже имеет опыт работы. Отметим, что эта цифра постепенно снижается: в 2010 году такой опыт имели 52,6% опрошенных. В качестве рабочих мест и способов занятости чаще всего были названы супермаркеты, рестораны, бары, кафе, клубы, автомойки (в том числе принадлежащие родителям или родственникам), сетевой маркетинг, раздача флаеров, присмотр за детьми, репетиторство с младшими школьниками. В качестве нового рабочего места, добавившегося в этом году, была работа в интернет-магазине.

Имея возможность выбора, 44,4% выпускников хотели бы открыть собственное дело, а 38,8% предпочли бы уехать на заработки за границу. Были названы и другие перспективные, с точки зрения старшеклассников, рабочие места: 20,1% из них хотели бы работать на предприятии, принадлежащем иностранной фирме; столько же – на частном предприятии; 6,3% – в государственном учреждении (налоговая инспекция, милиция, исполнительные органы, суд); 4,1% – на фирме родителей.

Следует отметить, что, по сравнению с 2006 годом, более чем на 20% выросло количество тех, кто хочет уехать за границу на заработки или работать на иностранном предприятии! Одновременно вдвое упал рейтинг и без того непопулярных государственных предприятий и учреждений (в 2016 году хотели бы там работать только 3,7% опрошенных).

С точки зрения старшеклассников, будущая работа должна быть: интересной (56,5%); высокооплачиваемой (56,4 %); давать возможность сделать карьеру (36,6%); приносить пользу обществу (17,6%); обеспечивать хорошие отношения с сотрудниками (8,8%); быть необременительной (4,7%). Подчеркнем, что, по сравнению с предыдущими этапами мониторинга, в 2016 году на 10% увеличилась значимость высокой зарплаты.

В этом контексте интересно проанализировать, что означает для старшеклассников *добиться успеха в жизни*. Как оказалось, успех для них – это «иметь интересную работу, чтобы реализовать свои способности» (50,3%); «создать хорошую семью» (43,6%); «зарабатывать много денег» (43,5%); «пользоваться уважением, почетом, добиться признания у окружающих» (33,2%); «много знать и уметь, быть профессионалом высокого класса» (29,8%); «жить без забот, в свое удовольствие» (29,8%); «быть самостоятельным, иметь возможность проявить инициативу» (21,9%); «иметь хороших друзей» (19,1%); «добиться широкой известности» (11,2%); «пользоваться влиянием в обществе, обладать властью» (9,7%).

Впервые за годы проведения мониторинга изменилась иерархия факторов / показателей жизненного успеха старшеклассников. Если до сих пор главным показателем успеха

старшеклассников ответили отрицательно. 27,1% затруднились ответить и только 8,2% опрошенных согласились с тем, что родители должны обеспечить их будущее.

Какую именно помощь родителей считают приемлемой для себя старшеклассники? По мнению наших респондентов, это: моральная поддержка (70,5%); оплата их обучения в вузе (50,4%); помощь в воспитании детей (28,0%); обеспечение жильем (21,4%); регулярная денежная помощь (9,1%); помощь в ведении хозяйства (6,6%); помощь в поиске места работы (5,9%). Отметим, что, по сравнению с предыдущими этапами исследования, выросла значимость моральной поддержки, а вот помощь в воспитании детей снизилась на 11%.

Обратившись к вопросу о роли семьи в реализации жизненных планов молодого человека, мы проанализировали объективные и субъективные характеристики семей наших респондентов. Как оказалось, подавляющее большинство опрошенных школьников проживает в нуклеарной семье. В расширенной семье (вместе с родителями, бабушками и дедушками) живет примерно каждый пятый из опрошенных старшеклассников. Средний возраст мам – 41 год, пап – 43 года. У 53,9% старшеклассников 2016 года есть братья/сестры. Семьи в большинстве своем малодетные.

Таблица 1.

Образование родителей старшеклассников (% к ответившим)

Уровень образования:	матери	отца
Начальное	0,8	1,1
неполное среднее	1,1	1,1
среднее общее	5,4	7,2
среднее специальное	15,3	13,8
незаконченное высшее	10,1	13,5
Высшее	62,1	61,2
ученая степень	3,3	2,2

в жизни наши респонденты называли создание хорошей семьи (в 2010 году – 55,6%), то сегодня это интересная работа, обеспечивающая реализацию талантов и способностей личности. Также существенно изменился (понижился) «рейтинг» друзей (для сравнения: в 2010 году этот показатель жизненного успеха выбирали 28,0% опрошенных, в 2016 г. – 19,1%).

Несомненно, важными факторами жизненного успеха молодого человека (в нашем случае старшеклассника) являются экономический, культурный, в том числе образовательный, социальный и символический капиталы родительской семьи. Тем не менее, на вопрос: «Считаете ли Вы, что родители должны обеспечить Ваше будущее?», 63,9%

В среднем на одну семью старшеклассников 2016 приходится 1,72 ребенка.

Данные об уровне образования родителей старшеклассников, который обычно рассматривается в качестве важного фактора жизненного успеха, представлены в таблице 1.

Отметим, что с каждым этапом мониторинга повышается число родителей с высшим образованием и ученой степенью. При этом уровень образования матерей всегда несколько выше, чем у отцов.

Среди факторов, способствующих формированию личности, ее ценностных ориентаций и жизненных планов, достаточно значимым является морально-психологический климат в семье; взаимоотношения старшеклассников со своими родителями.

Как показало наше исследование, опрошенные школьники достаточно часто разговаривают со своими мамами о выборе будущей профессии (61,3%); об успеваемости (58,1%); конфликтах с одноклассниками (56,4%) и учителями (51,9%); об отношении к противоположному полу (33,7%); о вопросах секса (19,5%) и т.д. С папами на все перечисленные темы старшеклассники беседуют реже. При этом каждый пятый из них предпочитает не разговаривать с отцом о своих делах. Заметим, что в отношении матери такую же позицию занимают около 15% опрошенных. Тем не менее, с точки зрения школьников, их отношения с родителями можно назвать дружескими (так считают 78,5% опрошенных). Не считают дружескими отношения со своими родителями 8,6% школьников. Остальные затруднились ответить.

Несмотря на то, что о достаточно частых конфликтах с родителями, а также ссорах между ними говорил примерно каждый десятый из опрошенных, только около 17% из них выразили желание, чтобы их будущая семья была похожа на родительскую (еще около 25% респондентов скорее хотели бы этого, чем нет). При этом создание собственной семьи, по данным 2016 года, планировали около 73% одесских старшеклассников (заметим, что на предыдущих этапах мони-

симость (64,2%), получить образование (51,9%), сделать карьеру (50,9%), найти настоящую любовь (34,8%), насладиться свободой (31,2%), научиться разбираться в людях (19,5%). То, что для мужчины важно не остаться одиноким, считают 6,0% старшеклассников.

Как полагают опрошенные нами школьники, женщина до вступления в брак должна получить образование (58,1%), найти настоящую любовь (43,1%), научиться разбираться в людях (33,2%), приобрести материальную независимость (29,9%), насладиться свободой (21,2%), сделать карьеру (27,3%). При этом 13,4% старшеклассников считают, что женщина не должна остаться одинокой.

На вопрос о желаемом количестве детей стабильно (начиная с 1993 года) преобладает ориентация на двоих, при этом нежелание иметь детей всегда оставалось за пределами погрешности. В 2016 году впервые было зафиксировано достаточно существенное возрастание количества респондентов, не желающих в будущем иметь детей (14%).

По данным 2016 года, хотели бы иметь одного ребенка 17,2% опрошенных, двоих – 53,8%, троих и более – 15,3%.

Анализируя планы старшеклассников относительно создания семьи, мы обратили внимание на тот факт, что более половины из них считают целесообразным иметь сек-

Таблица 2.

**Динамика оценок старшеклассников изменений в жизни своей семьи
(% к ответившим)**

Жизнь Вашей семьи за последние несколько лет...	2006 г.	2010 г.	2013 г.	2016 г.
ухудшилась	7,0	9,7	14,1	17,4
не изменилась	20,6	29,0	18,7	22,9
улучшилась	57,6	48,8	45,9	42,9
затрудняетесь ответить	14,8	12,5	21,3	16,8

торинга этот показатель варьировался на уровне 82%-84%), 13,3% – еще не решили, будут ли они создавать семью; 8,5% – не думали об этом, 5,4% – определенно не собираются делать это.

Корреляция с признаком «пол» по этому вопросу очень слабая. Девушки чаще (на 15%) включают семью в свои дальнейшие планы. Среди юношей чуть больше тех, кто еще не решил, будет ли обзаводиться семьей.

По мнению старшеклассников, наилучший возраст вступления в брак для женщин – 23-24 года; для мужчин – 26-27 лет. Чуть менее 30% считают, что подойдет любой возраст, главное встретить «свою половинку». Отвечая на вопрос, почему именно такой возраст является оптимальным для вступления мужчины в брак, наши респонденты отмечали, что до брака он должен обрести материальную незави-

сую опыт до брака (61,8%). Для сравнения: в 2006 году о такой целесообразности говорили 70% опрошенных. По данным 2016 года, 20,5% старшеклассников уже имеют сексуальный опыт, 14,1% опрошенных отказались от ответа, 65,4% – ответили, что такого опыта не имеют. Тенденция снижения количества школьников, имеющих опыт сексуальных отношений, сохраняется (за последние три года «падение» составило 8-9%).

В контексте анализа жизненных планов старшеклассников вызывают интерес их оценки своей сегодняшней жизни (жизни своей семьи), удовлетворенность ею, а также настроения, с которыми наши респонденты воспринимают свое будущее. В целом, несмотря на кризисные явления в нашем обществе, старшеклассники остаются оптимистами (см. табл. 2-5).

Таблица 3.

**Динамика оценок старшеклассников материального положения своей семьи
(% к ответившим)**

	2006 г.	2010 г.	2013 г.	2016 г.
Денег не хватает даже на самые необходимые продукты питания	0,5	2,5	0,8	1,9
На еду в основном хватает, но покупка одежды и обуви создает для нас серьезные трудности	5,1	8,0	8,8	5,6
На текущие расходы денег достаточно, но для покупки товаров длительного пользования денег не хватает	27,9	23,9	22,8	16,6
Покупка товаров длительного пользования не вызывает у нас трудностей, однако покупка новой машины, квартиры или дорогостоящей турпоездки пока нам не доступна	52,7	43,4	48,4	46,9
В настоящее время мы можем себе ни в чем не отказывать	13,8	22,3	19,2	29,0

Анализируя данные, представленные в таблице 2, мы обратили внимание, что, начиная с 2006 года, стабильно возрастает (правда, всего на 3-4%) количество респондентов, отмечающих ухудшение жизни своей семьи, и, соответственно, снижается число тех, кто говорит об улучшении жизни (3-10%). Эта же тенденция зафиксирована нами и при оценке старшеклассниками материального положения своей семьи (см. табл. 3).

Как видим, по сравнению с 2013 годом, в 2016 году, по оценкам опрошенных, более чем на 8% возросло суммарное количество респондентов, отнесших свои семьи к высокообеспеченным и богатым (две последние позиции в таблице 3). Представленные выше данные коррелируют с показателями удовлетворенности старшеклассников Одессы своей жизнью (см. табл. 4).

Удовлетворенность своей жизнью позволяет старшеклассникам достаточно уверенно смотреть в свое будущее (см. табл. 5).

В 2016 году в мониторинг был добавлен вопрос: «Какие эмоции Вы испытываете, когда думаете о своем будущем?» Как показало

исследование, 42,3% опрошенных с уверенностью и оптимизмом смотрят в завтрашний день. 50,8% - испытывают сомнения, видят некоторые препятствия для достижения поставленных целей. 6,9% - испытывают только отрицательные эмоции.

Подводя итоги предварительного анализа полученной нами информации о жизненных планах и настроениях старшеклассников Одессы, подчеркнем наметившийся сдвиг в их жизненных ориентациях и стратегиях. Если до 2013 года включительно доминирующей была ориентация на создание собственной семьи, то в 2016 году «интересная работа» вытеснила «семью», а стремление «зарабатывать много денег» – «друзей». Произошли изменения и в ориентациях на желаемое количество детей. Впервые (с 1993 года) количество респондентов, не желающих иметь детей, утроившись, вышло из области погрешности.

В данной статье представлена лишь часть полученных нами данных. Творческой группе мониторинга еще предстоит осмысление всего массива информации. Кроме представленных результатов в нашем мониторинге

Таблица 4.

**Динамика удовлетворенности жизнью одесских старшеклассников
(% к ответившим)**

	2006 г.	2010 г.	2013 г.	2016 г.
Полностью удовлетворены	36,5	34,0	30,0	32,1
Скорее удовлетворены, чем нет	34,9	46,6	50,6	43,0
Не удовлетворены	15,4	9,2	9,8	14,1
Затруднились ответить	13,3	10,2	9,6	10,9

Таблица 5.

Динамика распределения ответов старшеклассников на вопрос «Чувствуете ли Вы уверенность в завтрашнем дне?» (% к ответившим)

	2006 г.	2010 г.	2013 г.	2016 г.
Да	52,2	56,4	51,7	52,5
Нет	24,0	26,5	25,1	25,2
Затруднились ответить	23,8	17,1	23,2	22,3

изучаются также: формы времяпрепровождения вне школы; уровень экологического сознания; степень и формы информатизации школьников, вовлеченности их в виртуальное пространство; уровень толерантности; отношение к представителям маргинальных групп; национальная и языковая принадлежность и самоидентификация; интерес старшеклассников к социальной проблематике. Анализ этой информации будут посвящены наши последующие публикации.

В заключение подчеркнем, что проведение мониторингов, подобных одесскому, перспективно и целесообразно как с научной точки зрения, так и с сугубо практической, поскольку их результаты могут быть использованы органами власти, в том числе

органами управления образованием, с целью оптимизации работы с выпускниками школ, создания благоприятных условий для их самоопределения и самореализации. Повышению эффективности таких исследований будет способствовать объединение усилий различных социологических центров Украины в проведении подобного мониторинга. Это тем более возможно, что исследования среди школьной молодежи проводятся многими коллегами-социологами, о чем мы писали выше. Общенациональный мониторинг позволит получить целостную картину по Украине о состоянии сознания, повседневных практиках, жизненных планах и настроениях молодежи, начинающей свой путь в профессию, в самостоятельную жизнь в целом.

Література

- Hall G.S. Adolescence. Its Psychology and its Relation to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education / G. S. Hall. – New York, Appeton; 2 vols. – 1904.
- Griffin C. Representation of Youth. The Study of Youth and Adolescence in Britain and America / C. Griffin. – Cambridge: Polity Press, 1999.
- Эриксон Э. Идентичность. Юность и кризис / Эрик Эриксон. – М.: Прогресс, 2006. – 352.
- Eisenstadt S.N. From Generation to Generation. Age Groups and Social Structure / S. N. Eisenstadt. – Glencoe: Free Press, 1956.
- Кон И.С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 256 с.
- Кон И.С. Дружба / И. С. Кон. – 4-е издание, доп. – СПб.: Питер, 2005. – 330 с.
- Кон И.С. Психология старшеклассников / И. С. Кон – М.: Просвещение, 1980 – 192 с.
- Омельченко Е. «Жертвы и / или насильники». Феномены подростковой сексуальности в фокусе западных теоретических дискурсов / Е. Омельченко // Другое поле. Социологические практики; под ред. Е. Л. Омельченко, С.А. Порфильева. – Ульяновск: Изд-во Государственного научного учреждения «Средневолжский научный центр», 2000. – С. 29–52.
- Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації : колективна монографія / ; за ред. Сокур'янської Л.Г. – Х.: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2000. – 207 с.
- Сокур'янська Л.Г. Ценностные предпочтения подростков Харьковщины: динамика и факторы актуализации // Вестник Харьковского университета имени В.Н. Каразина. – №1101. – 2014. – 224-230.
- Сокур'янська Л.Г. Ценностные ориентации подростковой молодежи пограничья Центральной и Восточной Европы (по результатам международного исследования) / Сокур'янська Людмила Георгіївна // Методологія, теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – 2015. – 251-258.
- Агамирян Л. В. Досуговые практики как фактор социализации городских и сельских подростков / Агамирян Любовь Викторовна // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – Випуск 35. – 2015. – 92-98.
- Agamiryan L. Practices of Leisure of Teenage Youth of Central and Eastern Europe's Borderlands as a Space of Their Value Preferences Realization / Lyubov Agamiryan, Lyudmila Sokuryanska // Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies, 2016. – № 2 (6). – P. 51-65.
- Попова И.М., Романенко С.В., Савченко М.Ю. Старшеклассник – 2006. Жизненные ориентации и настроения; современная семья: родители и дети // Вісник ОНУ. Соціологія і політичні науки. – Одеса, ОНУ, 2006. – Том 11. Випуск 10. – с. 89-108.
- Sub/культуры: протест, коммуникация или обретение себя? / под ред. Победы Н.А. – Херсон: ФЛП Гринь Д.С., 2016. – 240 с. + ил.
- Романенко С.В. Информатизация среднего образования: украинский вариант // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Випуск 16. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2010. – с. 658-662.
- Романенко С.В. Об особенностях процесса информатизации украинских школ // Youth World Politic. [Электронный ресурс]. – 2014. – №1. – С. 11-18. – Режим доступа: <http://ywp.niiopn.com/arkhiv/14-youth-world-politic-2014-1>.

Александр Голиковкандидат социологических наук, доцент, докторант кафедры социологии
Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина**Oleksandr Golikov**

PhD (Sociology), Associate Professor, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University

ПРАВО КАК ФОРМА ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ: ЗНАНИЕ, ПРАКТИКИ, ДОВЕРИЕ

В статье осуществляется анализ права как формы общественного сознания в рамках социологии знания. Автор демонстрирует внутреннюю связанность знания, практик, доверия, структур в пределах конкретной формы общественного сознания. Доказывается рядоположенность права с такими формами общественного сознания как универсумов специфических суждений, как мифология, мораль, религия, наука, обыденное мышление, для чего автор применяет собственную концепцию соотношения инстанций Другого и Третьего. Подчеркивается, что производство суждений в рамках любой из форм общественного сознания непосредственно связано с постоянными (что не синонимично повседневному) практиками самих агентов. Делается вывод, что право представляет собой прежде всего не институты или формализованные правила, но форму общественного сознания.

Ключевые слова: знание, социология знания, право, форма общественного сознания, практики.

The article deals with the consideration of law as a social consciousness form within the framework of the sociology of knowledge. The author demonstrates the internal coherence of knowledge, practices, trust, structures within a particular form of social consciousness. The order of law with another forms of social consciousness (as universums of specific judgments), like mythology, morality, religion, science, everyday thinking is proved. Thus author applies his own concept of the correlation between the instances of the Other and the Third. It is emphasized that the production of judgments within any of the forms of public consciousness is directly related to the constant (that is not synonymous with everyday) practices of the agents themselves. It is concluded that law is primarily not institutions or formalized rules, but a form of public consciousness.

Keywords: knowledge, sociology of knowledge, law, social consciousness form, practices

У статті здійснюється розгляд права як форми суспільної свідомості в рамках соціології знання. Автор демонструє внутрішню зв'язаність знання, практик, довіри, структур в межах конкретної форми суспільної свідомості. Доводиться відповідність права таким формам суспільної свідомості (як універсуму специфічних суджень), як міфологія, мораль, релігія, наука, повсякденне мислення, для чого автор застосовує власну концепцію співвідношення інстанцій Іншого і Третього. Підкреслюється, що виробництво суджень в рамках будь-якої з форм суспільної свідомості безпосередньо пов'язане з постійними (що не синонімічне повсякденним) практиками самих агентів. Робиться висновок, що право являє собою перш за все не інститути або формалізовані правила, але форму суспільної свідомості.

Ключові слова: знання, соціологія знання, право, форми соціальної свідомості, практики.

Современная социологическая и философская мысль в отношении проблематики общественного сознания и его форм отличается известной степенью противоречивости и шизофреничного самоотрицания. С одной стороны, данная терминология, как «унаследованная от марксизма», подвергается игнорированию, смешанному с критикой. С другой же – её постоянно возвращают в социологию, философию, культурные и политические студии, постоянно реактуализируя в самых невероятных вариациях (см., например, [1]). Современный исследователь по этому поводу пишет следующее: «В последнее время наблюдается явный интерес к поискам и обоснованию экономического, технологического, экологического и трудового сознаний в качестве форм общественного сознания» [2. с. 77-78]. Однако даже плотная проработка этой проблематики в советском марксизме (детально этот вопрос мы разбирали, в частности, в [3]) не закрыла вопрос хотя бы об исчерпывающем списке и критериях определения форм общественного сознания. Особенно этот вопрос является интересным в оптике социологии знания, что, с нашей точки зрения, дало бы современной социологии новый импульс в изучении феномена общественного сознания и его форм.

С другой же стороны, исследовательски актуальным является применение методологии социологии знания к исследованию форм общественного сознания на примере именно права. Во-первых, исследования права и правосознания в украинской социологии последних нескольких лет явственно приостановились, сводясь исключительно к вопросам правовой осведомлённости, правовой культуры и «приближения украинской правовой ситуации к европейским нормам». Во-вторых, право является достаточно дискуссионным с точки зрения его природы вообще и, в частности, - с точки зрения его статуса как формы общественного сознания. В-третьих, именно право при этом активно разрабатывается в европейской социологии (и тут мы в рамках данной работы планируем обратить особое внимание на результаты исследований Н. Лумана), и фундаментальный обзор этого даётся в работе Е. Масловской [4], где в круг обзора попадают Т. Парсонс, П. Бурдьё, Ю. Хабермас, Н. Луман, Дж. Александер и другие классики социологической мысли.

Именно поэтому **целью** нашей статьи является анализ права как формы общественного сознания с точки зрения сопряжения практик, структур, доверия, знаниевых его аспектов.

Никлас Луман в своём *opus magnum* рассматривает право, безусловно, не как форму общественного сознания, а как «гетерогенную функциональную область», в ряду с наукой, экономикой, политикой, СМИ, интимностью,

- и указывает, что все они «выказывают сравнимые структуры; уже хотя бы потому, что их дифференциация (*Ausdifferenzierung*) требует образования систем» [5, с. 9]. При этом Луман, в отличие, например, от Т. Парсонса, отказывается эссенциализировать и фактуализировать любую из этих систем, и указывает, что «в действительности хозяйство, право, школа и т. д. не находятся вне общества и могут мыслиться лишь как его воплощение» [5, с. 94]. Их же существование прежде всего заключается в том, что они как функциональные системы (неважно, это экономика или наука, политика или воспитание, медицина или право) «выставляют собственные требования к соответствующим собственным границам, которые отныне уже не могут замыкаться в каком-то конкретном пространстве или вокруг какой-то группы людей» [5, с. 160]. Причём правовая, как и политическая, системы отличаются тем, что они, и только они «регионально дифференцируются в форме государств. Все остальные оперируют независимо от пространственных границ. Именно однозначность пространственных границ делает ясным то обстоятельство, что они не признаются ни истинами, ни болезнями, ни образованием, ни телевидением, ни деньгами (если принять во внимание и потребность в кредитах), ни любовью» [5, с. 175]. Иначе говоря, Луман в исследовании права применяет свой стандартный инструментарий из кибернетических концептов а-ля дифференциация, код, система, включение – в частности, он указывает, что «дифференция включения/исключения влечет за собой тяжелые последствия, ибо она, с одной стороны, вызывается функциональной дифференциацией мирового общества, а, с другой стороны, препятствует (если не пресекает его вовсе) региональному производству условий функциональной дифференциации. Она прерывает развитие достаточно больших и дифференцированных региональных рынков, являющихся предпосылками рыночно ориентированного массового производства и ставит тем самым периферийные страны в зависимость от экспорта в такой форме, которая подвергает их экономики значительным колебаниям. Кроме того, эта дифференция ведет к тому, что широкие круги населения не включаются в систему права, так что не может утвердиться (или утверждается лишь очень ограниченно) код «правовое/неправовое», присущий правовой системе. Соответственно, нельзя положиться на то, что программы правовой системы (законы, в том числе и конституционные) действительно регулируют соотношение кодов правового и не-правового с фактическими обстоятельствами; и хотя это в значительных объемах все же и происходит, но происходит именно соразмерно включению/исключению» [5, с. 177].

Такой общий взгляд уточняется им в специализированных разработках, на данный момент не переведенных на русский язык (см., в частности, [6]). В частности, состоящая из трёх глав (где анализируются классические теории права, современная социология права и право как система, соответственно) «Социология права» содержит куда более детальные и углублённые теоретические и эмпирические секвенции. Луман там оказывается между критическим осмыслением современной социологии права (которая, по Луману, не даёт ни серьёзного генетического анализа права, ни функционального анализа системы права) и историко-эмпирическим осмыслением зарождения права в «фактической жизни» межличностных отношений. Именно здесь, по Луману, коренится источник права – а именно в ощущении «ожидания определённого поведения», которое нуждается в стабилизации посредством правил и дефиниций должного. Дело в том, что такая стабилизация, фиксация и устойчивость «экономит ориентацию ожидания», как говорит сам Луман, снижает риски, вероятности ошибок и шансы промахов в ожиданиях. Правила превращают отклонения от ожиданий в ошибки, правила дозируют поведение, правила социально объективируют познавательные и нормативные ожидания (два типа, выделяемые Луманом). В условиях же усложнения общества, дифференциации взаимодействий, при «сверхпроизводстве нормативных ожиданий» право, отдифференцируя нормативные ожидания, «конгруэнтно генерализует нормативные ожидания поведения» [6].

Безусловно, всё многообразие права не было представлено в архаическом или предсовременном праве – оно достигает своего максимума в «позитивном праве» общества, современного нам. Точно так же Луман осознаёт, что отграниченность права от других подсистем общества (и даже политической) как его важнейшая характеристика есть исторический продукт со своим генезисом. Хорошим примером этого осознания является выделение Луманом судов как подсистемы права, дифференцированного не иерархически, а по шаблону «центр-периферия». Именно суды выполняют функцию центра в современной системе права – в отличие от системы права предшествующих периодов, когда суды были иерархически подчинены.

Однако несмотря на такую отдифференциацию, система права остаётся в соотносённости с другими системами. Система права постоянно наблюдает другие подсистемы общества – и с этой точки зрения является «нормативно закрытой, но когнитивно открытой системой» [7, р. 20]. Это, впрочем, не создаёт никакой угрозы автономии или идентичности системы

права – ведь операции в рамках системы права продолжают осуществляться под влиянием исключительно правовых принципов. В частности, это означает, что, например, изменение норм права может осуществляться «только внутри правовой системы. ...правовая система воспроизводит себя лишь посредством правовых явлений» [8, р. 113]. Тем самым Луман подтверждает диагноз, поставленный им же сами своей концепции как «операционный конструктивизм» или «радикальный операционализм» [9, с. 79].

В рамках этого анализа операций Луман обнаруживает, что любому смыслу предшествует «комплексность» и «контингентность». Первое означает, что одновременно и одновременно сосуществуют перспективы и возможности, превосходящие своим количеством смыслы, которые реализуются непосредственно любым субъектом. Иначе говоря, любой личный опыт всегда содержит и альтернативы этого опыта, то есть его «горизонт существования». Одним из факторов такой комплексности является контингентность (то, что Луман определяет как «ни невозможное, ни неизбежное») – вероятность последствий, которая может не совпадать с «ожидаемым», что на практике сочленяет эти понятия следующим образом: «...комплексность означает принуждение к отбору, в то время как контингентность таит угрозу разочарований и необходимость рисковать» [10, с. 25].

Прежде всего это означает, что любая контингентность разрешается, а любая комплексность редуцируется исключительно в деятельности. Иначе говоря, наследие обретает смысл исключительно в случае поведенческого описания субъектом чего-то как наследуемого им (в частности – и защиты своих прав). Луман и сам указывает на деятельность как на материал, из которого рождается порядок: «Социальные системы возникают вследствие того, ... что оба партнера испытывают двойную контингентность и что неопределенность такой ситуации придает структурообразующее значение для любой активности обоим» [11, с. 157]. В такой постоянной контингентности право прежде всего оказывается не фундаментом для принудительного порядка (это видит любой наблюдатель, а не только социолог), а «способом содействия ожиданиям» [10, с. 78].

Значит ли это неизбежности права, его универсальности или диктативности по отношению к поведению / практикам / действиям? Безусловно, нет. И хотя Луман указывает, что для «нормативных ожиданий верно ровно обратное: их невозможно игнорировать, если кто-то действует вопреки им ... Соответственно, нормы – это контрфактически стабилизированные поведенческие ожидания. Их значение

подразумевает безусловную действительность, поскольку действенность нормы переживается и институциализируется вне зависимости от их исполнения или неисполнения» [10, с. 33], но прекрасно известно, что, во-первых, есть регулятивы поведения более универсальные и мощные (и сам Луман таковым называет мораль), а во-вторых, смена контекстов (Гофман сказал бы «рефрейминг») способна стать основанием для превращения нарушения в обычай. Иначе говоря, нормы права не представляют собой – как и любой регулятив или ограничение в ситуации в двойной контингентности – исключительно бинарного кода, хотя система права и «видит» законность и её нарушения как таковой. Она представляет собой сложный континуум альтернатив у каждого партнёра по взаимодействию – и, соответственно, «у обеих сторон должно, следовательно, иметься в распоряжении не просто множество возможностей, но порядок предпочтений, который необходимо схематизировать под углом зрения преимущественно позитивных и преимущественно негативных оценок» [12, с. 39].

В этой схеме не хватает места знаниевым аспектам. С нашей точки зрения, его можно найти в определении ожидания – определяемого, конечно, в лумановской стилистике не психологизаторски через «состояния индивидуальных сознаний», а через ситуативное, моментное состояние смысла в коммуникации [13, с. 126]. Именно это позволяет отделить право – как и любую другую форму общественного сознания, как и любой другой «град справедливости» (в рамках методологии Болтански и Тевено [14]) – от его функциональных эквивалентов, знаниевых или порядковых, нормативных или когнитивных.

Сам Луман, правда, это решает несколько иным способом – вводя понятие «кода системы», задающего аутопойетичность оперативно закрытой системы. Именно наличие «системного кода» позволяет Луману постулировать конструируемость действительности наблюдателем (то есть оператором кода) – всегда отделённого от окружающего мира, всегда в своих собственных операциях наблюдающего свои собственные состояния. Именно наличие «системного кода» позволяет Луману уйти от ряда философских гносеологических и эпистемологических «проклятых вопросов» по поводу объективности, соотносённости субъекта и объекта познания, методологии и так далее. Именно код у Лумана есть инструмент актуализации селекционированного смысла и деактивации, элиминации, редукции остальных. Причём если обратиться к примеру, который приводит сам Луман, словоупотребление или вербальная апелляция к коду системы ещё не есть оперирование этого кода. Коммуникация

не осуществляется исключительно вербально, хотя без verb она невозможна. Коммуникация как единство трёх селекций (сообщения, понимания, информации) подразумевает недостаточность лишь одной из этих селекций (что и происходит при исключительно формальной или сугубо вербальной апелляции к коду системы). Вот тут, с нашей точки зрения, находится вторая «пробоина» в концепции Лумана, которая может быть знаниевым образом закрыта. Оказывается, что сугубо ритуальных, жестовых, практических или знаковых аспектов недостаточно для признания действия принадлежащим к определённой системе (или природе, что на самом деле то же самое). Здесь, кроме уже упомянутой идеи «град справедливости / порядков величия» [14], с нашей точки зрения, может успешно работать идея реконцептуализированных форм общественного сознания.

Как указывает современный исследователь, «общественное сознание реализуется через традиционно выделяемые марксистской философией формы: политику, право, мораль, религию, науку, искусство, философию» [2, с. 77], причём, как мы уже выше сказали, «очевидной остается необходимость определения четких критериев, позволяющих конституировать ту или иную форму общественного сознания». В частности, предлагается «наличие у формы возможностей к регулированию жизненно важных видов деятельности, в том числе через поддержание целостности общественного сознания» [2, с. 78].

Удивительным образом большинство исследователей проходят мимо этой проблемы, как самоочевидность аксиоматизируя, что «правосознание является важной формой общественного сознания» [15, с. 122], что «правосознание является одной из форм общественного сознания. Общественное сознание в научной литературе определяется как особая форма отражения объективной действительности осуществляемая человеком» [16, с. 110], что «правовое сознание – это одна из форм общественного сознания, представляющая собой совокупность взглядов, идей, концепций, оценок, чувств, эмоций людей в отношении всей юридической действительности» [17, с. 277], что «правосознание – это форма общественного сознания, такой уровень развития когнитивных, эмоциональных и поведенческих элементов на основе сформированных духовно-нравственных качеств человека, когда экономические и другие важнейшие интересы личности облагораживаются нравственными принципами, что обеспечивает гармоничное сосуществование её с обществом» [18, с. 119].

В отличие от аналитически-дифференцирующего подхода Лумана, в таких интерпре-

тациях частой является утверждение единства правосознания с другими формами общественного сознания: «...правосознание не является обособленной, уникальной формой общественного сознания. Наоборот, основные категории правосознания выступают в качестве категорий других форм общественного сознания» [15, с. 122]; «...при рассмотрении правосознания следует учитывать тесное взаимосуществование всех форм общественного сознания. Нет формы сознания безразличной, нейтральной к праву [19, с. 24]; «...Чёткого подразделения общественного сознания на правовое, политическое, нравственное и т.д. не может быть на практике. Как хорошо известно, мы видим их настолько тесное взаимодействие и переплетение, что подчас затруднительно выделить отдельные составляющие» [18, с. 116].

Мы, безусловно, соглашаемся с тем, что, во-первых, право как форму общественного сознания с другими формами объединяет генезис (в частности, генезис от религиозных, философских или мифологических структур мышления; во-вторых, право оперирует категориями (как когнитивными структурами специфического вида), совпадающими с категориями других форм общественного сознания (закон – с религией; справедливость – с моралью; и т.п.). Однако «с развитием человечества протекал процесс дифференциации и поляризации форм духа, достигший своего апогея в эпоху постмодерна» [20, с. 18], причём, конечно, проявления морали (например) «в силу ряда своих особенностей наиболее явно предстает в правовом оформлении» [21, с. 194]. Однако совпадения проявлений ещё не означают совпадения сущности.

Попытки отделить могут проходить по разным осям. Например, можно находить специфику правосознания «в том, что нормативный, волевой момент в нем выражен наиболее ярко» [22, с. 83] – что является достаточно слабым аргументом, ибо любая форма общественного сознания существует именно с целью закрепления и стабилизации ожиданий, редукации сложности, говоря на языке Лумана, и упрощения фрейминга практик, говоря терминами Гоффмана. Можно углубляться в анализ содержания права как формы общественного сознания (отношение к закону, правовые представления, справедливость, права и обязанности, дозволения и запреты, мотивы и установки в правовой сфере общества, правоотношения, юридические нормы, механизмы регулирования, поступки в сфере прав). Можно анализировать категории правосознания – и выделять, соответственно, категории юридических прав, юридических обязанностей и законности [16, с. 128]. Эти векторы дальнейшей разработки являются актуальными именно с точки зрения исследования права как

формы общественного сознания, а не как системы коммуникации и не как институциональной структуры.

Так, общественное сознание крупный исследователь А. Уледов предлагает дифференцировать от сознания общества¹ тем, что общественное сознание дифференцируется по предмету и по способу отражения [23, с. 187–188]. Эту типологию мы считаем формальной, апеллирующей исключительно к видовым и внешним проявлениям исследуемого феномена. Н. Сумина описывает общественное сознание как «совокупность идей, теорий, взглядов, социальных чувств, привычек и нравов людей, обусловленных объективной действительностью и воздействующих на нее... Общественное сознание имеет два уровня – обыденный и теоретический» [24, с. 70]. Такое описательно-перечисляющее определение кажется нам рискованным: в частности, нет никаких доказательств, что исследовательница включила в перечень элементов общественного сознания исчерпывающий каталог его структурных составляющих. Мы считаем нужным упомянуть, что «основой сознания является наличие знания, которое формируется в процессе деятельности, развивается и обогащается под воздействием социокультурной реальности» [21, с. 191] – того самого знания, что индивидуально-психологически может определяться по-разному, но в социальном смысле есть «способность... выделять себя из окружающей действительности..., а также осознание своей деятельности, мыслей, чувств, интересов, потребностей» [там же]. Иначе говоря, право как форма общественного сознания невозможно без определённых знаниевых комплексов, составляющих субстрат этой формы – знания деятельного, «живого», актуализированного, практического, эмоционально и ценностно окрашенного.

Для проверки всех этих теоретических выкладок мы осуществили анализ эмпирических материалов. Группой социологов в период с 20 ноября по 10 декабря 2015 г. было проведено социологическое исследование на тему «Харьковчане о качестве и доступности работы органов юстиции г. Харькова» методом поквартирного опроса во всех районах города Харькова в режиме стандартизированного личного интервью (face-to-face), которое проводится по месту жительства респондента². В исследовании

1 Сознания нации, коллектива, групп, класса; сознания специализированного и массового; сознания в разных состояниях – мировоззрения, мнения, норм, традиций

2 Автор выражает благодарность за участие в данном исследовательском проекте к.с.н. А.А. Дейнеко, к.с.н. А.А. Калашниковой, к.с.н. Р.И. Борисову, асп. Д.Н. Бойко, студентам Б.А. Диканю и Д.С. Десенко, без участия которых этот проект не состоялся бы.

Таблица 1.

Опыт контакта харьковчан с деятельностью органов юстиции (ответы респондентов на вопрос: «Как бы Вы в общем оценили деятельность таких органов, как...», в % к опрошенным)		Сталкивались с деятельностью органов юстиции	Никогда не сталкивался
1.	Главное территориальное управление юстиции в Харьковской области	27,6	72,4
2.	Харьковское городское управление юстиции	26,6	73,4
3.	Государственные нотариальные конторы и частные нотариусы	64,1	35,9
4.	ЗАГС	81	19
5.	Государственная исполнительная служба	40,1	59,9
6.	Районный суд	50	50
7.	Ваш ЖЭК / ОСМД	76,7	23,3
8.	Органы государственной регистрации	46,5	53,5
9.	Центр предоставления административных услуг	33,3	66,7
10.	Центр оказания бесплатной вторичной правовой помощи	23,6	76,4

была использована квотная районированная многоступенчатая механическая выборка с бесповторным случайным отбором респондентов (контролировались пол, возраст и место проживания) (995 респондентов).

Важные результаты о связи знания и практик получены нами в вопросе контакта харьковчан с деятельностью органов юстиции. Мы обнаружили, что практики нормального социального актора современного общества мало пересекаются с административными органами юстиции (управлениями), а также центрами предоставления административных услуг (видимо, в силу недолгосрочности функционирования таковых на момент проведения исследования) и бесплатной вторичной правовой помощи (очевидно, в силу непривычности данной практики для постсоветских социокультурных условий, а также расплывчатости возможного функционала этих центров). Негативным балансом узнаваемости (хотя и ближе к равновесному показателю) обла-

дает государственная исполнительная служба, а «нулевым» - районные суды. Близость показателей этих органов показательна, ведь их деятельность в повседневном опыте любого социального актора достаточно сопряжена.

И наконец, высочайшими показателями узнаваемости обладают нотариат (почти две трети), ЖЭКи/ОСМД (три четверти) и ЗАГСы (свыше 4/5). Это полностью согласуется с выдвинутой нами гипотезой касаясь сильной связи между практиками и знанием.

Однако и в этом случае показательным является достаточно аморфное знание даже среди тех харьковчан, которые обладают таковым (см. таблицу 2).

Так, мы обнаружили, что доминирующей оценкой практически по всем органам юстиции является «оцениваю на среднем уровне» (если, конечно, не учитывать показатель «никогда не сталкивался»). Единственным исключением являются ЗАГСы. Опыт проведения

Таблица 2.

Оценка харьковчанами деятельности органов юстиции (ответы респондентов на вопрос: «Как бы Вы в общем оценили деятельность таких органов, как...», в % к опрошенным)		Отлично, профессионально	Хорошо, в целом я доволен	Оцениваю на среднем уровне	Не понравились некоторые моменты	Очень не понравился, крайне недоволен	Никогда не сталкивался	Баланс положительной и отрицательной оценок
1.	Главное территориальное управление юстиции в Харьковской области	1,8	4,6	15	3	3,1	72,4	+0,3
2.	Харьковское городское управление юстиции	2,2	4,8	14,3	2,1	3,1	73,4	+1,8
3.	Государственные нотариальные конторы и частные нотариусы	12	21,6	22,3	4,8	3,3	35,9	+25,5
4.	ЗАГС	19,1	37,3	19,3	2,7	2,6	19	+41,1
5.	Государственная исполнительная служба	2,7	8,6	19	5,2	4,7	59,9	+1,4
6.	Районный суд	3,5	9,3	20,9	9,1	7,2	50	-5,5
7.	Ваш ЖЭК / ОСМД	8,9	20,5	22,4	13	11,8	23,3	+3,6
8.	Органы государственной регистрации	2,8	12,9	20,3	6	4,5	53,5	+5,2
9.	Центр предоставления административных услуг	2,6	7,1	16,2	4,3	3	66,7	+2,4
10.	Центр оказания бесплатной вторичной правовой помощи	1,7	2,4	13,7	3,7	2	76,4	-1,6

Таблица 3.

Оценка харьковчанами деятельности органов юстиции (ответы респондентов на вопрос: «Как бы Вы в общем оценили деятельность таких органов, как...», в индексах, тах=5,0)		Индекс удовлетворённости деятельностью органа юстиции
1.	Главное территориальное управление юстиции в Харьковской области	2,96
2.	Харьковское городское управление юстиции	3,03
3.	Государственные нотариальные конторы и частные нотариусы	3,53
4.	ЗАГС	3,83
5.	Государственная исполнительная служба	2,98
6.	Районный суд	2,85
7.	Ваш ЖЭК / ОСМД	3,02
8.	Органы государственной регистрации	3,07
9.	Центр предоставления административных услуг	3,06
10.	Центр оказания бесплатной вторичной правовой помощи	2,92

полевых исследований демонстрирует нам, что в шкале, похожей в той или иной степени на шкалу Лайкерта, респонденты зачастую воспринимают третью альтернативу как своеобразный заменитель выбора «затрудняюсь ответить» или «не имею чёткого ответа». К тому же в нашей инструментарии (см. таблицу 2) именно этот вариант нёс минимум конкретных слов и оценок в его формулировке.

Это на массовом уровне говорит нам о том, что знание, конституированное редко осуществляемыми практиками, является аморфным, малосодержательным, неопределённым даже для его субъекта, мало наполненным эмоциями, конкретными впечатлениями, стереотипами, актами перцепции и самодостаточными суждениями.

В этом смысле статистически показательным является, что деятельность практически всех органов юстиции (за исключением нотариата и ЗАГСов) колеблется в очень узком коридоре между 2,85 (районные суды) и 3,07 (органы государственной регистрации). В этот «коридор» в 0,22 вместилось 8 показателей (см. таблицу 3). Оказывается, что малонаполненное и аморфное знание, сформированное спорадическими и «мерцающими» практиками, может быть выявлено посредством низкой дифференциации и «рассеивания» результатов по этим практикам.

Гипотеза подтверждается и тем, что из право-, дее- и деликтоспособных граждан Харькова, как мы выявили, меньше 50% знают места и способы практикования хотя бы половины из предложенных нами юридических практик (см. таблицу 4). Заверение документов, регистрация актов гражданского состояния, оформление бумаг и регистрация недвижимости относится к более или менее непроблематичным и известным среднему социальному актору практикам, тогда как регистрация юридического лица, защита своих прав, судебные тяжбы или бесплатная юридическая помощь не относятся ни к самоочевидным, ни к (очевидно) часто реализуемым, ни к естественно осуществляемым практикам, и, соответственно, знаниевые фрагменты этих практик (суждения и категории) не являются беспроблемными и реифицированными.

Кстати, в этом смысле проблематика правового нигилизма, недоверия к юридической системе и общественного отчуждения от правовых практик и институтов предстаёт в несколько ином свете. Оказывается, что реификация и натурализация, традиционно описываемая в социологической литературе (от Маркса до Фуко, от Бурдьё до Дюркгейма) как объект критики и разоблачающей иронии, является важным залогом юридической и правовой лояльности граждан как повседневных акторов.

Таблица 4.

Осведомлённость харьковчан о практических моментах использования юридических услуг (ответы респондентов на вопрос: «Знаете ли Вы, куда в Вашем районе следует обращаться, если Вам нужно...», в % к опрошенным, упорядочено по узнаваемости)		Знаю	Не знаю	3/0
1.	Заверить документы или их ксерокопии	81,5	18,1	0,4
2.	Зарегистрировать рождение ребенка, брак, уход из жизни родственника	75,9	23,4	0,7
3.	Оформить завещание или дарственную, договор купли-продажи	72,1	27,7	0,2
4.	Зарегистрировать недвижимость или земельный участок	52,6	46,9	0,5
5.	Зарегистрировать юридическое лицо, частное предприятие, общественную организацию или партию	45,5	54,1	0,4
6.	Защитить свои права	36,4	61,7	1,9
7.	Добиться исполнения решения суда	33,8	65,1	1,1
8.	Получить бесплатную юридическую помощь	24,2	75,0	0,8

Таблица 5.

Институциональное доверие харьковчан к органам юстиции (ответы респондентов на вопрос: «Насколько Вы доверяете таким государственным органам, как...», в % к опрошенным)		Полностью доверяю	Скорее доверяю	В чем-то доверяю, в чем-то нет	Скорее не доверяю	Совсем не доверяю	Затруднились ответить
1.	Главное территориальное управление юстиции в Харьковской области	4,7	13,5	26,1	14,9	15,3	25,5
2.	ЗАГСы	26,4	47,2	14,5	3,4	6	2,5
3.	Органы нотариата	20	35,1	24,45	8,45	9,6	2,4
4.	Органы государственной исполнительной службы	6,3	16	31	14,8	18,3	13,6
5.	Суды	6,2	13	29,2	19	29,3	3,3
6.	Органы государственной регистрации	7,3	20,6	30	11,6	14,9	15,6
7.	Центры предоставления административных услуг	4,8	17,4	27,5	10,5	15,5	24,3

Таблица 6.

Институциональное доверие харьковчан к органам юстиции (ответы респондентов на вопрос: «Насколько Вы доверяете таким государственным органам, как...», в индексах; max=5,0; упорядочено по убыванию)		Индекс доверия
1.	ЗАГСы	3,87
2.	Органы нотариата	3,49
3.	Органы государственной регистрации	2,92
4.	Центры предоставления административных услуг	2,81
5.	Органы государственной исполнительной службы	2,74
6.	Главное территориальное управление юстиции в Харьковской области	2,7
7.	Суды	2,46

Это полностью подтверждается при прямом исследовании институционального доверия харьковчан к органам юстиции (см. таблицу 5). Выясняется, что позитивным балансом доверия обладают те органы, которые глубоко интегрированы в более или менее стабильные и повторяющиеся практики харьковчан – ЗАГСы, нотариат, органы государственной регистрации (последние – со слабым балансом). Остальные органы юстиции демонстрируют не только низкую известность (то есть интегрированность в знаниевые структуры практик харьковчан), но и низкое доверие (то есть низкие шансы интегрироваться в знаниевые структуры практик в дальнейшем).

Это подтверждается и индексальным показателем (см. таблицу 6): оказывается, что оценкой выше 3,00 (по шкале от 1,00 до 5,00) отличается лишь два органа юстиции (вышеупомянутые ЗАГСы и органы нотариата), тогда как остальные плотно расположились между 2,4 и 2,9. Это характеризует как аморфность, так и стереотипное недоверие (основанное на практической и институциональной отчужденности харьковчан от органов юстиции, а также на указанной выше спорадичности и «мерцающей» природе данных практик).

Таким образом, проанализировав право как форму общественного сознания в рамках социологии знания, мы обратили особое вни-

мание на том, что знание, практики, доверие, структуры в пределах права как конкретной формы общественного сознания связаны, интегрированы и конвергентны. В этом смысле право вполне сравнимо с другими формами общественного сознания как универсумами специфических суждений и категорий (мифология, мораль, религия, наука, обыденное мышление и др.). Их различие, можно выдвинуть гипотезу, объясняется не спецификой отдельно взятых суждений (которые могут быть произведены в рамках любой из форм общественного сознания в том или ином виде), а соотношением инстанций Другого и Третьего (детальней это соотношение мы разбираем в [25]), причём в случае с правом мы видим мощную инстанцию как Другого, так и третьего.

Эмпирически мы обнаружили, что производство суждений (доверие, осведомлённость, практики, осуждение, одобрение и т.п.) непосредственно связано с постоянными (что не синонимично повседневному) практиками самих агентов. Именно поэтому в дальнейших исследованиях мы предлагаем опираться на доказанную нами гипотезу права как прежде всего формы общественного сознания и универсума специфических суждений и категорий, фундамирующихся на специфичном соотношении инстанций Другого и Третьего.

Литература

1. Худоянц М.В. Экологическая форма общественного сознания // Вестник Университета Российской академии образования. – 2007. – № 1. – с. 118-124.
2. А.Н. Задворнов Взаимодействие форм общественного сознания как фактор духовной целостности человека // Вестник Бурятского государственного университета. – 2013. – № 14. – с. 77-81.
3. Голиков А.С. Искусство как форма общественного сознания: идентичность, знание, общественное согласие // Аспекти історичного музикознавства – VIII: Вища мистецька освіта як інструмент збереження культурної ідентичності: зб. Наук. Ст. / Харк. Нац. Ун-т мистецтв імені І.П. Котляревського ; ред.-упоряд. Л.В. Русакова. – X : «Водний спектр Джі-Ем-Пі», 2016. – 272 с., с. 92-105
4. Масловская Е.В. Социологические теории права и анализ правовых институтов российского общества / Нижегород. гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского. – Н. Новгород, 2007. – 139 с.
5. Луман Н. Общество как социальная система. Пер. с нем. А. Антоновский. – М.: Издательство «Логос», 2004. – 232 с.
6. Luhmann N. Rechtssoziologie. – Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt, 1972. – 205 s.
7. Luhmann N. The Unity Of The Legal System / N. Luhmann // Autopoietic Law: A New Approach to Law and Society / Ed. by G. Teubner. Berlin: de Gruyter, 1988, P. 12–35.
8. Luhmann N. The Self-Reproduction Of Law And Its Limits // Dilemmas Of Law In The Welfare State / Ed. By G. Teubner. Berlin: de Gruyter, 1986, p. 111–127.
9. Луман Н. Введение в системную теорию / Пер. с нем. К. Тимофеева. – М., «Логос», 2007. – 360 с.
10. Luhmann N. A Sociological Theory of Law. London: Routledge, 1985, XIII+421 s.
11. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории. – СПб.: Наука, 2007. – 641 с..
12. Луман Никлас. Власть / Пер. с нем. А. Ю. Антоновского. — М.: Праксис, 2001. — 256 с.
13. Luhmann N. Das Recht der Gesellschaft. – Frankfurt-a.-M., 1993. – 598 s.
14. Болтански Л. Тевено Л. Критика и обоснование справедливости: Очерки социологии градов /Пер. с фр. О. В. Ковеневай. — М.: Новое литературное обозрение, 2013. – 576 с.
15. Бичахчян М.К. Правосознание как форма общественного сознания в условиях современного политического процесса // Философия права. – 2008. – № 5. – с. 122-126.
16. Фербер Н.Е. Правосознание как форма общественного сознания. – М., 1963. – 205 с.
17. Лазарев В.В. Липень. С.В. Теория государства и права.– М.: «Спарк», 1998. – 448 с.
18. Зырянов М.Ю. К вопросу о месте правосознания среди других форм общественного сознания // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки. – 2009. – № 32 (165). – с. 116-120.
19. Шегорцов В.А. Социология правосознания. – М.: Мысль, 1981. – 174 с.
20. Задворнов А.Н. Философско-методологические подходы к анализу взаимодействия форм общественного сознания // Известия Саратовского университета. Сер. Философия. Психология. Педагогика, вып. 2. – 2012. – Т. 12. – с. 15-19
21. Карабаева К.Д. Право и мораль как формы общественного сознания в современном аспекте // Вестник ОГУ. - 2014. - № 7 (168). - с. 191-195
22. Мусурманкулова А. Правосознание как форма общественного сознания // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2014. – № 9. – с. 80-83.
23. Уледов А. К. Духовная жизнь общества. М., «Мысль», 1980. – 271 с.
24. Сумина Н.Е. Правосознание как одна из форм общественного сознания // Новшества в области педагогики и психологии сборник научных трудов по итогам международной научно-практической конференции. Федеральный центр науки и образования «Эвенсис». – Нижний Новгород, 2016. – с. 69-72.
25. Борисенко Е.А., Голиков А.С. Интернет-конституирование социального: Ирвинг Гофман о знании между социальным Вторым и социальным Третьим // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Випуск 35. - X.: Видавництво ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. - с. 18-26; Голиков А.С. Социальное как продукт знания: о «втором» или о «третьем»? / Александр Голиков // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи. II Конгрес САУ : тези доповідей (Харків, 17-19 жовтня 2013 р.) X.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – 568 с., с. 9-10.

Олександр Зубарев

кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Oleksandr Zubarev

PhD (Sociology) Senior Lecturer, Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University

М. БАХТІН ПРО «ДІЙСНИЙ СВІТ ЖИТТЯ»: ВІД СОЦІОЛОГІЇ ЖИТТЄВОГО СВІТУ ДО ЕСТЕТИКИ СЛОВЕСНОЇ ТВОРЧОСТІ

В статье анализируется концепция архитектоники «действительного мира жизни» М. Бахтина. Подчеркивается, что социологи рассматривают структуру жизненного мира преимущественно с точки зрения концепции смысловой структуры повседневного мира А. Шюца. Однако в истории социологии имеют место и другие подходы к определению структуры жизненного мира. Концепция архитектоники «действительного мира жизни» М. Бахтина является одним из таких подходов, разработанным на стыке социальной философии и эстетики словесного творчества. Сделан вывод о том, что экспликация основных идей М. Бахтина относительно архитектоники литературного произведения позволяет больше узнать об архитектонике действительного мира жизни, а значит, ответить на вопрос, какой могла бы быть социология жизненного мира, построенная на другом философском фундаменте.

Ключевые слова: действительный мир жизни, архитектоника, я-для-себя, другой-для-меня, я-для-другого, ценностный контекст, герой, нарратив.

У статті аналізується концепція архітекtonіки «дійсного світу життя» М. Бахтіна. Підкреслюється, що соціологи розглядають структуру життєвого світу передусім з точки зору концепції смислової структури повсякденного світу А. Шюца. Проте в історії соціології існують й інші підходи до визначення структури життєвого світу. Концепція архітекtonіки «дійсного світу життя» М. Бахтіна є одним з таких підходів, розробленим на перетині соціальної філософії, естетики та етики. Зроблено висновок, що експлікація основних ідей М. Бахтіна відносно архітекtonіки літературного твору дозволяє більше дізнатися про архітекtonіку дійсного світу життя, а значить, відповісти на питання, якою могла би бути соціологія життєвого світу, побудована на іншому філософському фундаменті.

Ключові слова: дійсний світ життя, архітекtonіка, я-для-себе, інший-для-мене, я-для-іншого, ціннісний контекст, герой, нарратив.

The article is devoted to the Bakhtin's concept of architectonic of "real world of life". It is emphasized that sociologists consider structure of the life-world mainly from the point of view of the Schutz's concept of semantic structure of the everyday world. However, there are other approaches to definition of structure of the life-world in history of sociology. The Bakhtin's concept of architectonic of "real world of life" is one of such the approach developed at the intersection of social philosophy, ethics and aesthetics. It was concluded that the explication of the main ideas of M. Bakhtin concerning architectonic of a literary work allows to learn more about the architectonic of real world of life and, therefore, to answer the question, what could be sociology of the life-world, constructed on the other philosophical foundation.

Keywords: real world of life, architectonic, I-for-myself, other-for-me, I-for-other, value context, valuable context, hero, narrative.

Життєвий світ є провідною темою теоретичних і прикладних досліджень із феноменології. Уже з моменту введення даного поняття до лексики гуманітарних наук можна було пророкувати йому довгу історію. Відсутність чіткої дефініції, багатозначність, велика кількість конотації – все це сприяло численним інтерпретаціям та інтеграції цього концепту в суміжні з філософією дисципліни, зокрема соціологію, де на перший план вийшла проблема структури життєвого світу, свідченням чого є роботи австрійсько-американського соціолога Альфреда Шюца [1]. Можна сказати, що шюцівське бачення структури життєвого світу набуло рис загальноприйнятого: якщо виникає питання про структуру життєвого світу, то звертаються до концепції смислової структури повсякдення, розробленої А. Шюцем, її інтерпретацій, або ж до концепції колонізації життєвого світу структурами, запропонованої Юргеном Габермасом [2].

Проте наявність загальновизнаної (шюцівської) концепції структури життєвого світу аж ніяк не говорить про те, що ця проблема отримала адекватне й остаточне рішення. На користь цього свідчать кризові явища на теоретико-методологічному рівні «феноменологічної парадигми в соціології» (О. Шульга [3]), що нашою думкою: подальший розвиток феноменологічної методології вимагає не стільки уточнення, скільки перегляду низки засадничих для неї категорій, пошуку нових можливостей для вивчення життєвого світу, без чого соціологічна творчість в межах цієї парадигми загрожує перетворитися на репродукцію відомих всім понять та концепцій, використання яких в емпіричних дослідженнях досить часто лише декларується. У зв'язку з цим стає актуальною історико-соціологічна ревізія соціально-філософських феноменологічних підходів до аналізу структури життєвого світу, які через низку причин не були в повній мірі інтегровані до соціологічного дискурсу та залишилися на периферії соціології. Одним із таких підходів є концепція «дійсного світу життя», що запропонована російським філософом та філологом Михайлом Бахтіним.

Треба зауважити, що апеляції до М. Бахтіна в соціологічному дискурсі не є новацією. Так, наприклад, російська дослідниця З. Карімова [4; 5], проаналізувавши переважно англійські наукові публікації, наводить такі цікаві напрямки досліджень: М. Бахтін і постмодерністська деконструкція бінарних опозицій; проблема тіла як соціологічна й естетична проблема в роботах М. Бахтіна (П. Хічкок, Х.-І. Юнг); бахтінська теорія карнавалу й проблема маргінальних культур (М. Бернард-Дональдс); рефлексивне дослідження соціологічної

науки як текстуальної практики, сфери людського життя й пізнання в контексті бахтінської теорії мовних і літературних жанрів та ідеї багатоголосості (Д. Сміт); М. Бахтін і проблема формування соціальної ідентичності (Д. Пейтер); аналітика повсякдення в контексті бахтінських ранніх робіт (К. Бендер) та інші [4, с. 179-183; 6, с. 102-103].

У російській соціології апеляції до М. Бахтіна, за невеликим виключенням, ситуативні, що пов'язано, імовірно за все, з більш вираженими дисциплінарними розмежуваннями. Спроби інтеграції ідей М. Бахтіна до соціологічного дискурсу знаходимо в роботах Ю. Давидова [7; 8], присвячених в основному історико-соціологічній проблематиці, З. Карімової [4; 5], у центрі уваги якої широкий спектр проблем соціологічної інтерпретації бахтінських ідей, а також робота таких дослідників, як В. Махлін, В. Турбін та інших.

Серед українських дослідників до ідей М. Бахтіна звертається, наприклад, С. Легеза [9], який використовує бахтінський концепт «хронотопа» в дослідженні комп'ютерних віртуальних рольових ігор (CRPG) як феномену масової культури сучасного суспільства. Як зазначає автор, достатньо логічно буде припустити наявність у грі певного хронотопа як «злиття просторових та часових ознак в осмисленому й конкретному цілому» [9, с. 485]. Закладена М. Бахтіним система дослідження хронотопу, імпліцитно притаманного тому чи іншому тексту, передбачає послідовне співвіднесення трьох пластів: простору, часу й героя, чи діючого суб'єкта [9, с. 486]. С. Легеза досліджує репрезентації кожного з цих пластів у просторі віртуальної рольової гри, що, на його думку, може бути інтерпретована як «текст» [9, с. 485; 6, с. 104].

Втім, концепт «хронотопу», який актуалізує С. Легеза, був висунутий М. Бахтіним уже після тематизації «дійсного світу життя», розгорнутої ним у своїх ранніх роботах. І зрозуміло, чому: спочатку ми зіштовхуємося з реальністю власного життя, хронотоп якої є для нас архетипом всіх інших, так званих «вторинних реальностей» (якщо використати термін Х. Ортеги-і-Гассета [10]), а потім уже з реальністю тексту. Викладення принципів архітекtonіки дійсного світу життя та їхня екстраполяція на світ естетичного бачення – ось що є відповідним пунктом в етичних, естетичних, соціологічних дослідженнях М. Бахтіна [6, с. 104].

Можна переконливо говорити про те, що в соціологічній науковій періодиці концепту дійсного світу життя присвячено значно менше публікацій, ніж іншим ідеям М. Бахтіна, між тим як саме цей концепт є визначальним для руху М. Бахтіна від соціології життєвого світу

до естетики словесної творчості. Відтак, мета цієї статті полягає в експлікації основних положень та з'ясуванні соціологічного потенціалу концепції архітекtonіки дійсного світу життя за ранніми роботами М. Бахтіна.

Найперше варто сказати про поняття «архітекtonіка», яке М. Бахтін вводить у своїй основоположній роботі «До філософії вчинку» у зв'язку з етико-феноменологічною концептуалізацією дійсного світу життя¹. Що ж таке архітекtonіка й чим вона відрізняється від структури? Сучасний філософ В. Ляпунов, якому ми завдячуємо детальними коментарями до текстів М. Бахтіна, приділяє даному поняттю окрему увагу. Архітекtonіка (від др. грецького ἀρχι – головний, τεκτον – будувати, споруджувати; дослівно «головна побудова») – будівельне мистецтво, архітектура; знання принципів і методів спорудження будівель. Це слово є однокорінним зі словом «архітектор» (ἀρχιτεκτον) – головний будівельник, керівник будівельних робіт [11, с. 525]. Згідно з В. Ляпуновим, можна говорити про дві лінії історичного розвитку даного поняття.

Перша лінія пов'язана з мистецтвознавством. Справа в тому, що М. Бахтін не винаходив даного поняття, яке активно використовувалося в кінці XIX – на початку XX століття в теорії мистецтва, іноді – у філософії, геології, біології. У мистецтвознавстві поняття «архітекtonіка» спочатку позначало теоретичну дисципліну: мистецтво (τέχνη) та науку (ἐπιστήμη) правильного планування й будування, спеціально – теорію архітектури як мистецтва. Однак в кінці XIX століття значення поняття «архітекtonіка», з одного боку, звузилося до специфічно мистецтвознавчого, а з іншого боку, розширилося до теоретичного концепту, позначаючи конструктивний задум літературного чи музичного твору. Таке розширення та поглиблення значення цього поняття пов'язують з ім'ям А. фон Гільдебранда та його роботою «Проблема форми в образотворчому мистецтві» (1893) [11, с. 526]. За А. фон Гільдебрандом, архітекtonіка – це автономне буття твору мистецтва, його іманентна будова, «органічне ціле відомих відносин», зрозуміле як конструктивна задача автора, що реалізує свій задум певним чином і певними засобами, керуючись так званим «архітекtonічним відчуттям» [цит. за 11, с. 526]. Архітекtonіка твору мистецтва робить його творінням, що здатне зрівнятися з

творіннями природи [11, с. 526]. Як зазначає В. Ляпунов, у такому широкому значенні поняття архітекtonіки набуло поширення в перші два десятиліття XX століття також у літературознавстві та літературній критиці [11, с. 526].

Друга лінія – це власне філософська історія даного терміну, яка починається з Платона й проходить через Аристотеля, Ляйбніца, І. Ламберта до І. Канта. Останній вживав як поняття «архітекtonіка», так і поняття «система». З визначення поняття «архітекtonіка» починається третій розділ «Трансцендентального вчення про метод» «Критики чистого розуму» (1781). Процитуємо І. Канта: «Під архітекtonікою я розумію мистецтво побудови системи» [12, с. 617], яка є «єдністю різноманітних знань, об'єднаних однією ідеєю. А ідея є поняття розуму про форму деякого цілого, оскільки ним а рiогi визначається об'єм різноманітного й положення частин відносно одне одного» [12, с. 617]. Для своєї реалізації ідея потребує схеми, тобто «а рiогi визначеного з принципу цілі суттєвого різноманіття й порядку частин» [12, с. 617]. І далі: «Схема, накреслена не у відповідності до ідеї, тобто виходячи не з головної мети розуму, а емпірично, тобто у відповідності до випадково виникаючих цілей (кількість яких не можна знати заздалегідь), дає *технічну єдність*, а схема, побудована у відповідності до ідеї (коли розум а рiогi вказує цілі, а не емпірично очікує їх), створює *архітекtonічну єдність*» [12, с. 618]. Тут можна погодитися з В. Ляпуновим, що із визначення І. Канта архітекtonіки як мистецтва побудови системи (die Kunst der Systeme) й системи як певного архітекtonічного цілого, споруджуваного розумом із знань, впливає, що М. Бахтін розуміє під архітекtonікою все ж дещо інше, ніж І. Кант [11, с. 530]. Дійсно, у чистому вигляді екстраполювати кантівське визначення архітекtonіки на я-центроване повсякдення навряд чи можливо, адже це визначення відображає передовсім специфіку діяльності розуму з наукової (тобто не повсякденної) систематизації знань.

Таким чином, М. Бахтін інспірував обидва значення: філософське та мистецтвознавче, помітно переосмисливши їх у відповідності до своїх завдань. У М. Бахтіна «архітекtonіка» – це конкретна структура світу життя, яка може виникнути, визначитися й існувати тільки навколо конкретної людини, яка цей світ переживає [11, с. 526]. Архітекtonіка дійсного світу життя не тотожна його структурі, оскільки структура – це ідеально-типовий конструкт, що відбиває наукове (тобто безвідносне до конкретного суб'єкта) бачення світу життя, архітекtonіка ж конкретна, вона не можлива й не мислима без живої конкретної людини в її центрі. Окрім цього, М. Бахтін, використовуючи поняття «мо-

1 Фрагменти цього рукопису, надяким М. Бахтін працював у період від 1918 до 1924 року, вперше були опубліковані в журналі «Соціологічні дослідження» (1986, № 2). Повністю (з невеликими купюрами) рукопис під назвою «До філософії вчинку» було надруковано в щорічнику «Філософія та соціологія науки й техніки» (М., 1986). Назву цій роботі дав С. Бочаров, оскільки авторський заголовок не зберігся [11, с. 351].

мент», акцентує увагу на подієвій природі архітектоніки дійсного світу життя.

За М. Бахтіним, в архітектоніці дійсного світу життя можна виділити три головні моменти: я-для-себе, інший-для-мене та я-для-іншого, у яких виражається конкретне, необоротне архітектонічне протиставлення я та іншого [11, с. 49]. Всі цінності дійсного життя та культури – наукові, естетичні, політичні, релігійні – розташовані навколо цих основних «архітектонічних точок дійсного світу життя», до яких «стягуються» всі просторово-часові та змістовно-сміслові цінності та відношення [11, с. 49]. Щоб показати можливість опису дійсної конкретної архітектоніки ціннісного переживання світу, де просторовим, часовим і ціннісним центром є людина, що оцінює та вчиняє, а предмети взяті в їхніх дійсних конкретних подієвих відношеннях одне до одного, М. Бахтін звертається до аналізу світу естетичного бачення, котрий, на його думку, своєю конкретністю та емоційно-вольовим тоном, розташуванням навколо смертної людини як ціннісного центра є найбільш близьким дійсному світу життя² [11, с. 56].

В якості ілюстрації М. Бахтін здійснює аналіз конкретної архітектоніки вірша О. Пушкіна «Розлука»³, який у суттєво переробленому та доповненому вигляді міститься також у роботі «Автор і герой...». Для нас аналітика «Розлуки» становить особливий інтерес, адже вивчаючи життєвий світ особистості соціологічними методами, ми частіше за все маємо справу саме з текстом як його об'єктивацією, а будь-який текст умовно можна розглядати як художній твір, герой якого – об'єктивований автор. Це далекоглядне припущення заслуговує, на наш погляд, на подальшу розробку.

В аналізованому вірші дві дійові особи: ліричний герой та героїня, а отже, зазначає М. Бахтін, і два ціннісних контексти, у відповідності до яких всі конкретні моменти буття-події отримують значення. Ціннісний контекст героїні, не втрачаючи самостійності, охоплюється ціннісним контекстом героя, й обоє, у свою чергу, охоплюються єдиним ціннісним

контекстом естетичного суб'єкта (автора, читача), що знаходиться принципово поза архітектонікою світу естетичного бачення в просторовому, часовому й смисловому аспектах [11, с. 60]. Слід зазначити, що М. Бахтін вживає поняття «ціннісний контекст» у широкому й досить незвичному для нас значенні, яке треба прояснити. Але спершу проаналізуємо семантично близькі до нього поняття «ціннісний», «ціннісний центр», «ціннісно-подієвий центр», які постійно використовує М. Бахтін.

По суті, «ціннісними» М. Бахтін називає будь-які інтенціональні переживання конкретних феноменів, а тому в цьому сенсі «ціннісним» є весь «історичний світ життя», вся фактичність життєвого світу в різноманітті можливого досвіду людської свідомості. Водночас, «ціннісний» – це такий, що безпосередньо відсилає до системи цінностей та нерозривно пов'язаний з оцінкою [11, с. 517]. А місце, звідки й де «запалюється світло» смислової значимості, звідкіля смисл походить і де він народжується, М. Бахтін називає «ціннісним центром», або «ціннісно-подієвим центром». В останньому варіанті важливий нюанс привносить поняття «події» (Geschehen), адже воно відмежовує від субстанціального поняття речі й відсилає до світу дій та вчинків, позначаючи спосіб буття того, що змінюється (протиставлення понять «річ» та «подія» бере свій початок від В. Віндельбанда). Підкреслимо, що таким центром «події» будь-якого смислу, за М. Бахтіним, може бути тільки конкретна людина [11, с. 517; 11, с. 525]. Таким чином, «ціннісний контекст» позначає певну цілісність феноменального досвіду суб'єкта, що конституїрована сукупністю взаємопов'язаних єдністю свідомості інтенціональних (ціннісних) переживань світу. За аналогією до розхожої функції контексту, можна сказати, що ціннісний контекст дозволяє встановити значення інтенціональних переживань суб'єкта.

Що всі конкретні моменти архітектоніки твору отримують своє значення в ціннісних контекстах героя та героїні, чудово ілюструється вже першими рядками пушкінського вірша: «Для берегов отчизны дальней, / ты покидала край чужой». Як вказує М. Бахтін, «берега вітчизни» тут визначаються ціннісним просторово-часовим контекстом життя героїні. Саме в її емоційно-вольовому тоні одне просторове ціле стає вітчизною, а інше – як момент події її життя – чужим краєм. Але, що цікаво, сам її від'їзд на батьківщину тонується вже в контексті життя героя: «покишає край чужий». У випадку, якщо б її ціннісний контекст переважав, вона би, очевидно, «поверталася». Епітет «дальній» фіксує тут не географічну відстань, як зауважує М. Бахтін, а неможливість побачення, те, що вона буде далеко від нього [11, с. 62]. До речі,

2 Хоча твір фантастичного жанру, ясна річ, може й не мати своїм ціннісним центром смертну людину, тим самим максимально дистанціюючись від повсякденного життєвого світу, в якому над нами, згідно А. Шюца, нависає «фундаментальна тривога» [1, с. 442].

3 Сюжет вірша такий: кохана героя від'їжджає на батьківщину й там помирає, залишивши в його пам'яті вже нездійсненну обіцянку побачення. Герой – це об'єктивований автор, а героїня, ймовірно за все, неаполітанка Амалія Різнич, в яку поет був закоханий у період перебування в Одесі влітку 1823 р. У 1824 р. А. Різнич за рекомендацією лікарів їде до Швейцарії, потім до Італії, де незабаром помирає [13].

цікаво було б простежити, як трансформувався феномен розлуки в сучасному суспільстві та що означає переживати розлуку в добу інформаційних технологій.

Наступні рядки дані в ціннісному контексті героя: «В час незабвенный, в час печальный / Я долго плакал над тобой», але тут на перший план виходить ціннісне переживання події розлуки в контексті його та її детермінованого смертного життя. Далі також переважає саме ціннісний контекст героя, який прагне втримати кохану у своєму просторовому оточенні, безпосередній близькості до тіла, що виявляється неможливим. Але десь у далечині майорить надія побачення: «Ты говорила: в день свиданья / Под небом вечно голубым». У цих рядках, зазначає М. Бахтін, її та його ціннісні контексти дані в напруженому взаємопроникненні, охоплені єдністю ціннісного контексту смертної людини (вічно блакитне небо подається «в контексті кожного смертного життя»), який, що-правда, поданий із середини контекстів героїв, тобто входить як ціннісний момент у подію їхнього можливого побачення [11, с. 63]. Треба сказати, що тут М. Бахтін зачіпає тему, яка серед класиків соціології могла б бути піднята й розвинута, мабуть, лише Г. Зіммеlem: побачення як соціальна подія. Побачення, пише М. Бахтін – це «зближення конкретних ціннісних центрів життя (його та її) в якому завгодно плані (земному, небесному, часовому, нечасовому)» [11, с. 63]. Це феномен, що належить до царини розуміння й, безперечно, здатний кардинально змінити біографічну траєкторію індивіда, між тим абсолютно не схоплюється оптикою традиційної соціології.

Утім сюжет життя героя «Розлуки» кардинально змінює не побачення, а його принципова нездійсненність. Краса Італії (батьківщини героїні) як можливе оточення її життя й майбутнього побачення стає дійсним оточенням її смерті. Ціннісний смисл світу Італії для героя – світ, де її вже немає, означений її «уже-небуттям», для неї ж – це світ, де вона могла би бути. І все ж таки сум розлуки, трагедія втрати переходять в емоційно-вольовий тон впевненості, що обіцяне побачення все ж таки відбудеться, хоча й в іншому плані буття: «Твоя краса, твои страданья / Исчезли в урне гробовой / Исчез и поцелуй свиданья / Но жду его: он за тобой» [11, с. 64].

Думка, що проводить М. Бахтін, зрозуміла: всі конкретні моменти архітекtonіки вірша отримують своє визначення у співвідношенні з двома ціннісними центрами життя: героєм та героїнею. Один і той же тотожний собі предмет (Італія) відрізняється як подієвий момент різних ціннісних контекстів: для неї – це батьківщина, для нього – чужина, подія її відбуття

для неї – повернення, а для нього – покидання тощо. Географічна Італія, яку відділяє від Росії математично визначена відстань, входить до життєвого світу героїв у тому єдиному значенні, яке вона отримує як ціннісний момент події їхнього життя. При цьому об'єктивні Італія та Росія не протистоять їхньому суб'єктивному переживанню, підкреслює, відмежовуючись від позиції релятивізму, М. Бахтін: подієве переживання Італії та Росії включає в себе як необхідний момент їхню фактичну об'єктивну даність у бутті, хоча як моменти дійсного світу життя вони дані в конкретній архітекtonіці події з єдиного місця, причетного буттю суб'єкта. Слід зазначити, що ціннісні контексти попри все не є ізольованими одне від одного. Так, для автора-героя, в ціннісному контексті якого Італія – чужина, є зрозумілим і ціннісний контекст коханої, в якому Італія – батьківщина, а разом і всі інші смислові відтінки Італії [11, с. 64-65]. «Правда буття-події цілком вміщує в себе всю позачасову абсолютність теоретичної істини» [11, с. 65], – підсумовує М. Бахтін.

Повертаючись до аналізу дійсної архітекtonіки переживаного світу життя, М. Бахтін акцентує на принциповій «різноманітності» «світу-для-мене» та «світу-для-іншого», яка значно глибша за аналогічну різницю у визначенні предметів, що існує у світі естетичного бачення, оскільки там вони лежать усе ж в одному ціннісному вимірі, співвідносному з іншими. Конкретне архітекtonічно значиме протиставлення (нетотожність, різність кругозорів) я та іншого – це вищий архітекtonічний принцип дійсного світу життя [11, с. 67].

Слід зауважити, що наведений вище аналіз прояснює не тільки принципи архітекtonіки світу естетичного бачення, але й принципи архітекtonіки дійсного світу життя, з викладу яких починає свій шлях у філософії М. Бахтін. І, можливо, якби далі М. Бахтін пішов дещо в іншому напрямі, ми б сьогодні говорили про нього як про представника феноменологічної соціології, тим більше, що такі (соціологічні) інтенції в його роботах присутні. Цього не сталося, а тому виглядає плідною наступна стратегія дослідження: спробувати пройти шляхом, яким рухався М. Бахтін, у зворотному напрямку, тобто від дослідження архітекtonіки світу естетичного бачення, розгорнутої в «Авторі та герої...», до аналізу архітекtonіки дійсного світу життя, або життєвого світу, якщо вжити більш звичний для нас термін. Цілоком можна припустити, що висновки, зроблені М. Бахтіним щодо світу естетичного бачення, більшою або меншою мірою можна екстраполювати на життєвий світ, що сам М. Бахтін раз від разу робить. У цьому сенсі, безперечно, виглядає багатообіцяючою інтеграція до соціологічного дискурсу ряду

концептів М. Бахтіна: я-для-себе, я-для-іншого, інший-для-мене, ціннісний контекст, емоційно-вольовий тон, зовнішнє/внутрішнє тіло, теорія кругозору та інших. Ця робота вже здійснюється, але звернення до М. Бахтіна в соціологічних роботах здебільшого симптоматичні, їм бракує системності та цілісного бачення.

Ще один перспективний напрям дослідження, який передбачає, щоправда, менш амбітну мету, полягає в осмисленні бахтінських ідей у перспективі розробки нарративного аналізу в соціології. Можна припустити, що архітектоніка нарративу як «розповіді, спеціально організованої навколо послідовності подій» [14, с.71], близька чи навіть повторює у своїх основних моментах архітектоніку художнього твору, оскільки автобіографія (життєпис), за визначенням М. Бахтіна, є «найближчою трансгредієнтною формою, в якій я можу об'єктивувати себе самого та своє життя художньо» [11, с. 216]. Отже, можливим стає застосування методології аналізу архітектоніки художнього твору до аналізу нарративу. У нарративі так чи інакше присутній сам автор, який об'єктивований у тексті як герой, тобто естетично оформлений та завершений; інші дійові особи – персонажі розповіді та їхні ціннісні контексти. Особливістю нарративу є те, що його автор – це «можливий Інший», адже нарратив вибудовується з позиції соціальної частини нашого Я, або нормативного «Ме», згідно Дж. Г. Міда [15], включаючи в себе ціннісні позиції індивідів найближчого та більш широкого соціального оточення автора. Загалом, у нарративі присутні всі аспекти архітектоніки, які виділяє М. Бахтін: просторовий, часовий, ціннісний та смисловий.

Таке бачення нарративу цілком відповідає ідеям І. Гофмана [16] щодо «керування враженнями» як процесу, з якого зіткане повсякдення. Виходячи з бачення повсякденного життя як театральної взаємодії, І. Гофман при дослідженні моральної кар'єри душевнохворого пацієнта пише про створення людиною власної історії життя як суб'єктивну реконструкцію її моральної кар'єри. Як зазначає І. Гофман: «Якої би стадії кожна людина не досягала у своїй кар'єрі, типо-

вим чином з'ясовується, що вона конструює деякий образ свого життєвого шляху – минулого, теперішнього й майбутнього, – який компонує, абстрагує й викривляє його таким чином, щоб дати їй бачення самої себе, яке вона могла би ефективно розвивати в поточних ситуаціях» [16, с. 122]. Індивід може реконструювати свою моральну кар'єру у формі апології – тип історії життя, коли людина турботливо втягує своє «Я» в належний союз із базовими цінностями суспільства; історії успіху – коли людині вдається у своєму баченні поточної ситуації продемонструвати дію особистих позитивних якостей у минулому й щасливу долю в майбутньому; «сумної історії» – якщо факти минулого й теперішнього людини зовсім непривабливі, то, скоріше за все, вона спробує принаймні показати й довести, що вона не відповідальна за те, ким і якою стала [16]. Виникає питання: якщо це реконструкція моральної кар'єри, причому публічна, то хіба ці типи – це не типи естетизації власного життя? Тобто оформлення пройденого життєвого шляху (певної його частини) в естетичних категоріях, а себе – у тій чи іншій смисловій формі героя?

Підсумовуючи, зазначимо, що проблема місця та ролі М. Бахтіна в історико-соціологічному процесі, можливостей використання його концептів у соціології ще очікує на ґрунтовну розробку. Наведений вище аналіз архітектоніки світу естетичного бачення на прикладі пушкінського вірша демонструє, наскільки близький М. Бахтін до предметної царини соціальної феноменології, але в той же час – як сильно його підхід відрізняється від феноменологічного підходу шюцівської версії, незважаючи на спільні для обох мислителів філософські підвалини. Досить сказати лише про те, яке велике значення має для М. Бахтіна текст (передусім, художній) як об'єктивація дійсного світу життя – проблема, якій майже не приділяли уваги представники феноменологічної парадигми в соціології. Це означає, що версія соціології, побудована на засадничих ідеях М. Бахтіна щодо архітектоніки дійсного світу життя, якби існувала, помітно би відрізнялася від сьогоденішньої феноменологічної соціології, якою ми її знаємо.

Література:

1. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / А. Шюц; пер. с нем. и англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – 1056 с. (Серия «Книга света»).
2. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Ю. Хабермас // THESIS. – Весна 1993. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 123-136.
3. Шульга О. М. Евристичный потенциал понятия «символический универсум»: методологичні та теоретичні аспекти: монографія / О. М. Шульга; НАН України, Ін-т соціології. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2016. – 371 с.
4. Каримова З.З. Бахтин в зеркале социологии и диалогии [Электронный ресурс] / З. Каримова // Диалог. Карнавал. Хронотоп. – 1999. – № 1. – Режим доступа: <http://www.nevmenandr.net/dlx/?y=1999&n=1&abs=KARIMOVA>
5. Каримова З.З. К вопросу о социологической интерпретации М.М. Бахтина [Элек-

- тронный ресурс] / З. Каримова // Диалог. Карнавал. Хронотоп. – 1999. – №4. – Режим доступа: <http://nevmenandr.net/dkx/?y=1999&n=4&abs=KARIMOVA>
6. Зубарев О. Возможности и перспективы использования концепции М. Бахтина в социологической интерпретации жизненного мира / О. Зубарев // Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология. – 2014. – № (19). – С. 102-109.
 7. Давыдов Ю.Н. Макс Вебер и Михаил Бахтин (к введению в социологию XX) / Ю.Н. Давыдов // Социологические исследования. – 1996. – № 9. – С. 3-14.
 8. Давыдов Ю.Н. Трагедия культуры и ответственность индивида (Г. Зиммель и М. Бахтин) / Ю.Н. Давыдов // Вопросы литературы. – 1997. – №4. – С. 91-125.
 9. Легеза С.В. Хронотоп виртуальных ролевых игр: «реальность вымысла» и «новая мифопоэтика» / С.В. Легеза // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2002. – С. 485-489.
 10. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет // Пер. с исп. Сост., предисл. и общ. ред. А. М. Руткевича. – М.: «Весь Мир», 1997. – 704 с.
 11. Бахтин М.М. Собрание сочинений в 7 томах. Том 1. Философская эстетика 1920-х годов / М.М. Бахтин. – М.: «Русские словари», «Языки славянских культур», 2003. – 958 с.
 12. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант; пер. с нем. Н. Лосского сверен и отредактирован Ц. Г. Арзаканяном и М. И. Иткиным; примеч. Ц. Г. Арзаканяна. – М.: Эскимо, 2006. – 736 с. – (Антология мысли).
 13. Ионкис Г. Лёгкое дыхание [Электронный ресурс] / Грета Ионкис // «Слово\Word». – 2006. – №51. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/slovo/2006/51/io1.html>
 14. Ярская-Смирнова О. Социокультурный анализ нетипичности / О. Ярская-Смирнова. – Саратов: СГТУ, 1997. – 272 с.
 15. Мид Дж. Г. Я и организм; Я и субъективное; «I» и «me»; «I» и «me» как фазы человеческого Я (фрагменты из книги «Разум, Я и общество») / Дж. Г. Мид; пер. В. Г. Николаева. – Социальные и гуманитарные науки. Серия 11. Социология. – 1997. – № 4. – С. 162-195.
 16. Гофман И. Моральная карьера душевнобольного пациента / И. Гофман // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 11: Социология. Реферативный журнал, 2001. – № 1. – С. 100-141.

Олександр Струченков
кандидат історичних наук, доцент

Oleksandr Struchenkov
PhD in History, associate professor

ДИНАМІКА БІДНОСТІ В УКРАЇНІ В 2005-2015 РОКАХ

У статті на основі статистичних та соціологічних даних аналізуються тенденції динаміки бідності населення України в 2005-2015 роках. Визначено специфіку основних параметрів абсолютної, відносної, деприваційної та суб'єктивної бідності. Виявлено категорії громадян, які найбільше потерпають від нужденності, пов'язаної з відсутністю доступу до тих чи інших соціальних ресурсів. Наводяться результати статистичних обстежень, які свідчать про зменшення монетарної та деприваційної бідності у 2005-2013 роках. Зазначається, що внаслідок політико-економічної кризи 2014-2015 років та агресії Росії ситуація з бідністю значно погіршилася: щонайменше третина населення опинилася за межею бідності. Підкреслюється, що відсутність рішучих дій влади, спрямованих на боротьбу з бідністю, може спричинити посилення соціальної напруженості та викликати нові сплески протестної активності українського населення.

Ключові слова: бідність, депривація, нерівність, прожитковий мінімум.

В статье на основе статистических и социологических данных анализируются тенденции динамики бедности населения Украины в 2005-2015 годах. Определяется специфика основных параметров абсолютной, относительной, депривационной и субъективной бедности. Выявляются категории граждан, в наибольшей степени страдающих от бедности, обусловленной отсутствием доступа к тем или иным социальным ресурсам. Приводятся результаты статистических обследований, которые свидетельствуют об уменьшении монетарной и депривационной бедности в 2005-2013 годах. Акцентируется внимание на том, что вследствие политико-экономического кризиса 2014-2015 годов и агрессии России ситуация с бедностью значительно ухудшилась: не менее трети населения оказалась за чертой бедности. Подчеркивается, что отсутствие решительных действий власти, направленных на борьбу с бедностью, может привести к усилению социальной напряженности и вызвать новые всплески протестной активности украинского населения.

Ключевые слова: бедность, депривация, неравенство, прожиточный минимум.

In the article under analysis the main dynamics tendencies of poverty in Ukraine in 2005-2015 are analyzed on the basis of statistical and social researches. Specifics of the key features (absolute, relative deprivational and subjective) of poverty are determined. Categories of the citizens who are in need and suffer deprivations are revealed. The analysis of data for 2005-2013, demonstrates that the highest rates reduced absolute poverty. Political and economic crisis of 2014-2015 and Russia aggression struck a hard blow to the economy of Ukraine In general at least 30% of the population became poor. Thus, Ukraine didn't carry out its duties in fight against poverty provided by the Millennium Development Goals.

Keywords: poverty, deprivation, inequality, living- wage.

Ліберальні економічні реформи 1990-х років кардинально змінили соціальну структуру українського суспільства. З одного боку, з'явилися нові соціальні групи та спільноти, зокрема, олігархічна бізнес-еліта та різноманітні верстви середнього класу. З іншого боку, масштабні процеси маргіналізації та люмпенізації суттєво змінили соціальне обличчя та класові позиції інтелігенції, робітників, колишніх колгоспників. Омріяний ідеал суспільства рівних можливостей насправді виявився поляризованим соціумом, де панують різноманітні форми соціальної нерівності, найпоширенішою з яких являється бідність.

Бідність як соціальний феномен і соціальна проблема є одним із пріоритетних напрямів досліджень вітчизняних соціологів. Перші спроби наукового аналізу даного явища поряд з обґрунтуванням його суспільної актуальності були здійснені наприкінці 1990-х років Є.І. Головахою [1], І.І. Осиповою [2], Н.М. Харченко [3]. Згодом теоретичні інтерпретації феномену бідності, методів та методології її виявлення та вимірювання були підкріплені емпіричними розвідками. Значний внесок у дослідження бідності зробили співробітники Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України: колектив науковців на чолі з Е.М. Лібановою склав карту бідності України, визначив соціально-демографічні детермінанти бідності та її ризики серед окремих верств населення [4; 5]. Наприкінці 2000-х років з'явилися перші ґрунтовні розвідки з регіональної специфіки бідності [6; 7].

Жодним чином не применшуючи доробок зазначених вище науковців, зауважимо, що проблеми динаміки ситуації з бідністю в Україні протягом 2005-2015 років, а також виконання державою зобов'язань щодо боротьби з нею не знайшли адекватного висвітлення. Саме всебічне комплексне вивчення даної наукової проблеми є метою пропонованої статті. Завдання дослідження полягають у тому, щоб: 1) проаналізувати основні методи виявлення та вимірювання бідності; 2) визначити динаміку основних модифікацій бідності населення України; 3) виявити, які категорії населення найбільше потерпають від бідності.

Досвід статистичних і соціологічних розвідок дозволяє виокремити принаймні три основні модифікації бідності: монетарну, деприваційну та суб'єктивну. Кожна з них має власний інструментарій виявлення та обчислення ступеня нужденності особи.

Монетарна бідність визначається на основі критеріїв абсолютної та відносної бідності. У свою чергу, абсолютна бідність передбачає таке становище індивіда, коли на свій дохід він не може придбати товари та послуги, необхідні

для задоволення основних соціальних потреб, специфічних для даного суспільства. Кількісним критерієм виступає поріг (межа) бідності, або прожитковий мінімум. Його розмір залежить від низки чинників і може суттєво коливатися. Так, за розрахунками спеціалістів Світового банку, поріг абсолютної бідності для мешканців країн Центральної та Східної Європи становить 4,3 долара США на добу, тобто 130 доларів на місяць. У той же час Законом України «Про Державний бюджет України на 2016 рік» прожитковий мінімум з 1 грудня встановлений у розмірі 1544 грн. на місяць, або 59 доларів.

Відносна бідність розуміється як ситуація, коли індивід не має достатньо коштів, щоб вести прийнятний для даного суспільства стиль життя. В Україні національний критерій відносної бідності домогосподарств становить 75% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат, межа крайньої бідності – 60% медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат.

Виявляючи бідних осіб методом депривації, зазвичай керуються не підрахунками наявних у них коштів, а кількістю та характером тих позбавлень та соціальних виключень, яких вони зазнають у повсякденному житті. Далеко не всі ексклюзії можуть бути переведені у грошовий еквівалент, наприклад, зручності у житлі, доступність та якість освітніх, медичних та соціальних послуг тощо. Державна служба статистики опитує домогосподарства за 33 ознаками бідності та позбавлення, які включають два блоки: економічна депривація та розвиток інфраструктури. У разі виявлення 10 та більше позбавлень домогосподарство вважається бідним. Поряд з цим в обстеженнях використовують перелік з 18 базових депривацій, наявність 4 з них також дає підстави кваліфікувати домогосподарство як бідне.

Суб'єктивна бідність не ґрунтується на розрахунках та думках експертів. Вона визначається через самооцінку індивідом власного матеріального становища. Межа бідності оцінюється за відповідями респондентів на питання про мінімальний дохід, необхідний для досягнення достатнього стилю життя, як функції від справжнього доходу опитаних.

Бідність є не тільки соціальною, але й економічною категорією, а, отже, залежить від таких макроекономічних показників, як обсяг ВВП, рівень безробіття, індекси інфляції та реальної заробітної плати. Політична криза наприкінці 2013 року, а згодом і анексія Росією Криму та воєнні дії на Донбасі значно ускладнили економічну ситуацію в Україні. Внаслідок економічної кризи ВВП зменшився у 2014 році на 28,1%, а в 2015 році – ще на 31,3%. За абсолютними показниками країна була відкинута на 10 років назад.

Скорочення виробництва призвело до зростання безробіття. У 2015 році роботи не мали 1654 тис. осіб, або кожний десятий з економічно активного населення (див. рис. 1).

Протягом 2014–2015 років стрімко зросла інфляція – відповідно на 24,9% та 43,3%. Разом із тим скоротилася реальна зарплата – у 2014 році на 6,5%, а в 2015 році на 20,2% (див. рис. 2). Усе це неминуче спричинило зубожіння значної частини населення.

З 2001 року в Україні діє державна програма «Стратегія подолання бідності».

Крім того, країна долучилася до реалізації програми ООН «Цілі розвитку тисячоліття», яка висуває боротьбу з бідністю на перше місце. Згідно із взятими на себе зобов'язаннями, до 2015 року в Україні планувалося ліквідувати абсолютну бідність за критерієм добового споживання менше 5,05 доларів США, знизити до 25% відносну бідність, зменшити до 7% частку осіб, чие споживання є нижчим за рівень фактичного прожиткового мінімуму. Як бачимо на рис. 3, уже з 2012 року замість скорочення зазначених показників, відбувалося їхнє зростання, що ставило під сумнів ефективність задіяних заходів навіть в умовах внутрішньо- та зовнішньополітичної стабільності.

Політико-економічна криза 2014 року, великий потік біженців з Донбасу та Криму зна-

чно погіршили ситуацію з бідністю. У 2015 році абсолютна бідність (добові витрати менше 5,05

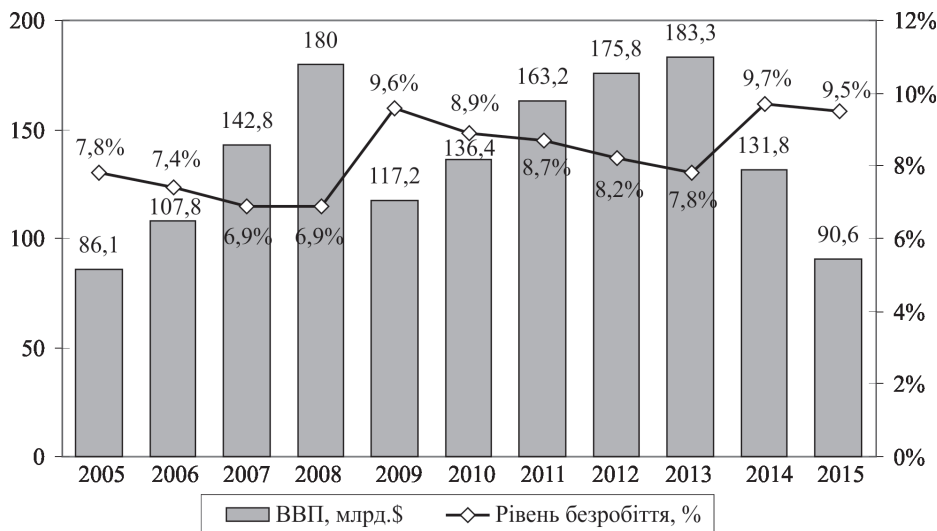


Рис. 1. Динаміка обсягу ВВП та рівня безробіття в Україні в 2005-2015 роках [8; 9]

доларів США) зросла до 3,5%, бідність за критерієм споживання нижче фактичного прожиткового мінімуму – до 32%, відносна бідність – до 30,6%, у т.ч. бідність серед дітей становила 29%, а серед працюючих осіб – 18,5% [12].

На бідність домогосподарств традиційно впливають такі фактори, як їхня статевовікова структура, кількість утриманців (особливо дітей), тип поселення. Відсутня суттєва різниця у рівнях бідності за гендерною ознакою, за винятком одиноких матерів, жінок у сільській місцевості та жінок старших вікових груп, де дані показники вище, ніж у чоловіків. Натомість існують кілька вікових груп, рівень відносної бідності яких перевищує середні показники: діти віком до 15 років, дорослі 35-45 років, особи старше 75 років. Високий рівень бідності серед

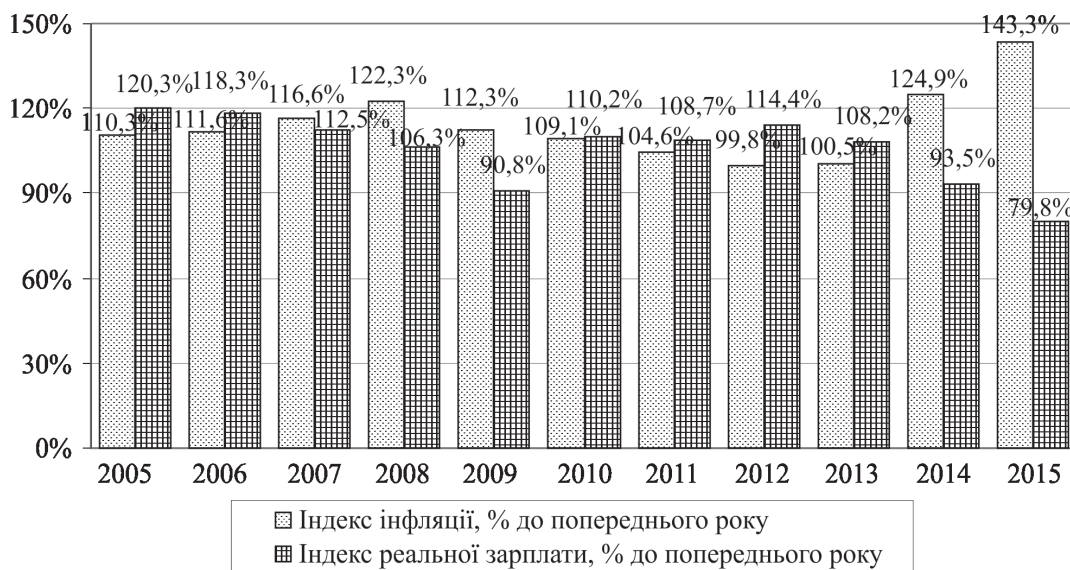


Рис. 2. Динаміка індексів інфляції та реальної зарплати в Україні в 2005-2015 роках [10]

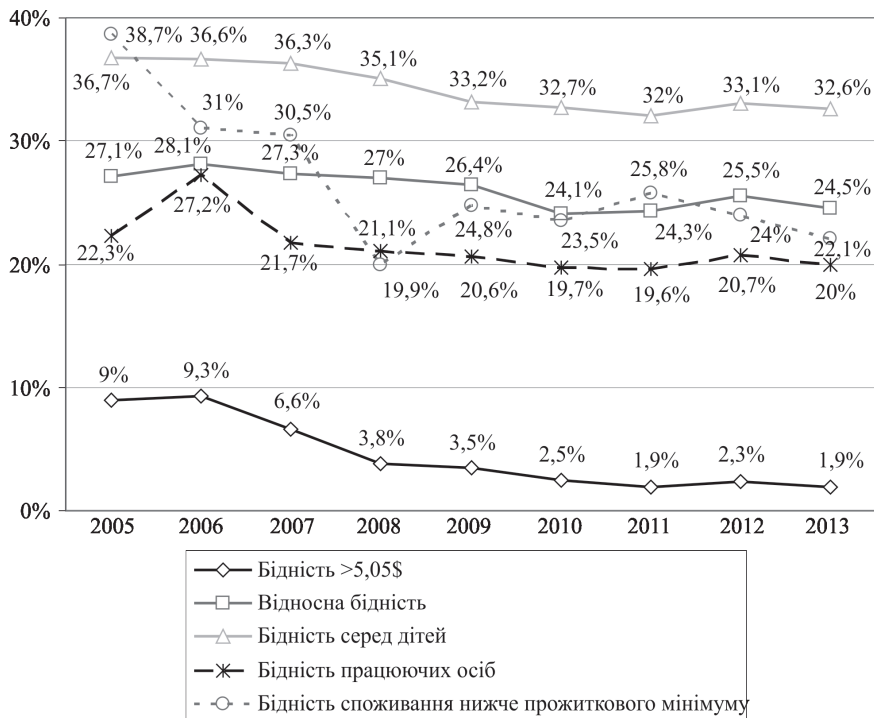


Рис. 3. Динаміка основних показників монетарної бідності в Україні в 2005-2013 роках [11]

дітей та осіб похилого віку зумовлений відсутністю / втратою працездатності. Бідність осіб середнього віку пояснюється наявністю у більшості з них дітей, утримання та виховання яких вимагає значних коштів.

Існує зворотній зв'язок між розміром населеного пункту та масштабами бідності в ньому. Протягом 2000-2013 років бідність за відносним критерієм у великих містах була меншою та мала тенденцію до скорочення з 25% до 15,9%, тоді як у малих містах та у сільській місцевості вона була доволі високою і майже не знижува-

лів Донбасу причиною такого становища стали воєнні дії. Зауважимо, що станом на перший квартал 2014 року більшість населення регіону не була заможною – 59,1% мали доходи від одного до двох прожиткових мінімумів, а 27,4% – нижче прожиткового мінімуму. За оцінками спеціалістів, із 6 млн. мешканців невідконтрольних територій на Сході України, а також прилеглої до них смуги, понад 5 млн. потрапили до групи раптово збіднілих або до групи вразливих для бідності внаслідок бойових дій незалежно від того, чи переїхали вони за межі зазначених територій [14, с. 19-20].

Збільшення масштабів монетарної бідності позначилося на розмірі та структурі витрат домогосподарств. Багато родин були змушені перейти на режим сурової економії та не могли як раніше робити заощадження. У 2015 році частка домогосподарств, яких за самооцінкою рівня доходів можна вважати злиднілими (не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування), зросла до 4,9%, а бідних (постійно відмовляли в найнеобхіднішому, крім харчування) – до 43,2% (див. табл. 1).

Такі ж тенденції зафіксовано у результатах моніторингового дослідження Київського між-

Таблиця 1.

Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2005-2015 роках (у %) [15, с. 9]

	2005	2008	2009	2010	2013	2015
Коштів достатньо, робили заощадження	6,6	12,7	11,1	11,6	10,4	6,2
Коштів достатньо, але заощаджень не робили	49,4	51,8	45,3	47,8	50,5	45,7
Постійно відмовляли в найнеобхіднішому, крім харчування	39	32,9	40,2	37,5	35,8	43,2
Не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування	5	2,6	3,4	3,1	3,3	4,9

лася, склавши, відповідно, 26,9% та 34,1% [13, с. 37]. Застійна бідність у невеликих населених пунктах зумовлена кризовими явищами в їхній економіці та дисбалансом у розподілі наявних ресурсів на користь великих міст і мегаполісів.

З 2014 року з'явився ще один профіль бідності, пов'язаний з раптовою втратою майна та джерел для існування. Для багатьох жите-

народного інституту соціології. Якщо у лютому 2014 року 8,7% родин визнали, що їм не вистачає грошей навіть на їжу, то в травні 2015 року таких було вже 18,7% [16].

Домогосподарства, бідні за монетарними ознаками, все більш гостро відчувають своє скрутне матеріальне становище. У 2015 році кожне десяте з них не змогло забезпечити сво-

Таблиця 2.

Самооцінка бідними домогосподарствами України рівня своїх доходів у 2015 році (у %) [15, с. 42]

	Усі домогосподарства	Домогосподарства із середньодушовими еквівалентними доходами		
		нижче прожиткового мінімуму (1227 грн.)	нижче 60% медіанного рівня доходів (1187 грн.)	нижче 75% медіанного рівня доходів (1483 грн.)
Коштів достатньо, робили заощадження	6,2	1,6	1,7	1,8
Коштів достатньо, але заощаджень не робили	45,7	31,2	28,8	31,2
Постійно відмовлялися в найнеобхіднішому, крім харчування	43,2	56,7	58,5	58,4
Не вдалося забезпечити навіть достатнє харчування	4,9	10,5	11	8,6

Таблиця 3.

Споживання продуктів харчування в домогосподарствах України в 2005-2015 роках (на місяць на одну особу) [17; 18]

	2005	2008	2009	2010	2013	2015
Витрати на харчування, % сукупних витрат домогосподарства	56,6	48,9	50	51,6	50,1	53,9
М'ясо та м'ясопродукти, кг	4,4	5,1	4,8	5,1	5,1	4,6
Молоко та молочні продукти, кг	21,7	22,6	19,8	19,2	20,3	19,8
Яйця, шт.	21	20	20	20	20	19
Риба і рибопродукти, кг	1,8	2,1	1,8	1,8	1,8	1,2
Цукор, кг	3,6	3,4	3,2	3	3	2,8
Олія та інші рослинні жири, кг	1,9	1,8	1,9	1,8	1,7	1,6
Картопля, кг	9,6	8,4	8	7,7	7,1	6,6
Овочі та баштанні, кг	9,1	9,3	10,1	9,5	9,4	8,8
Фрукти, ягоди, кг	3,1	3,7	3,6	3,7	4,1	3,1
Хліб і хлібні продукти, кг	10,3	9,6	9,3	9,3	9	8,5

ім членам достатнє харчування, а близько 58% постійно відмовлялися в найнеобхіднішому, крім харчування (див. табл. 2). Крім того, 148 тисяч домогосподарств не мали змоги споживати гарячі страви щодня, а 166 тисяч – не могли дати дітям фрукти чи соки [15, с. 42].

У цілому в 2015 році частка витрат на їжу збільшилася до 53,9%. При цьому значно збіднів раціон пересічного українця. У порівнянні з 2013 роком зменшилося споживання продуктів із високим вмістом білків та жирів: м'яса – на 10,8% (при заміні споживання більш дорогої свинини та яловичини дешевою курятиною), риби – на 30%. Крім того, на чверть скоротилося споживання фруктів, ягід, горіхів, винограду (див. табл. 3).

Звісно, споживання продуктів харчування в бідних домогосподарствах скоротилося ще більше, причому витрати на їжу, навпаки, перевищили середні показники. В ці-

лому бідні вимушені витратити на харчування не менше 57% наявних коштів. У порівнянні з доволі небагатим раціоном пересічних грома-



Рис. 4. Динаміка деприваційної бідності в Україні в 2007-2015 роках [20]

дья вони на 25-50% менше споживають м'ясо та м'ясо-молочні вироби, на 20-35% – рибу та цукор, на 35-50% – фрукти та ягоди (див. табл. 4).

Таблиця 4.

**Споживання продуктів харчування в бідних домогосподарствах України
в 2015 році (на місяць на одну особу) [19, с. 88, 303]**

	Усі домогосподарства	Домогосподарства із середньодушовими еквівалентними доходами		
		нижче прожиткового мінімуму (1227 грн.)	нижче 60% медіанного рівня доходів (1331 грн.)	нижче 75% медіанного рівня доходів (1663 грн.)
Витрати на харчування, % сукупних витрат домогосподарства	53,9	57,6	57,5	57,7
М'ясо та м'ясопродукти, кг	4,6	2,6	2,8	3,4
Молоко та молочні продукти, кг	19,8	11,6	12,7	15
Яйця, шт.	19	15	16	17
Риба і рибопродукти, кг	1,2	0,8	0,9	1
Цукор, кг	2,8	1,9	2	2,3
Олія та інші рослинні жири, кг	1,6	1,2	1,3	1,5
Картопля, кг	6,6	5,6	5,7	6,1
Овочі та баштанні, кг	8,8	5,8	6	6,8
Фрукти, ягоди, кг	3,1	1,7	1,9	2,1
Хліб і хлібні продукти, кг	8,5	7	7,2	7,8

Визначення масштабів нужденності було б неповним без урахування деприваційної бідності. У 2007-2013 роках її рівень був близьким до рівня відносної бідності та мав тенденцію до поступового зменшення з 28,5% до 22,1%. При цьому частка домогосподарств, яка потерпала від бідності через проживання у сільській місцевості та наявність у своєму складі кількох дітей або осіб непрацездатного віку, була у 1,5 рази вище. Ця тенденція збереглася й у 2015 році, коли рівень деприваційної бідності зріс до 30,8% (див. рис. 4).

щували середні показники. Зокрема, більше половини з них не мали достатньо коштів споживати м'ясо, курятину, рибу через день (50,1%), оновлювати одяг та взуття для холодної пори року для дорослих один раз на 5 років (52,4%). Третина нужденних домогосподарств не могла за потребою придбати новий одяг та взуття для дітей (30,8%), не мала водогону (30,6%) або каналізації (35%) у житлі. Четверть родин (25,6%) відмовляла в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування, кожній п'ятій (18,4%) бракувало коштів для отримання професійної

освіти. Особливе занепокоєння викликає зростання масштабів бідності та депривацій у сфері охорони здоров'я. Так, 16% бідних скаржилися на відсутність поблизу житла медичної установи, 19,8% – на незабезпеченість населеного пункту сучасними послугами швидкої медичної допомоги. Крім того, через дефіцит коштів 42,4% не купували ліки та медичне приладдя, призначені лікарем, третина (32,6%) відмовлялася від користування медичними послугами [20].

Як бачимо, монетарна та деприваційна бідність охоплюють різні категорії осіб і не є тотожними явищами, хоча співвідношення

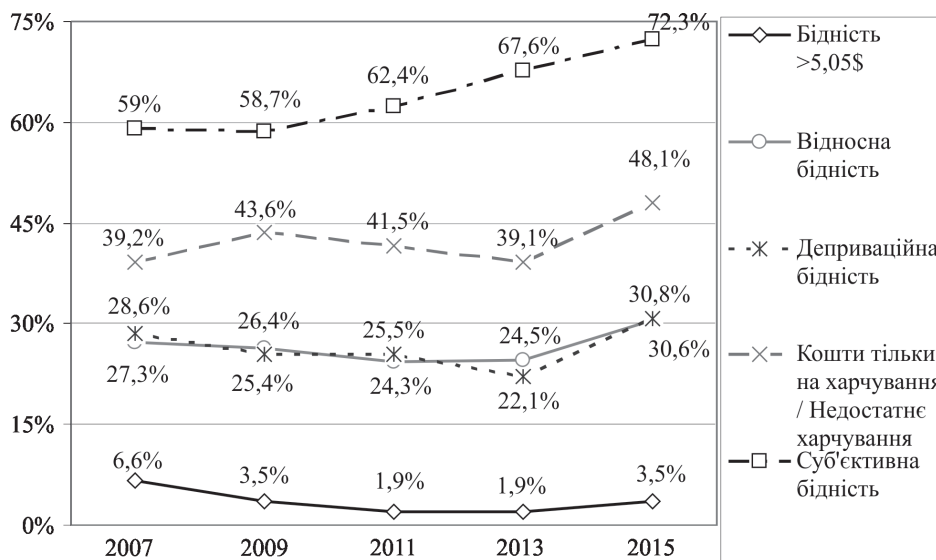


Рис. 5. Бідність в Україні за основними критеріями вимірювання в 2007-2015 роках [11; 15, с.43; 17; 18]

Найбільш вразливими виявилися особи, бідні за монетарними ознаками. У 2015 році показники деприваційної бідності домогосподарств із душевими доходами нижче прожиткового мінімуму (1193 грн.) вдвічі-тричі переви-

між ними доволі стає. У 2015 році 45% домогосподарств, бідних за відносним критерієм, одночасно потерпали від бідності за умовами життя, тоді як серед деприваційно бідних лише третина бідні за відносним критерієм. Потерпали одночасно від обох форм бідності 11% домогосподарств [20].

Незадовільні умови життя, пов'язані з численними позбавленнями, браком коштів та самообмеженнями в споживанні різноманітних благ, зумовлюють суб'єктивні уявлення про власне нужденне становище. Частка осіб, які за оцінкою матеріального добробуту відносять себе до бідних, щонайменше вдвічі перевищує частку бідних за відносним і деприваційним критеріями. Більше того, рівень суб'єктивної бідності мав тенденцію до постійного зростання навіть попри відносно стабільну політико-економічну ситуацію в Україні в 2007-2013 роках (див. рис. 5).

Одночасно зменшилася частка населення, яка вважала середньодушові доходи у розмірі до двох прожиткових мінімумів достатніми, аби не відчувати себе бідними. Якщо у 2007 році таких було 26,7% (сума до 1100 грн.), то у 2009 році – 10,8% (сума до 1300 грн.), у 2011 році – 9,9% (сума до 1900 грн.), у 2013 році – 4,8% (сума до 1900 грн.), а у 2015 році – 5% (сума до 2000 грн.) [15, с.11].

Значні масштаби суб'єктивної бідності неможливо пояснити виключно поширенням нужденності за об'єктивними ознаками. Яскравим прикладом цього є парадоксальний факт, коли 28% громадян, які мають у власності друге житло та автомобіль, відносять себе до найбіднішого населення [21]. У даному випадку відчуття бідності зумовлюється стереотипами про завищені життєві стандарти, які сформувалися в межах культури споживацтва і дисонують з розміром наявних у індивідів матеріальних ресурсів.

Виявлення та вимірювання бідності можливо за умови використання щонайменше одного з чотирьох основних методів: абсолютна, відносна, деприваційна та суб'єктивна бідність. Кожен з них має свої переваги та недоліки, а отже, для всебічного аналізу ситуації з бідністю доцільне їхнє комплексне застосування.

Стрімке зростання масштабів бідності за монетарними та немонетарними критеріями

відбулося в Україні протягом 1990-х років внаслідок неоліберальних ринкових реформ, які ліквідували успадковану від радянських часів систему соціальних гарантій та соціального захисту населення. Ситуація стабілізувалася тільки на початку 2000-х років. Саме тоді почалася реалізація національної та міжнародної програм з подолання бідності. Аналіз даних за 2005-2013 роки свідчить, що найбільш високими темпами зменшувалася абсолютна бідність. При цьому суттєво не скоротилася відносна та деприваційна бідність, а частка осіб, які вважали себе бідними, навпаки, зросла. Певне зменшення рівня бідності зумовлювалося не зміною принципів перерозподілу суспільних благ на користь нужденних, а завдяки збільшенню ВВП країни. Економічна стагнація з 2012 року загальмувала скорочення масштабів бідності. За таких умов найбільш вразливими до бідності виявилися непрацездатні громадяни, мешканці сіл та малих міст, багатодітні родини.

Через політико-економічну кризу 2014-2015 років та збройний конфлікт на Донбасі Україна за обсягом ВВП була відкинута на десять років назад. Відповідно, основні показники бідності повернулися та навіть перевищили рівень 2005 року. З'явилася нова категорія бідних – вимушені переселенці. У зв'язку із цим можна констатувати, що програма ООН «Цілі розвитку тисячоліття» стосовно боротьби з бідністю не була виконана. Більше того, несприятлива економічна та політична ситуація ставить під сумнів зниження рівня бідності у короткостроковій перспективі. Згідно з очікуваними результатами реалізації «Стратегії подолання бідності», до 2020 року абсолютна бідність в Україні за добовими споживаннями менше 5,05 доларів США має скоротитися з 3,5% до 0,5%, а за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму – з 32% до 15% [22]. Вважаємо, що за умов збереження існуючих принципів виробництва та розподілення суспільних благ зазначені показники є необґрунтовано оптимістичними. На нашу думку, відсутність рішучих дій влади у боротьбі з бідністю та нужденністю може спричинити (і вже спричиняє) соціальну напруженість, актуалізувати нові сплески протестної поведінки в українському суспільстві.

Література:

1. Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні [Текст] / Є. І. Головаха. – К., 1997. – 154 с.
2. Осипова І., Сотніченко Н., Манніла С., Хейтен Й. ден, Ліновицька М. Бідність в Україні: спільне дослідження Держкомстату України та TACIS [Текст] / І. Осипова, Н. Сотніченко, С. Манніла, Й. ден Хейтен, М. Ліновицька // Статистика України. – 1999. - №1. – С.15-23.
3. Харченко Н. Різноманітність аспектів бідності: спроба соціологічного аналізу [Текст] / Н. Харченко // Наукові записки НаУКМА. – 1999. – Т.7: Політологія. Соціологія. – С.38-49.
4. Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу: Монографія [Текст] / Е.М. Лібанова. – К.: КНЕУ, 2008. – 330 с.
5. Демографічні чинники бідності (колек-

- тивна монографія) [Текст] / За ред. Е.М. Лібанової. – К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2009. – 184 с.
6. Лебідь Л.І. Соціальний простір бідності в старопромисловому регіоні (на прикладі Донбасу) [Текст]: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Харківський нац. ун-т. – Харків, 2008. – 19 с.
 7. Бабак І.М. Об'єктивні та суб'єктивні чинники в ідентифікації бідності Східного та Західного регіонів України (на прикладі Дніпропетровщини та Львівщини) [Текст]: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Класичний приватний університет. – Запоріжжя, 2010. – 16 с.
 8. Валовий внутрішній продукт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/vvp/vvp_ric/vvp_u.htm. – Назва з екрана.
 9. Основні показники ринку праці (річні дані) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/rp/ean/ean_u/osp_rik_b_07u.htm. – Назва з екрана.
 10. Темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/tznr/tznr_u/tznr_u_bez.htm. – Назва з екрана.
 11. Цілі розвитку тисячоліття. Україна – 2014. Щорічна моніторингова доповідь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/mdg/_-2014.html. – Назва з екрана.
 12. Цілі розвитку тисячоліття. Україна: 2000-2015. Національна доповідь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://un.org.ua/images/stories/docs/2015_MDGs_Ukraine_Report_ukr.pdf. – Назва з екрана.
 13. Когатько Ю.Л. Бідність сільського населення України [Текст] / Ю.Л. Когатько // Демографія та соціальна економіка. – 2015. - №1. – С.32-43.
 14. Черенько Л.М. Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка [Текст] / Л.М. Черенько // Демографія та соціальна економіка. – 2015. - №1. – С.11-21.
 15. Самооцінка домогосподарствами рівня своїх доходів (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств у січні 2016 року). Статистичний збірник [Текст] / Державна служба статистики України. – К.: Державна служба статистики України, 2016. – 76 с.
 16. Самопочуття мешканців України у травні 2016 року: економічні негаразди і щастя попри все [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=636&page=1&t=7>. – Назва з екрана.
 17. Структура сукупних витрат домогосподарств [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dvdg_u/strukt2010_u.htm. – Назва з екрана.
 18. Споживання продуктів харчування в домогосподарствах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/gdvdg_rik/dvdg_u/spojiv2010_u.htm. – Назва з екрана.
 19. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2015 році. Статистичний збірник [Текст] / Державна служба статистики України. – К.: Державна служба статистики України, 2016. – 380 с.
 20. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг (за матеріалами вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2015 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2016/gdn/sdrsd/arh_sddtp.htm. – Назва з екрана.
 21. Лібанова Е. Україна: глибина нерівності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/ukrayina-glibina-nerivnosti-_html. – Назва з екрана.
 22. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії подолання бідності» від 16 березня 2016 року №161-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80#n10>. – Назва з екрана.

Павло Артёмовкандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна**Pavlo Artomov**

PhD in Sociology Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ НАВКОЛОФУТБОЛЬНИХ СУБКУЛЬТУР: ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті здійснено аналіз різних дискурсів щодо навколофутбольних субкультур. Підкреслено, що в українському офіційному дискурсі футбольний фанатизм та футбольний хуліганізм актуалізуються лише в контексті міжнародних та загальнонаціональних футбольних турнірів чи окремих футбольних матчів. У контексті медійного дискурсу щодо навколофутбольних субкультур визначено загальноєвропейські тенденції та вітчизняні особливості. Доведено, що на сприйняття навколофутбольних субкультур населенням країн Центральної та Східної Європи впливає суспільно-політична активність представників цих субкультур. Зазначено, що негативне ставлення до навколофутбольних субкультур у свідомості багатьох українців змінилося на їхнє переважно позитивне ставлення до вітчизняних «ультрас», що, зокрема, знаходить своє відображення в медійному просторі України.

Ключові слова: суспільно-політична активність, навколофутбольні субкультури, футбольний фанатизм, футбольний хуліганізм, громадська непокоря.

The article is devoted to the highlighting of different discourse peculiarities on football-related subcultures. Football fanaticism and football hooliganism actualize in Ukrainian official discourse only according to International and National football tournaments or certain football matches. European tendencies and National characteristics of discourses on football-related subcultures are defined in media context. Social and political activity of football-related subcultures is typical for Central and Eastern Europe. It affects social perception of football-related subcultures. The conclusion is that opinionated social attitude towards football-related subcultures changed to a general positive attitude toward domestic «ultras» and the overwhelming majority of their actions receive a positive assessment in the Ukrainian media space.

Keywords: social and political activity, football-related subcultures, football fanaticism, football hooliganism, civil disobedience.

В статье осуществлен анализ различных дискурсов, связанных с околофутбольными субкультурами. Подчеркнуто, что в украинском официальном дискурсе футбольный фанатизм и футбольный хулиганизм актуализируются только в контексте международных и общенациональных футбольных турниров или отдельных футбольных матчей. В контексте медийного дискурса, посвященного околофутбольным субкультурам, определены общеевропейские тенденции и отечественные особенности. Доказано, что на восприятие околофутбольных субкультур населением стран Центральной и Восточной Европы влияет общественно-политическая активность представителей этих субкультур. Отмечено, что негативное отношение к околофутбольным субкультурам в сознании многих украинцев изменилось на их преимущественно положительное отношение к отечественным «ультрас», что, в частности, находит свое отражение в медийном пространстве Украины.

Ключевые слова: общественно-политическая активность, околофутбольные субкультуры, футбольный фанатизм, футбольный хулиганизм, гражданское неповиновение.

Кардинальні зміни в Україні, які пов'язані з суспільно-політичними процесами останніх років, призвели, з одного боку, до підвищення рівня соціальної суб'єктності різних спільнот, а з іншого – зростання суспільної значущості різноманітних форм неформальних, зокрема молодіжних, об'єднань та субкультур. У такому контексті суттєвої актуальності набуває соціологічне вивчення особливостей залучення до суспільно-політичного життя нових суб'єктів. Проте виникає питання, чи можна говорити про те, що має місце вплив соціальних перетворень, що відбуваються в нашій країні, на формування принципово нових соціально-політичних суб'єктів. На нашу думку, процес переформатування, зміни ступеню значущості та рівня соціальної суб'єктності вже існуючих соціальних спільнот та об'єднань. Особливої уваги у цьому контексті заслуговують навколофутбольні субкультури як феномени громадянського чи партисипативного суспільства. Це зумовлено тією позицією, яку займали представники навколофутбольних субкультур в подіях «Євромайдану» та «гібридної» війни на Сході України. З огляду на зазначене вище, надзвичайно актуалізується науковий аналіз сприйняття цих субкультур у сучасному українському соціумі. Здійснення такого аналізу має як практично-політичну, так і суто теоретичну значущість. Останнє пояснюється тим, що на відміну від європейського наукового дискурсу, у вітчизняній суспільній науці фактично не приділяється уваги вивченню та аналізу навколофутбольних субкультур. Отже актуальність цієї публікації зумовлюється необхідністю соціологічної рефлексії щодо цих соціальних феноменів, зокрема щодо їхнього сприйняття в українському суспільстві.

Метою статті є виявлення особливостей та факторної зумовленості сприйняття навколофутбольних субкультур у сучасному українському суспільстві, зокрема в офіційному, медійному та повсякденному дискурсах. Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що у даній публікації звертаючись до феноменів навколофутбольних субкультур, ми маємо на увазі певні елементи чи складові національної футбольної культури¹, що в той чи інший спосіб пов'язані з футболом, а певні моделі та стандарти поведінки, які на практичному рівні в той чи інший спосіб впливають, у тому числі, на сучасну суспільно-політичну ситуацію в нашій країні.

1 Під національною футбольною культурою ми розуміємо соціокультурний феномен, основними складовими якого є особливий національний стиль гри (поведінка гравців на полі та тренерські рішення), а також поведінка відвідувачів футбольних змагань в межах трибун та поза ними (див. про це докладніше [1])

Окреслюючи межі феноменів, на яких ми фокусуємо свою увагу, зазначимо, що до навколофутбольних субкультур відносяться футбольний фанатизм та футбольний хуліганізм. Активізація участі представників означених субкультур у різних сферах суспільного життя та суттєве підвищення рівня їхньої соціальної суб'єктності зумовили неоднозначне сприйняття та ставлення навколофутбольних субкультур в українському суспільстві.

В умовах майже повної відсутності наукової, зокрема соціологічної, рефлексії щодо особливостей вітчизняних навколофутбольних основну увагу ми вимушені звернути на інші дискурси – офіційний, медійний та повсякденний, в межах яких приділяється значна увага футбольному фанатизму та футбольному хуліганізму.

Одне з центральних місць в усіх зазначених дискурсах навколофутбольні субкультури займали перш за все у контексті проведення в Україні та Польщі фінальної частини Євро-2012. По закінченні футбольного форуму ця увага суттєво зменшилася. Зазначимо, що в цих дискурсах фактично не розмежовуються феномени футбольного фанатизму та футбольного хуліганізму, а всі навколофутбольні субкультури та їхні прояви поєднано в рамках номінації «футбольні фанати». Відтоді та по теперішній час в офіційному дискурсі навколофутбольні субкультури з'являються лише у зв'язку з проведенням певних футбольних турнірів.

Підвищена увага масмедіа до різноманітних проявів навколофутбольних субкультур традиційно має сенсаційний характер [2]. У першу чергу, це є наслідком того, що сучасний професійний футбол, як і переважна більшість видів спорту, що комерціалізувалися та стали професійними, перетворився на унікальне інтерактивне шоу з зірками футболу на полі та яскравими виставами на трибунах, які з високою якістю зображення можна дивитися та передивлятися. Масмедіа завжди приділяли і продовжують приділяти увагу не лише безпосередньо гри, тобто футболу, а й поведінці публіки. Очевидним є те, що за подібних умов масмедіа не можуть не впливати на ставлення громадськості до навколофутбольних субкультур. Можна говорити, що в сучасних медіа існує дві основні стратегії щодо реакції на прояви футбольного фанатизму та футбольного хуліганізму [3]. Однією з найбільш розповсюджених є констатація конкретних фактів щодо подібних проявів, яка передбачає певний авторський коментар, що не має містити емоційних оцінок. Зазначимо, що ступінь емоційності подібних коментарів залежить від редакційної політики медіа та професійності окремих журналістів. Інший спосіб висвітлення проявів на-

вколофутбольних субкультур втілюється в сенсаційних заголовках і змісті, що мають на меті «наганяти жах» навколо певної футбольної події. Результатом цього процесу нерідко стає ескалація проявів футбольного хуліганізму та формування моральних панік у суспільстві, що призводить до маркування будь-яких навколофутбольних субкультур як маргінальних явищ, що позиціонуються як відхилення від нормальної дозвільної чи соціальної активності. Обидві стратегії формування медієвих дискурсів щодо навколофутбольних субкультур представлено в тій чи іншій формі в різних масмедіа в різний час, але за будь-яких умов засудження футбольного хуліганізму є нормою для переважної більшості європейських медіа. В сучасному європейському медієвому просторі фіксується зменшення уваги до подібних типів активності, одним із наслідків чого є зниження інтенсивності їхніх проявів [4].

На відміну від переважної більшості європейських навколофутбольних субкультур на постсоціалістичному та пострадянському просторі їхні прояви не обмежено суто футбольними рамками. Представники навколофутбольних субкультур у Польщі, Сербії, Хорватії, Угорщині, Болгарії та інших країнах Центральної та Східної Європи активно долучаються до різних форм суспільно-політичної активності.

Традиційно головною сферою подібних проявів є протестна активність. Проте існують й інші сфери. Так представники сербських та хорватських навколофутбольних субкультур активно долучались до добровольчих (парамілітарних) та регулярних озброєних формувань у ході військових конфліктів 1991-1995 рр. на території колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія. Найвідомішим із подібних формувань була Сербська добровольча гвардія (так звані «Тигри Аркана», серб. «Арканови тигрови») під керівництвом Желько Ражнатовича [5] – одного з лідерів белградського навколофутбольного об'єднання «Деліє»². З часом, у квітні 1996 р., це парамілітарне формування було розформоване, його учасники долучилися до лав сербської міліції та регулярної армії, а спецпідрозділ Сербської добровольчої гвардії, «Супер тигри», майже у повному складі увійшов до лав спецназу Департаменту Державної Безпеки Сербії, «Червоні Берети» (серб. «Црвене Беретке»).

2 У перекладі з сербської – герої. Неформальне об'єднання фанатів белградської «Цервени Звезди», яке сповідує антикомуністичну та націоналістичну ідеологію, остаточно сформувалося в результаті альянсу угруповань «Ред Дейвілз» («Червоні Дияволи»), «Зулу Воріорз» («Зулуські Воїни») та інших вболівальників у 1989 році. Сьогодні це об'єднання налічує значну кількість учасників та впроваджує активну навколофутбольну діяльність в Сербії та за її межами.

На більшості футбольних стадіонів екс-Югославії можна зустріти меморіальні таблички на честь загиблих у збройних конфліктах початку 1990-х років представників навколофутбольних субкультур.

Ще одним кейсом активного включення балканських футбольних фанатів та футбольних хуліганів до суспільно-політичного життя стала так звана «Бульдозерна Революція», яка призвела до повалення режиму Слободана Мілошевича. Представники сербських навколофутбольних субкультур активно долучилися до акцій громадянської непокори 2000-го року і стали однією з рушійних сил під час захоплення будівель парламенту Югославії та белградського телецентру, а також до всіх інших актів протистояння з представниками силових структур, а перехід на бік протестувальників згаданого раніше спецназу Департаменту Державної Безпеки Сербії пов'язують з позицією його командира, Милорада Улемека на прізвище «Легія» - члена «Деліє» та командира «Супер тигрів».

Не менш активними в громадсько-політичному контексті є представники польських навколофутбольних субкультур. За часів Польської Народної Республіки футбольні фанати та футбольні хулігани з різних клубів та міст в 1980-х роках активно долучалися до діяльності «Солідарності» не лише як профспілкового, а й як громадського руху. Найбільш активно в цей період проявляли себе представники навколофутбольних субкультур з Гданську, які долучалися до страйків та інших видів громадської непокори [6]. Водночас не менш активними були футбольні фанати та футбольні хулігани з Варшави та Шльонського воєводства. Протистояння з представниками силових структур протягом 1980-х років на польських стадіонах та навколо них не обмежувались лише футбольним контекстом чи порушенням норм громадського порядку, що певним чином впливало на суспільне сприйняття представників навколофутбольних субкультур як активної опозиції комуністичному режиму в Польщі [7].

Значний рівень інтеграції навколофутбольних субкультур, локальних та професійних спільнот зберігається в Польщі до сьогодні, що призводить до активного включення футбольних фанатів та футбольних хуліганів до різних форм протестної активності та громадянської непокори. Проте основною сферою громадянсько-політичної активності польських навколофутбольних субкультур став націоналістичний та право-консервативний рух. Регулярна участь у масових заходах різних політичних партій та громадських об'єднань зазначеного політичного спектру активно підтримується і відвідується переважною більшістю представників польських навколофутбольних субкультур.

Незважаючи на активну участь у суспільно-політичному житті згаданих вище національних навколофутбольних субкультур, в жодному з дискурсів (офіційному, медійному та повсякденному) на сьогодні вони не отримують схвальних чи позитивних оцінок. З одного боку, це пов'язане зі значним рівнем криміналізації навколофутбольних субкультур Центральної та Східної Європи, а з іншого – з регулярною реалізацією колективних насильницьких практик, що не може викликати суспільне схвалення.

Представники вітчизняних навколофутбольних субкультур долучалися до різних форм громадсько-політичної активності значно менше за своїх «колег» із постсоціалістичних країн. Подібні випадки мали ситуативний характер та не були масовими. Можна говорити про участь українських футбольних фанатів та футбольних хуліганів в акціях громадської непокори, мітингах, демонстраціях та сутичках з правоохоронцями в рамках кампаній протестів «Україна без Кучми» у 2000-2001 роках. Суттєве збільшення кількості, форм участі та географії представників навколофутбольних субкультур спостерігалось в ході «Помаранчевої революції» та пов'язаних з нею мітингах, пікетах, страйках та інших формах громадянської непокори не лише на майдані Незалежності в Києві, а й в інших великих містах України. Проте участь футбольних фанатів та футбольних хуліганів у зазначених подіях, з одного боку, не була такою масовою, як в Сербії, а з іншого – як і в Сербії, не набула широкого розголосу, тому жодним чином не вплинула на їхнє суспільне прийняття. З цього часу представники українських навколофутбольних субкультур почали активно долучатися до різних форм протестної активності. В першу чергу, це стосувалось відстоювання власних інтересів у взаємовідносинах з адміністрацією футбольних клубів та футбольними чиновниками Професійної футбольної ліги України, Української Прем'єр-ліги та Федерації футболу України. Про розкриття протестного потенціалу в контексті громадсько-політичної активності представників вітчизняних навколофутбольних субкультур можна говорити на прикладі подій навколо так званої «справи Павлюченків»³. Акції протесту та мітинги було організовано за ініціативи фанатів київського «Динамо» більш ніж в п'ятнадцяти містах України та за її межами. Протягом 2011-2013 років «Свободу Павліченкам» лунало з більшості вітчизняних трибун,

а банери з цим текстом різними мовами регулярно з'являлися на більшості європейських стадіонів. Основними факторами активізації дій з боку всіх національних навколофутбольних субкультур стали міліцейське свавілля та неправомірні, з погляду протестувальників, дії судової системи. Вже після «Революції Гідності», 24 лютого 2014 року, в результаті масових протестів під будівлею Верховної Ради Павліченків було визнано «політ'в'язнями» та прийнято рішення про їхнє звільнення.

Можна стверджувати, що одним з результатів кампанії протестів «Свободу Павліченкам» стало підвищення рівня соціальної суб'єктності вітчизняних навколофутбольних субкультур. Подальше зростання громадсько-політичної активності представників зазначених субкультур пов'язане з визначальними для України подіями 2013-2014 рр. Саме під час «Євромайдану» було продемонстровано вже не потенціал, а високий рівень соціально-політичної суб'єктності цих субкультур [8]. Визнання футбольних фанатів та футбольних хуліганів як активних учасників «Революції Гідності» стало можливим завдяки їхній безпосередній участі в протестних акціях та формах громадської непокори не лише в Києві, а й в більшості регіонів та міст України, де вони стали одним з найбільш активних суб'єктів цих акцій. Проте принципові зміни в медійному та суспільному дискурсах щодо вітчизняних навколофутбольних субкультур пов'язані не стільки з їхнім активним залученням до протестних дій та зіткнень з представниками силових структур, скільки з консолідацією футбольних фанатів та футбольних хуліганів з ідеями «Євромайдану», досягненням на загальнонаціональному рівні домовленості щодо загальнофанатського перемир'я, долученням до інших форм громадянської активності, зокрема до участі в добровільних та регулярних військових формуваннях та у волонтерській діяльності. Результатом подібних змін можна, з одного боку, вважати відмову від маркування будь-яких українських навколофутбольних субкультур як маргінального явища, а з іншого – активне використання відносно нової для вітчизняного медійного та повсякденного дискурсів номінації представників цих субкультур – «ультрас».

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що сьогодні, на відміну від попереднього зверхнього ставлення до «футбольних фанатів», у суспільній свідомості починає формуватися більш позитивне ставлення до вітчизняних «ультрас». Такі зміни у сприйнятті нашим суспільством навколофутбольних субкультур зумовлені, в тому числі, тим, що сьогодні переважна більшість їхніх дій в медійному просторі України отримує позитивну оцінку, стосовно ж негативних проявів, то вони

³ Справа за фактом вбивства (21.03.2011) судді Шевченківського районного суду міста Києва, Сергія Зубкова, яка набула значного резонансу після затримання та ухвалення рішення щодо вини Дмитра Павліченка та його старшого сина Сергія.

практично не висвітлюються. У цьому контексті важливо підкреслити, що принциповою відмінністю від згаданих вище навколофутбольних субкультур Центральної та Східної Європи і однією з ключових особливостей вітчизняного футбольного фанатизму та футбольного хуліганізму є досить низький рівень їхньої криміналізації. За таких умов може виникнути загроза надмірної героїзації та формування децю хибного образу українських навколофутбольних субкультур. З огляду на цю обставину, в межах наукового аналізу цих субкультур важливим є врахування всього набору практик, у тому

числі насильницьких, що, зокрема, регулярно реалізуються в рамках футбольного хуліганізму. Отже, подальші дослідження феномену вітчизняних навколофутбольних субкультур мають здійснюватися з урахуванням суспільно-політичного контексту, який в умовах сучасної України перебуває у стані перманентних змін, соціальної бази цих субкультур, яка також зазнає постійної трансформації, та тих практик, що актуалізуються як змінами, що відбуваються в суспільстві, так і соціально-психологічними характеристиками та ціннісними перевагами учасників навколофутбольних об'єднань.

Література:

1. Артьомов П.М. Особливості становлення та розвитку вітчизняних навколофутбольних субкультур / П.М. Артьомов // Український соціум: соціологія, економіка, політика: Науковий журнал. – №3 (58). – К., 2016. – с.33-41.
2. Redhead S. The sporting life: The realism of the Football Factory / S.Redhead // Soccer and Society. - №8(1), 2007. – pp.90-108
3. Frosdick S. Marsh P. Football hooliganism / S.Frosdick, P.Marsh – London: Willan Publishing. 2005 – 224 p.
4. Artomov P. Football hooliganism in the media space: European and Domestic context / P.Artomov // Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods. - №. 36, - 2016. - pp. 92 – 95
5. Цриянович Ж. Война в Хорватии и Боснии: Жизнь и смерть Аркана / Ж.Цриянович // Дани (Сараево). - №138, - 2000. - 21.01
6. Olkiewicz J. Lechia Gdańsk, «Solidarność», pielgrzymki. Obszerny wywiad z ks. Wąsowiczem [Electronic resource] / J. Olkiewicz - Access mode: <http://weszlo.com/2015/02/06/lechia-gdansk-solidarnosc-pielgrzymki-obszerny-wywiad-z-ks-wasowiczem/>
7. Nawrocki K. Władza wobec kibiców. Jak obchodzono się z fanami piłki za komuny [Electronic resource] / K. Nawrocki - Access mode: <http://historia.trojmiasto.pl/Wladza-wobec-kibicow-Jak-obchodzono-sie-z-fanami-pilki-za-komuny-n51410.html>
8. Артьомов П.М. Громадянська непокоора як контекст для навколофутбольних субкультур / П.М.Артьомов // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія теорія методи» - №1148 – 2015 – с.100-103

Ігор Щербак

магістрант соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Ihor Shcherbak

Master's student, School of Sociology, V. N. Karazin Kharkov National University

КОНФІГУРАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА

У статті на основі результатів досліджень, здійснених протягом 2002-2015 р. р. соціологами Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серед пострадянського, в тому числі українського, студентства, аналізується динаміка рівня громадянської ідентифікації студентів Східної України. Підкреслюється, що актуальність такого аналізу зумовлюється тим, що громадянська ідентичність є одним із найкомпромісніших ресурсів процесу солідаризації українського суспільства. Вибір вузівської молоді в якості об'єкту дослідження пояснюється тим, що, у порівнянні з іншими соціальними групами, студентство відчуває чи не найпотужніший вплив різноманітних політик ідентичності. Описується конфігурація громадянської ідентичності східноукраїнського студентства: її форма, рівень, змістовне наповнення, взаємозв'язок з іншими видами соціальних ідентичностей. Доводиться, що громадянська ідентичність посідає одну з провідних позицій у системі ідентифікацій студентської молоді поряд з такими ідентичностями, як локальна, етнічна та європейська. Демонструється зв'язок громадянської ідентичності з позицією студентів відносно подій останніх років в Україні.

Ключові слова: громадянська ідентичність, студентство, схід України

В статье на основе результатов исследований, проведенных на протяжении 2002-2015 г. г. социологами Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина среди постсоветского, в том числе украинского, студенчества, анализируется динамика уровня гражданской идентификации студентов Восточной Украины. Подчеркивается, что актуальность такого анализа обуславливается тем, что гражданская идентичность является одним из самых компромиссных ресурсов процесса солидаризации украинского общества. Выбор вузовской молодежи в качестве объекта исследования объясняется тем, что, по сравнению с другими социальными группами, студенчество испытывает едва ли не самое мощное влияние разнообразных политик идентичности. Описывается конфигурация гражданской идентичности восточноевропейского студенчества: ее форма, уровень, содержательное наполнение, взаимосвязь с другими видами социальных идентичностей. Доказывается, что гражданская идентичность занимает одну из ведущих позиций в системе идентификаций студенческой молодежи наряду с такими идентичностями, как локальная, этническая и европейская. Демонстрируется связь гражданской идентичности с позицией студентов относительно событий последних лет в Украине.

Ключевые слова: гражданская идентичность, студенчество, восток Украины

The article analyzes the dynamics of the level of civil identification of students in Eastern Ukraine and based on the results of research conducted during 2002-2015 by sociologists of the V.N. Karazin Kharkiv National University among post-Soviet (including Ukrainian) students. It is emphasized that justification of this analysis is conditioned by the fact that civil identity is one of the most compromise resources of solidarization of Ukrainian society. The choice of university youth as an object of study stems from the fact that the students are more affected by various identity policies than other social groups. The article deals with configuration of the civic identity of the East Ukrainian students (form, level, content, interrelation with other types of social identities). It is proved that civic identity have a special place in the system of identification of student youth along with such local, ethnic and European identities. The author analyzes correlation of civic identity with students' attitudes on the events of recent years in Ukraine.

Keywords: civic identity, students, Eastern Ukraine

Події останніх років надзвичайно актуалізують не тільки академічний, але і соціальний дискурс громадянськості. Сьогодні питання, пов'язані із громадянством, громадянською позицією та патріотичними налаштуваннями українців, посідають чільне місце у суспільному порядку денному. В умовах соціальних трансформацій, зокрема викликаних подіями «Революції гідності» та бойовими діями на Сході нашої країни, одним із головних чинників солідаризації суспільства, на наш погляд, є громадянська ідентифікація його членів.

З огляду на це, набувають актуальності соціологічні дослідження громадянської ідентичності українців, у тому числі регіональних відмінностей у її конструюванні. Особливої уваги, на наш погляд, заслуговує аналіз проблем формування громадянської ідентичності мешканців східного регіону нашої країни, в тому числі та перш за все молоді. Це зумовлено тим, що, як свідчать численні соціологічні дослідження, зокрема здійснені кафедрою соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна серед студентської молоді України, рівень громадянської ідентичності східноукраїнського студентства протягом певного часу був суттєво нижчим, ніж у студентства інших регіонів, особливо західного та центрального, але в останні роки він стрімко підіймався. Це, як підкреслювалося вище, актуалізує потребу у науковому, зокрема соціологічному, аналізі стану та чинників формування громадянської ідентичності мешканців східного регіону України, який привертає до себе особливу увагу дослідників, що перш за все зумовлено наслідками «гібридної» війни, що відбувається сьогодні на цій території.

Аналізуючи соціологічний дискурс проблематики громадянської ідентичності, ми звернули особливу увагу на роботи таких вітчизняних дослідників, як В. Арбеніна, О. Злобіна, С. Макеєв, Л. Нагорна, О. Резник, О. Стегній, О. Філіппова, О. Злобіна, Н. Черниш та інші.

Концептуалізація громадянської ідентичності в працях цих та інших дослідників покладена в основу теоретичної бази цієї публікації.

При цьому особливу увагу ми звернули на концепт «політики ідентичності», досить докладно проаналізований О. Філіпповою. Як зазначає дослідниця, «політики ідентичності – це сукупність ідей і дій, які транслюють певний зміст і смисл ідентичностей, що пропонується різними соціальними агентами, які прагнуть до того, щоб дані ідентичності були визнані як легітимні. Це, у свою чергу, припускає, що соціальні агенти здійснюють різну за своєю формою і стратегією діяльність у боротьбі за право контролювати смисли ідентичності, за право на «ім'я» у структурі легітимних номінацій і набуття стабільного статусу в структурі соціальних відносин, а, отже, – у структурі легітим-

них ресурсів. Політики ідентичності внаслідок множинності агентів, стратегій і залучених ресурсів створюють підставу інваріантності, множинності проєктів ідентичностей» [1, с. 28].

На нашу думку, концепт «політики ідентичності» має значні евристичні можливості для пояснення факторної зумовленості процесу конструювання соціальних ідентичностей особистості, зокрема її громадянської ідентифікації.

Отже, метою цієї статті є виявлення основних чинників громадянської ідентифікації студентів Східної України.

Реалізуючи цю мету, ми звернулись до результатів досліджень українського студентства, здійснених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна протягом 2002-2015 рр.¹ У контексті даної статті ми звертаємось лише до масиву інформації, отриманої завдяки опитуванню студентів Східної України.

Обравши в якості об'єкту свого дослідження студентську молоддь, ми розділяючи позицію Л. Г. Сокурянської, виходили з того, що:

- студентство є сьогодні однією із найбільш численних груп молоді;
- студентство володіє таким значущим капіталом, як вік, високий рівень освіченості та суб'єктний потенціал;
- студентство – це соціокультурна спільнота, якій притаманна специфічна ціннісно-нормативна система;
- студентство є диференційованою спільнотою, що зумовлюється різним походженням її представників;
- сучасне українське студентство у майбутньому може стати головним продуцентом громадянських цінностей та ціннісних позицій, які значною мірою зумовлюють громадянську ідентичність особистості [1, с.13-14].

1 Йдеться про такі міжнародні дослідження, як «Вища школа як суб'єкт соціокультурної трансформації» (2001-2004 рр.; Україна, Білорусь, опитано за репрезентативною вибіркою 980 білоруських та 1972 українських студентів та студенток, серед яких 1060 – зі Східної України); «Вища освіта як фактор соціокультурних змін: порівняльне дослідження посткомуністичних суспільств» (2005-2007 рр.; Україна, Білорусь, Росія; опитано 750 осіб з Білорусі, 577 – з Росії та 3057 з України, зокрема 1170 зі східних регіонів); «Проблеми формування громадянської ідентичності молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (2008-2009 рр.; Україна, Білорусь, Росія; 300 учасників з Білорусі, 628 з Росії та 3058 респондентів з України, з них 896 східноукраїнських); «Ціннісні орієнтації та повсякденні практики студентів Харківського та Білоруського університетів» (2014 р.; Україна, Білорусь; опитано 600 білоруських та 621 українських учасників); «Студентство пограниччя Центральної та Східної Європи: ідентичності, цінності, життєві плани» (2014-2015 рр.; Україна, Польща; опитано 417 учасників з Польщі та 797 з України, зокрема 508 харківських студентів).

Таблиця 1.

Динаміка рівня соціальних ідентичностей східноукраїнського студентства
(у середніх (M) та рангах(R))

	2009		2014		2015	
	M	R	M	R	M	R
Наскільки Ви відчуваєте себе...						
представником своєї національності (етнічної групи)	3,83	4	4,21	1	4,19	2
громадянином країни	4,1	3	4,14	3	4,27	1
представником свого регіону	4,28	2	4,09	4	4,13	3
мешканцем свого рідного міста, села, селища	4,42	1	4,16	2	4,1	4
радянською людиною	2,25	7	1,7	7	1,87	7
Європейцем	2,76	6	3,06	6	2,99	6
громадянином світу	3,27	5	3,59	5	3,66	5

Підкреслимо, що ідентичності та ідентифікації є однією із найпоширеніших тем сучасних теоретичних та емпіричних соціологічних досліджень. У соціології прийнято говорити про множинність соціальних ідентичностей. При цьому соціальна ідентичність розуміється як результат самоототожнення індивіда з тими групами й спільнотами, які він сприймає як «свої», стосовно яких він найбільшою мірою здатний відчувати і сказати «ми» [2].

У межах цієї статті, аналізуючи динаміку та місце громадянської ідентичності в системі соціальних ідентифікацій студентства, ми зосередимо свій дослідницький фокус на її факторну зумовленість, у тому числі та перш за все сучасною соціально-політичною ситуацією в нашій країні.

Серед різних видів соціальної ідентичності чи не найбільшу увагу науковців в умовах сучасного українського суспільства, як вже підкреслювалось, привертає громадянська ідентичність. Досліджуючи цей феномен, В. Л. Арбеніна зазначала, що про сформовану громадянську ідентичність можливо говорити у тому разі, коли особистість не тільки усвідомлює свою приналежність до держави, громадянином якої вона є за своїм статусом, та приналежність до спільноти співгромадян, але й коли для неї набувають ціннісної значущості всі атрибути державності, її символіка, а спільна з іншими співгромадянами «територія життя» сприймається як своя, як Батьківщина. Саме на ці ідентитети спирається особистість, визначаючи своє місце розташування у соціальному просторі [1, с. 58-59].

Ми погоджуємося із позицією харківських дослідників про доцільність застосування шкали «дистанціювання-лояльність-патріотична налаштованість» при вимірюванні рівня громадянської ідентичності студентської молоді [1, с. 59].

Можна виділити кілька основних позицій, що характеризують ступінь інтегрованості індивіда у політико-територіальне утворення, яке визначають як громадянська нація. Ці по-

зиції можуть варіюватись від повного неприйняття і дистанціювання (позиція «чужий у чужій країні») до глибокої прихильності до своєї країни, домінування патріотичних почуттів і настроїв. Між цими крайніми позиціями знаходиться позиція лояльного ставлення до своєї країни. Йдеться про установку або поведінку, яка полягає у дотриманні існуючих правил, норм, розпоряджень, а також у виконанні своїх обов'язків стосовно інших, навіть за незгоди з ними [3, с. 13].

Формування громадянської ідентичності визначається не тільки фактом громадянської приналежності, але тим ставленням і переживаннями, з якими пов'язана ця приналежність. Базовим ідентифікуючим механізмом є патріотизм як почуття прихильності до громадянської спільноти, визнання її значущою цінністю.

Проблематика ідентичності має не тільки і не стільки теоретичний вимір. Вважається, що у будь-якому суспільстві ідентичності завжди тісно пов'язані з реальними соціальними перерозподілами і переструктуруванням, саме тому ідентичності є одними із тих феноменів, що найбільш чуйно реагують на політичні зміни в країні та світі в цілому [1, с. 25].

Розглядаючи питання конфігурації громадянської ідентичності студентства, в першу чергу треба проаналізувати її місце серед інших типів соціальних ідентифікацій. В рамках досліджень, про які йшлося вище, проводилось вимірювання різних соціальних ідентичностей, які в окремих випадках конкурують між собою. Динаміка рівня громадянської ідентичності східноукраїнського студентства представлена у таблиці 1.

Отже, отримані нами дані засвідчують помітну тенденцію зростання громадянської ідентичності студентства Східної України. Основною тенденцією є те, що студентській молоді Сходу України притаманний достатньо високий рівень етнічної, громадянської та локальної ідентичності і це є набором ідентичностей, який утворює ідентифікаційне ядро сучасного студентства. Зазначимо, що етнічна ідентич-

ність тільки за останні два роки увійшла до ідентифікаційного ядра. Це може бути наслідком подій, що відбувалися протягом цих років, сприяючи підвищенню соціальної солідарності українського суспільства.

Таблиця 2.

Кореляція громадянської ідентичності з іншими видами соціально-просторових ідентичностей (за даними дослідження 2015 р.)

Етнічна	0,648*
Регіональна	0,408*
Локальна	0,208*
Радянська	-0,530*
Європейська	0,533*
Глобальна	0,238**

* коефіцієнт є значущим на рівні $p < 0,01$

** коефіцієнт є значущим на рівні $p < 0,05$

Для виявлення ідентифікаційного ядра та зв'язків громадянської ідентичності з іншими соціальними ідентичностями ми провели кореляційний аналіз основних робочих змінних,

систему ідентифікацій студентства, тому високе значення коефіцієнту кореляції демонструє нам зростання сприйняття себе громадянами України як європейців. Водночас високе від'ємне значення коефіцієнту кореляції громадянської ідентичності з радянською є свідченням позбавлення українців від ностальгії за радянським минулим.

У цьому контексті цікаво розглянути взаємозв'язок між громадянською ідентичністю та деякими об'єктивними та суб'єктивними характеристиками східноукраїнського студентства.

Перш за все звернемося до аналізу кореляції між громадянською ідентичністю та національністю наших респондентів. Нами аналізується двовимірний розподіл досліджуваних ознак, між якими за критерієм χ^2 -квадрат, значимому на рівні 1%, присутній зв'язок. Варто зазначити, що коефіцієнти засвідчують середній зв'язок між змінними, що є значущим показником.

Як бачимо з таблиці 3, студенти-українці, представники національних меншин та так звані біетнори (в тому числі українсько-росій-

Таблиця 3.

Взаємозв'язок між громадянською ідентичністю та національністю респондентів (% від опитаних; за даними 2015 р.)

	Громадянська ідентичність		
	не відчувають	не визначились	відчувають
українці	3,1	6,9	90,0
росіяни	66,7	16,7	16,7
інші національності	11,1	11,1	77,8
дві чи більше національностей	11,8	23,5	64,7

вираховуючи коефіцієнт R_0 Спірмена, що використовується для порядкових шкал (табл. 2).

На основі розрахунку коефіцієнту кореляції можна зробити висновок, що громадянська ідентичність має тісний зв'язок з етнічною та європейською ідентичностями. Останнє має особливе значення в контексті реалізації євроінтеграційного вектору розвитку української держави.

Звертаючи увагу на зв'язок громадянської ідентичності з такою ідентифікацією, як

ські) у переважній більшості відчувають себе громадянами України. Для більшості росіян є характерним дефіцит громадянської ідентичності, що може бути індикатором існуючої соціальної дистанції та/або ворожнечі між «українським» та «російським», що продукується суспільним та медійним дискурсом.

Як підкреслювалось вище, події Євромайдану стали критичною точкою, яка змінила ситуацію з громадянською ідентичністю насе-

Таблиця 4

Взаємозв'язок між ставленням студентів до Євромайдану та їхньою громадянською ідентичністю (% від опитаних; за даними 2014 р.)

Ставлення до Євромайдану	негативне	байдуже	позитивне
Громадянська ідентичність			
не відчувають	18,1	8,6	2,2
не визначились	12,1	10,0	6,2
відчувають	69,8	81,4	91,6

«європеєць/-йка», підкреслимо, що пануючий в Україні дискурс європейськості має вплив на

лення України, зокрема студентської молоді. Взаємозв'язок між ставленням студентів до Єв-

ромайдану та їхньою громадянською ідентифікацією представлений в таблиці 4.

Аналіз двовимірного розподілу демонструє, що серед тих, хто ставиться до Євромайдану негативно, частка тих, хто відчуває себе громадянином України, менша, ніж в інших групах, але все одно велика. Непараметричний тест Краскела-Уоллеса продемонстрував наявність статистично значущих розбіжностей в оцінці громадянської ідентичності залежно від ставлення до подій Євромайдану.

Отже, Євромайдан є одним із факторів актуалізації громадянської ідентичності: студенти, які виражають до нього симпатії, мають

Таблиця 5.

Рівень громадянської ідентичності залежно від типу джерел отримання інформації (% від опитаних; за даними 2015 р.)

	Громадянська ідентичність	
	відчують	не відчують
Українські джерела	94	1,4
Російські джерела	80	9

найвищий рівень громадянської ідентичності. Негативне ставлення до Євромайдану характеризує групи, що не відчувають себе громадянами України.

Ще одним чинником актуалізації громадянської ідентичності мешканців нашої країни, як

тичності, оскільки дискурси, що вони транслюють, суттєво впливають на громадянську ідентифікацію молоді людини.

В межах нашого дослідження, як зазначалось вище, велика увага приділялась аналізу динаміки громадянської ідентичності студентської молоді (див. табл. 1 та 6).

Як бачимо, 15 років спостережень, здійснених кафедрою соціології ХНУ імені В. Н. Каразіна, засвідчують чітке зростання частки студентів, що повною мірою відчувають себе громадянами України (при цьому за альтернативною «скоріше відчуваєте» дані майже незмінні). Дефіцит громадянської ідентичності та відповідна ідентифікаційна невизначеність² у динаміці зменшилися вдвічі. Ми виділяємо дві визначальні події, що мали вплив на громадянську ідентичність студентства: дві революції, що солідаризували окремі групи як студентства, так і всього суспільства – Помаранчева революція та Революція Гідності. В останні роки чинником підвищення рівня громадянської ідентичності стає також військовий конфлікт на Донбасі. Отже, саме такі стрімкі соціальні потрясіння, які переживала сучасна Україна, зумовлюють суттєве зростання громадянської ідентифікації її населення, в тому числі студентської молоді. Останнє може пояснюватися тим, що сучасна молодь, народжена за часів незалежної України, з самого дитинства виховувалась в умовах відтворення української державності.

Таблиця 6.

Динаміка громадянської ідентичності східноукраїнського студентства (% від опитаних)

	2001	2006	2009	2014	2015
Не відчувають себе громадянами України	12,7	5,8	4,6	5,4	2,2
Скоріше не відчувають	20,0	12,5	4,8	5,6	4,1
Не змогли визначитись	3,3	1,9	12,3	10,2	9,9
Скоріше відчувають	36,4	32,6	32,3	27,3	31,6
Відчують повною мірою	27,6	47,2	45,9	51,5	52,1

вже підкреслювалось, стала зовнішня військова агресія відносно нашої країни. В межах нашого дослідження ми акцентували на інформаційній складовій конфлікту, оскільки споживання медіапродуктів «з поля інформаційної війни» має суттєвий вплив на формування конкретних типів ідентичностей. Для аналізу ми використали запитання «З яких джерел ви отримуєте інформацію про події на Сході України?». Розподіл відповідей на це запитання в залежності від рівня громадянської ідентичності респондентів представлений у таблиці 5.

Отже, медіаспоживання особистості тісно корелює з її громадянським самовизначенням. Медіа не просто є фактором актуалізації, вони є агентом конструювання громадянської іден-

Для подальшого спрощення аналітики ми трансформували шкалу виміру громадянської ідентичності, поділивши студентство на тих, хто не відчуває себе громадянами України, тих, хто відчуває, та тих, хто не може визначитися з цього питання (табл. 7).

Окрім самовідчуття, в рамках досліджень, що складають емпіричну базу даної роботи, використовувались інші ідентитети громадянськості студентської молоді. Зокрема, респондентам пропонувалось визначити за шкалою від 1 до 7 свою схильність до одного із дихотомічних тверджень відносно ставлен-

2 Визначення понять «дефіцит ідентичності» та «ідентифікаційна невизначеність» наведено у [4]

Таблиця 7.

**Динаміка громадянської ідентичності східноукраїнського студентства
за трансформованою шкалою (% від опитаних)**

	2001	2006	2009	2014	2015
не відчувають	32,7	18,3	9,4	11,0	6,3
не визначились	3,3	1,9	12,3	10,2	9,9
відчувають	64,0	79,8	78,2	78,8	83,7

ня до України. На наш погляд, зазначені дихотомічні твердження можна розподілити на емоційні (гордість / сором за громадянство; визнання України Батьківщиною / чужою країною; повага /неповага до державних символів) та діяльнісні (прагнення працювати чи ні на благо України; бачення свого майбутнього із Україною / прагнення виїхати; готовність / неготовність захищати державу). Такі

1) «емоційні патріоти» (30,8%).³ Цей кластер склали студенти, яким притаманна повна згода з емоційними характеристиками ставлення до України, в той час як діяльнісні характеристики знаходяться на рівні мінімальної символічної згоди;

2) «радикальні патріоти» (17,8%). Представникам цього кластеру притаманний майже максимальний ступінь згоди із характерис-

Таблиця 8.

**Динаміка ставлення східноукраїнського студентства до українського громадянства
(у середніх за шкалою від 1 до 7)**

	2009	2014	2015
Я пишаюсь тим, що я громадянин України / Мені соромно, що я громадянин України	4,34	5,20	5,21
Я сприймаю Україну як свою Батьківщину / Україна для мене - чужа країна	5,21	5,77	5,79
Я прагну працювати на благо України / Не вважаю за необхідне щось робити для України	4,59	5,00	4,93
Я пов'язую з Україною свою долю та майбутнє / Мрію будь-що вирватися з України	4,3	4,73	4,45
Я глибоко шаную державні символи України: її гімн, прапор тощо / Символіка України викликає у мене негативні почуття	4,78	5,50	5,33
Я готовий захищати Україну у випадку загрози її суверенітету та цілісності / Суверенітет та цілісність України для мене не настільки важливі, щоб я був готовий їх захищати	4,32	4,72	4,48

характеристики можна інтерпретувати як індикатори патріотичної чи непатріотичної налаштованості особистості. Зазначимо, що саме патріотична налаштованість є важливою змістовною характеристикою громадянської ідентичності індивіда. Виходячи із застосованої нами шкали (від 1 до 7), середні значення вище 4 засвідчують більшу схильність респондентів до твердженя патріотичного спрямування (див. табл. 8).

Як бачимо, більшість студентів висловлюють згоду з патріотичними твердженнями, які виступають важливими показниками їхньої громадянської ідентичності. При цьому діяльнісні характеристики громадянськості отримали дещо нижчі оцінки, ніж емоційні.

Відповіді респондентів на питання, що аналізувалось вище, дозволили нам здійснити кластерний аналіз східноукраїнських студентів за таким критерієм, як їхнє ставлення до України (табл. 9). В результаті аналізу даних, отриманих у 2015 році, було виділено 5 кластерів:

тиками ставлення до України (як з діяльнісними, так і з емоційними);

3) «номінальні громадяни» (33,1%). Представникам цього кластеру притаманні більш високі оцінки номінальних ознак громадянства, зокрема таких, як визнання України Батьківщиною та повага до державних символів;

4) «українофоби» (6,1%). До цього кластеру ввійшли студенти, для яких є характерним негативне ставлення до України та українського громадянства;

5) «помірквані патріоти» (12,2%). Представникам цього кластеру притаманні досить високі оцінки як діяльнісних, так і емоційних характеристик ставлення до України.

Особливу увагу в межах свого дослідження, як вже зазначалось, ми приділили аналізу взаємозв'язку між ставленням студентів до України та джерелами інформації, до яких

³ Тут і далі – відсоток відносно тих, хто відповів на всі класифікаційні питання

Таблиця 9.

Ставлення до України у виокремлених кластерах
(у середніх за шкалою від 1 до 7; за даними 2015 р.)

	1	2	3	4	5
Я пишаюсь тим, що я громадянин України / Мені соромно, що я громадянин України	6,46	6,74	4,04	2,00	4,56
Я сприймаю Україну як свою Батьківщину / Україна для мене – чужа країна	6,80	6,98	4,71	2,21	6,27
Я прагну працювати на благо України / Не вважаю за необхідне щось робити для України	5,42	6,94	3,96	1,52	5,22
Я пов'язую з Україною свою долю та майбутнє / Мрію будь-що вирватися з України	4,83	6,74	3,40	1,90	4,32
Я глибоко шаную державні символи України: її гімн, прапор тощо / Символіка України викликає у мене негативні почуття	6,42	6,87	4,18	1,62	5,32
Я готовий захищати Україну у випадку загрози її суверенітету та цілісності / Суверенітет та цілісність України для мене не настільки важливі, щоб я був готовий їх захищати	5,34	6,74	3,29	1,28	3,93

вони звертаються в пошуках тлумачення подій, що відбуваються в нашій країні. При цьому кореляційний аналіз був здійснений нами з урахуванням кластерної приналежності наших респондентів (див. табл. 10).

Як бачимо, майже в усіх кластерах за громадянською ідентичністю домінує споживання українських медіа. Виняток становлять українофоби, які у своїй переважній більшості споживають російський медіапродукт.

Отже, розглядаючи громадянську ідентичність як усвідомлення особистістю своєї приналежності до спільноти громадян тієї чи іншої держави, ми дослідили низку параметрів, що складають конфігурацію цього феномену. При цьому ми виходили з того, що громадянська ідентичність у сучасному українському суспільстві виконує функцію його солідаризації. На наш погляд, зростаючий рівень відчуття себе громадянином України, зафіксований нами в ході досліджень східноукраїнського студентства, здійснених у 2014 та 2015 р., свідчить про підвищення консолідації українського соціуму.

Визначення раціональних, ціннісно-емоційних та діяльнісних компонент громадянської ідентичності дозволило нам розширити поле аналізу та розробити емпіричну типологію громадянської ідентичності східноукраїнського студентства.

Проведене дослідження дозволило сформулювати нам такі висновки:

- сучасна соціально-політична ситуація в Україні актуалізує громадянську ідентичність пересічних українців, в тому числі молоді;
- серед східноукраїнського студентства спостерігається чітка тенденція підвищення рівня громадянської ідентичності;
- громадянська ідентичність студентської молоді тісно пов'язана із етнічною, регіональною та європейською ідентичностями та є несумісною з ідентичністю радянської людини;
- серед студентів сходу України існує 5 кластерів за рівнем громадянської ідентичності: емоційні патріоти, радикальні патріоти, номінальні громадяни, українофоби, помірковані патріоти;
- громадянська ідентичність студентства тісно пов'язана з його ставленням до подій Євромайдану та з медіаспоживанням.

Перспективи вивчення обраної нами проблеми полягають у комплексному дослідженні «набору» соціальних ідентичностей; просторовому та соціально-демографічному розширенні об'єкту дослідження; імплементації на рівні гіпотез інших факторів формування громадянської ідентичності. В ході викладення матеріалу, ми часто зверталися до поняття дискурсу, тому у подальшому ми плануємо розшири-

Таблиця 10.

Взаємозв'язок між кластерною приналежністю студентів та джерелами інформації
(% від опитаних; за даними 2015 р.)

	Українські джерела	Російські джерела
Радикальні патріоти	97,0	13,4
Емоційні патріоти	95,3	20,6
Помірковані патріоти	94,4	27,8
Номінальні громадяни	85,7	42,9
Українофоби	53,8	76,9

ти дослідницьку методологію та звернутися до дискурсивного формування громадянської ідентичності, тобто впливу політик ідентичностей на конструювання соціальних ідентичностей.

Література

1. Українське студентство у пошуках ідентичності: / за ред В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. – : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012. – 308 с.
2. Соціальна ідентифікація [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://subject.com.ua/sociology/dict/170.html>.
3. Колодій А. До питання про сутність, шляхи і стадії формування громадянської нації в Україні / Антоніна Колодій // Народознавчі зошити. – 2004. – № 5-6. – С. 12-25.
4. Сокурянська Л. Г. Дефіцит громадянської ідентичності молоді як соціокультурний феномен: чинники актуалізації / Л. Г. Сокурянська, Г. С. Остроухова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 520–525.

Oxana Lazhe*Tutor of the chair of sociology, psychology and humanities Kryvyi Rih Faculty of Zaporizhzhya National University Ukraine, Krivoy Rog***Оксана Лаже***викладач кафедри соціології, психології та гуманітарних дисциплін Криворізького факультету Запорізького національного університету*

FORMATION FACTORS OF REPRODUCTIVE PRACTICES OF YOUNG FAMILIES

У статті представлено аналіз особливостей формування репродуктивних практик сучасної молоді. Акцентовано увагу на посиленні впливу агентів вторинної соціалізації, трансформації традиційної структури сучасних сімей, підвищенні рівня внутрішньогрупового тиску. Визначено та розглянуто окремі види репродуктивних практик, що ґрунтуються на реалізації певним чином трансформованих патернів репродукції. Підкреслено, що патерни виступають своєрідними еталонними шаблонами репродукції, які опосередковано формують тип репродуктивної практики, зокрема такий, як нуклеаризація молодих сімей в умовах неолокації. Зазначено, що дослідження структурних характеристик репродуктивної поведінки дозволяє виокремити соціальні детермінанти умов реалізації репродуктивної поведінки молодих сімей, зокрема визначити якісні показники народжуваності, що надзвичайно важливо в умовах звуженої репродукції, яка є основною стратегією відтворення населення не лише в Україні, а й у більшості розвинених країн світу впродовж останніх десятиліть.

Ключові слова: молода сім'я, репродукція, репродуктивні практики, патерн, патерни батьківської поведінки, репродуктивна поведінка.

В статье представлен анализ особенностей формирования репродуктивных практик современной молодёжи. Акцентируются внимание на усилении влияния агентов вторичной социализации, трансформации традиционной структуры современных семей, повышения уровня внутригруппового давления. Определены и рассмотрены отдельные виды репродуктивных практик, которые основаны на реализации определенным образом трансформированных паттернов репродукции. Подчеркнуто, что паттерны выступают эталонными шаблонами репродукции, которые опосредованно формируют тип репродуктивной практики, в частности, такой, как нуклеаризация молодых семей в условиях неолокации. Указано, что исследование структурных характеристик репродуктивного поведения позволяет выделить социальные детерминанты условий реализации репродуктивного поведения молодых семей, в частности качественные показатели рождаемости, что невероятно важно в условиях суженной модели репродукции, которая является основной стратегией воспроизводства населения не только в Украине, но и в большинстве развитых стран мира на протяжении последних десятилетий.

Ключевые слова: молодая семья, репродукция, репродуктивные практики, паттерны, паттерны родительства, репродуктивное поведение.

The analysis of the peculiarities of contemporary youth reproductive practices formation is presented in the article. The focus is made on strengthening the influence of the secondary socialization agents, the transformation of the traditional structure of contemporary families and the increasing the level of intragroup pressure. Certain types of reproductive practices based on the implementation of a certain way of reproduction transformed patterns are identified and substantiated. The author emphasizes that patterns act as original reference patterns of reproduction that indirectly form the type of reproductive practice, in particular, such as the nucleation of young families under the conditions of neolocation. It is noted that the study of the structural characteristics of reproductive behavior allows to identify the social determinants of the conditions

for the reproductive behavior of young families implementation at the level of qualitative indicators of fertility. That is very important in the context of a constricted reproduction, which is the main strategy of reproduction not only in Ukraine, but also in the most developed countries during the last decades.

Keywords: young family, reproduction, reproductive practices, patterns, patterns of parental behavior, reproductive behavior.

Social transformations and global socio-cultural changes contribute to occurrence of structural and value changes in the functioning of the family institution. Apparently, the family is the integral factor behind the retranslation of the sociocultural heritage of the nation, which ensures its preservation and reproduction. Analysis of the demographic situation in Ukraine over the last few decades suggests that the rules of regulation of family, in particular reproductive behavior, are an important indicator of social changes in the social environment. The most obvious example is the decrease in the average statistical indicators of the number of children in young families which is caused, not only by the level of economic development, but also by the existing changes in the reproductive behavior of young people.

As Gurko O. remarks, since the norms of the childhood have changed during civilization development, depending on the needs of society, that is, they are socially regulated, in particular in the aspect of regulation of quantitative indicators [5, p.95]. However, as experience shows a direct interference in the process of reproduction by state authorities through direct financial stimulation of fertility, has a rather ambiguous results. So some researchers in the field of sociology of fertility, in particular O. Antonov, tend to associate the increase in the number of illegitimate births with social grants to single mothers [1, p. 214]. Ukrainian demographers, in particular, E. Libanova, emphasize that the increase of financial maternity support for women has led to a significant increase in the birth rate in the first in socially disadapted and disadvantaged families [8, pp. 16-19]. At the same time experts in the field of social support, in particular A. Kapska, I. Pesha and S. Lukaschuk-Fedik, emphasize that social support of young families in recent decades is the lack of effective, first of all, due to underfunding and too small amounts of social assistance [7, p.94].

The available polarity and diversity of conclusions about the causes of the socio-demographic crisis in Ukraine is that factors of the formation of reproductive behavior are investigated without taking into account the nature of the transformation of family behavior, in particular aspects of the life cycle of families, especially young ones, as well as the influence on the formation of reproductive practices of agents of secondary socialization, which acquire special significance during the period of separation (actualization of individualized-separated behavior) of young people from patterns of parental behavior.

Therefore, the purpose of the article is to ascertain the dominant factors of formation of reproductive behavior of young people in the context of transformation of the traditional structure of modern families, in particular, in the aspect of actualization of individualized-separated behavior of young people from the parental patterns of reproduction.

First of all, it should be noted that reproductive behavior, as noted by A. Borisov, O. Gurko, S. Lukaschuk-Fedik, etc., is characterized by a high level of structuring [8, p. 14-19]. The main elements of reproductive behavior, according to O. Gurko, are:

- reproductive norms and values;
- need for children (as a set of reproductive systems and motives);
- patterns of parental behavior that indirectly influence to the implementation of the reproductive function of young families as a model for the implementation of reproductive practices;
- the process of selective assessment of conditions for the implementation of needs in children; the real number of children in the family, etc. [5, pp. 98-99].

Each of the components of the structure of reproductive behavior at different stages of the life cycle of families and depending on the form of family organization has its own manifestations. However, exactly parental behavior patterns outline the normative form of reproduction the "reproductive model" which ultimately determines the implementation of the reproduction of a specific family. After all, according to the definition, the patterns are "stable patterns of behavior which people use when interacting in different types of social connections, etc., are automated algorithms that are practically implemented at the level of reflexes" [2]. In particular, F. Batsewicz and R. Hoffmann define patterns - the basis of human behavior in society, which leads to significant increase of interest in this subject in the field of behavioral sciences [4, 11].

It is worth noting that the actual same patterns, as a multi-level construct, include implementation of specific acts of behavior in the form of different types of group and individual interaction, in particular in the field of reproduction. However, this process does not imply a complete imitation. The "reference sample" of the parent family, which is represented by the pattern of reproductive behavior and the form of separation (actualization of individualized-separated be-

havior) from it, plays a key role. The process of transforming of the reproductive behavior of their parents into individualized practices which determine their own model of reproduction, which, in the opinion of young people, is the most acceptable for modern conditions, by the next generation takes place thanks to the "reference sample". After all, separation, by definition S.-T. Hughes is considered as «ideological allocation targets on a background of emotional experiences, which is a prerequisite for the formation of a harmonious personality, able to fully function in society» [11, p.196]. That is, it enables the young family to form their own model of reproduction, which ensures their functioning in society in accordance to the requirements of the present [9, p.115].

The factor of actualization of personal behavior acquires a particular importance at the primary stage of creating a family group, which is critical and for the successful implementation of its reproduction, since it demonstrates the integrity of the awareness of young spouses of their own values and the suppression of infantilism's displays. It is this feature is one of the main causes of the inability of young people to create a stable (balanced) family structure, generating gravity for a chaotic type of family relationship based on excessive emotional closeness or role-differentiation of partners. Similar trends are evident in the fuzzy functionality of the family group as a whole, which causes an increased level of external and internal conflicts and leads to the interruption of the family's life cycle in the form of incomplete, usually maternal, families. Some researchers, such as N.E. Harlamenkova, E.V. Kumykova, A.E. Rubchenko determine increased levels of children's infantilization who are socialized in single parent families, which is characterized by excessive expectations of emotional intimacy of partners, forming a fuzzy role differentiation of marital relationships, which in turn deepens the crisis aspects of group interaction in the early stages of marriage and as a result - "marital relationship of personalities formed under conditions of incomplete families, are defined as the conflict and unstable" [8, p.57].

According to research by social psychologists (A.O Shiroka, N.E. Kharlamenkova, E. V. Kumikova, A. E. Rubchenko), signs of low level of separation of patterns, are the following features of family behavior of youth:

- 1) The dominance of chaotic type of structural and functional organization of family relationships;
- 2) Significant spread of single parent families which structural disturbances cause deviation of children's socialization and increasing conflict interaction in the early years of marriage;
- 3) Dissemination of serial monogamy i.e. the leveling of marriage as a factor in the regulation of

sexual and reproductive behavior (the process of concluding a monogamous union under R. Gildorp involves the removal of both partners from the process of marriage selection, when one or both partners continue to form monogamous alliances by divorce, such a form of monogamy is considered serial) [11];

4) Focus on simplified content of egalitarian relationships, which causes an increase in the level of conflict as a result of violation of the integrity of the family-role structure and leads to divorce

5) Violation in the field of implementation of reproductive practices from the narrowed type of reproduction to the complete abandonment of the birth, which causes violations of the functionality of families in general [5, 9].

At the same time, researchers of reproductive behavior, in particular O. Kharchev, focus on the external, socially deterministic manifestations of the interaction of the individual as an objective criterion, that is, which is fixed at the level of analysis of the results of individuals, and provides an opportunity to predict their behavior [1 P.182]. These manifestations, in particular, include patterns of parental behavior in the field of reproduction and socialization, which demonstrate a high level of external borrowing. Namely, external borrowings of behavior's patterns, non-typical for parenting models, are determined by the indicator of high level of separation. Destabilized family structures are especially vulnerable in such circumstances is, which include, in particular, incomplete and serially monogamous families.

Exploring the specifics of family relationships in families of serial monogamy, the scientists, such as D. Bowlby, concluded that family relationships are the most difficult in families where the father has children from a previous marriage, especially in the absence of a common child [4 p. 102-104]. These families tend to chaotic type of family role structure and to forming a negative attitude to the institution of the family as a whole. This trend is the most evident in those families that formed after the divorce, which took place in the period from 5 - 15 years of marriage. A period of formation of a new family group with a spouse who brings up a child-adolescent is determined also unfavorable. As A. Shiroka notes, in such families cognitive separation begins almost simultaneously with the period of communicative separation that considerably influences to the level of stability of family structure and causes disruption of the family as a whole [9, c.45]. Therefore, the "reference sample" of reproductive behavior, which is formed in such conditions, may negatively influence to the implementation of reproductive practices of a child that has grown in these conditions.

The presence of common children in families with repeated monogamy usually stabilizes the

structure of family relationships, except for some individual reactions [9, c.54]. And though A. Shiroka believes that child-relationship in the families of serial monogamy, largely depends on the age of the child and psycho type of parents [9, c. 52], presence of enhanced reproductive practices in the remarriage reduces the intensity of conflict interactions with foster father / mother and improves separation. Instead, the absence of a common brother or sister in the second marriage of parents worsens relationships and, as a rule, leads to the formation of different forms of deviations, both in the family behavior of individuals and in reproductive practices.

Nuclear families, which are formed by children, who brought up in a second marriage where one parent had a child / children from a previous marriage and negative experiences of socialization are less stable in conflict interactions first years of married life and are more prone to radical restrictions of reproductive practices [3, c.117-118].

Marriage as an actual consolidation of the integrity of the family structure, which provides favorable conditions for the implementation of reproductive behavior, is also an important factor in the success of the implementation of reproductive behavior. Consequently, the decline of the level of quantitative indicators of marriage, which is fixed during the last decades as a result of normative perception by the society of consensual marriages or the delay of marriage to «better times», «the achievement of a normal standard of living conditions», «harmony of marital relationships», etc., is the direct cause of the proliferation of narrowed reproduction practices.

The agents of secondary socialization, including the media and the education system affect to the level of separation along with patterns of parental behavior. Declining of gender segregation in education led to the emergence of demographic transition in the early 80s century, when generation of mid-60s significantly narrowed reproduction rules that established the prerequisites of birth crisis in mid 90s. [3]. Birth rates during the stabilization of a market economy at the end of the 90's in the early 2000s clearly demonstrated that economic factors alone are not decisive in the reproductive strategies of modern youth - significantly narrowing of children's numbers is formed primarily due to changes in social legitimate rules which determining factor is a profile and a level of education. Changes of reproductive behavior are expressed in the following trends: postponing of official registration of marriage; delaying of birth (the average age of women in childbirth, who give birth to the first child 24-27 years); decreasing the number of children in families; increasing the number of childless couples who consciously restrict reproduction. Thus, one-child families

at present are defined as normative. The second child is born only in every fourth family [3, c.131].

It is not necessary to reject the influence of agents of secondary socialization to formation of reproductive practices of young people. For example, V. Boyko [2,p.56], focusing on changes in the implementation of the reproductive function of young families, has identified the main factors of the negative influence of secondary socialization agents on the implementation of reproductive practices such as: increasing of the duration of training, especially among women who seek higher education and not one; reducing of gender segregation in certain branches of education, which professional orientation increases the risk of implementation of reproductive practices; low level of flexibility of the educational process of modern education system almost on the all levels creates institutional obstacles to the implementation of motherhood during study and formation of primary professional skills. As a result, in the early 1980s of the twentieth century the transition to a one-child model of young families was predicted, which does not provide a simple reproduction of the socio-demographic structure of the population.

Nowadays, some researchers, in particular S. Lukaschuk-Fedik, determine the educational factor as dominant in the spread of the phenomenon of "childfree", since the desire to get higher education in several fields and the implementation of career strategies leads to a conscious renunciation of the children's birth as a rational choice in the sphere of development both personality and family [8, pp. 36-39].

According to the author's sociological research of young families of Kryvy Rih region, which was conducted from October 2015 to March 2016 (the sample size is 150 young families (only 250 respondents), 50 families (100 respondents) of them have been married from 1 to 3 years; 50 single-parent families with children (50 respondents) have been married from 3 to 5 years, and one-third of respondents (32%) had childbirth settings formed under the influence of traditions that existed in the parent's family, that is, parental patterns of reproduction. As it was found out, 42% of respondents were brought up in single-parent families, with 32% of them planned to have one child. Instead, 28% of respondents who were raised in two-parent families were oriented to have two children - 68%, one child - 24%, the remaining 8% of respondents had an orientation towards large families. Among respondents from large families (32%), the majority 46% plan to have two children, the multiplicity pattern is updated in 12% of the respondents, and only 42% - are focused on one child's family. So reconstitution of the reproductive pattern occurs in a significant proportion of

young families.

It is worth noting that the transformation of the parental patterns of reproduction is most clearly manifested in the analysis of reproductive plans of respondents who have grown in large families (32% of the total number of respondents) and only 12% of them focus on extended reproduction (3 children and more).

It should be noted that almost half of respondents determine the desire for self-realization, education and career advancement as a dominant factor of the restriction of reproduction of, every third respondent point economic factors and only 14% respondents reference the position of a partner who grew up in one or two children families. 6% of the total number of respondents identified as those who do not want to have children at all.

For a more specific definition of the influence of economic factors to the implementation of reproductive behavior of young families, we suggested to our respondents to assess the significance of the following groups of factors: direct stimulation of fertility (maternity benefits, child support payments, etc.); living conditions; a level of development of educational infrastructure (presence/ availability of pre-school educational institutions, schools, development groups, etc.); a level of accessibility of health facilities; a social support of young families.

The main argument for restricting of reproductive plans was determined housing and communal services by respondents. Thus, 48% of respondents said that their desire/ reluctance to have children was determined primarily by living conditions and the level of material support for baby's maintenance, 36% indicated that the accessibility / availability of a certain type of pre-school educational institutions was the main determinant. 22% of respondents identified the availability of health care establishments as an important factor in reproductive behavior.

And now let's look at the analysis of the survey results of respondents belonging to single-parent families. First of all, it should be noted that, according to A. Antonov, increasing of the level of direct stimulation of fertility and expanding of the list of social benefits due to the need for help to single-parent families, despite the intentions, negatively affect to the dynamics of reproduction in general. As it is traditionally considered that incomplete (especially maternal) families with children, whose numbers increase in proportion to the dynamics of divorces, are much more vulnerable to the negative influences of the surrounding society, and the protective response to which is the restriction of the standards of the children of respondents who were socialized in single-parent families. Nevertheless, the analysis of the results of the author's research did not reveal any signifi-

cant differences as to the fixation of the patterns of reproduction compared with the representatives of full families.

The indicators rank of influence to the factors of fertility restriction are little different among respondents socialized in both full and incomplete families. In general, 46% of respondents determine housing and living problems as the dominant factor in the restriction of reproduction. The second place among the obstacles that contribute to limit of the number of children, by definition 39%, is the lack of parenting skills and time for childcare combined with work and education. The complexity of the infrastructural nature, the development of educational infrastructure, namely the placement of a child in pre-school educational institutions; the opportunity to realize children's leisure practices more meaningfully and varied, accessibility of educational institutions, etc. are only in the third place - 30% of respondents. In general, the main reasons for postponing of a reproductive event, most respondents determine the financial situation of the family (lack of funds, poor housing and living conditions, etc.).

On the whole, 32 couples (64 people) who do not have children took part in the survey. The young people's desire to first get higher education and increase their qualifications is 22% among the reasons why every second family from the interviewed families postpones a reproductive event. Also, it should be noted that among those with higher education (72% of the total number of respondents), the lowest level of the hierarchy of impediments to reproduction is the lack of well-thought-out state policy on family support and an increase in the cost of medical care for pregnant women.

It somehow correlates with the results of Y. Denisenko's research, who determined [6, p.196] the parameters of the modern normative volume of reproduction as a gender-polarized family, which have two children (64.7%) – which is actually the threshold of simple reproduction of the generation, and leads to a decrease in the population. Despite this, only a small percentage of respondents practically implemented this strategy in the first three to five years of marital life (11.4%). Thus, there is a clear distinction between the desirable and an actual number of children in the family, which is confirmed by statistical data that one-childhood is gradually legitimized by society as normative behavior.

In our research, a significant part of the questions to respondents was directed at studying the prospects, expectations, and desires for the self-realization of young families. One of the main factors which can negatively affect to the strategy of reproductive practices of young families is the instability of the labor market.

The influence of this factor is considered separately for respondents from representatives of single-parent families - 57% of them consider this factor important in the formation of reproductive plans. At the same, respondents who are representatives of complete families (54% of the total number of respondents from complete families) focus on negative trends in the transformation of the labor market.

Thus, the realities of today greatly affect to the conditions for the implementation of reproductive practices of young families. Changes of socially-regulated strategies of family, marriage and reproductive practices increase the trends of nucleation and neolocation, which ensure the dominance of psychological factors in the structure of the functioning of young families. A similar tendency in the conditions of the external pressure's strengthening on the family group, which is characterized by the aggravation of the social situation, destabilizes the family-role structure, creating conditions for the dissemination of incomplete and seri-

ally monogamous families. It, in particular, is confirmed by the level of divorce, a slight decreasing of which in the last two years is situational.

The current stage of society's development with domination of individualized practices of self-identity leads to the transformation of the traditional structures of family relationships that directly affects to the implementation of the individual's reproductive practices. The influence of patterns of reproduction formed in parental families creates the orientation of modern young families on a narrowed reproduction strategy (one-two-children family), which ultimately affects to the population as a whole. Reproductive events such as (childbirth, a choice of reproductive partner, pregnancy, lactation, artificial or natural abortion) are key elements of the life cycle of families. The process of individuals' family separation determines ability of realization not only self-development, but also full reproductive practices, which are important part way of the individual's life way.

Literature

1. Antonov A. Sociologiya rozhdayemosti : [monographiya]. [Sociology of childbirth: [monograph]]. – M.: Mysl, 1982. – 312 p.
2. Batsewich F.S. Slovyk terminiv mizhkulturnoi komunikatsiyi. [dictionary Glossary of Terms of Intercultural Communication].. – Access mode: <http://terminy-mizhkult-komunikacii.wikidot.com/p>. — Title from the screen.
3. BoykoV. V. Malodetnaya semiya : [monographiya]. [Small-child family: [monograph]]. – M.: Mysl, 2003. – 238 c).
4. Boulby D. Sozdaniye I razrusheniye emotsionalnykh svyazey : [monographiya]. [Creating and destruction of emotional connections: [monograph]]. – M. : Akademicheskij prospect, 2004. – 232 p.
5. Gurko T.A. Transformatsiya instituta sovremennoy semiyi // Sotsis. - 1995. - № 10. - P. 95 - 99. [Transformation of the Institute of the Modern Family]. // Socis. - 1995. - № 10. - P. 95 - 99.
6. Denysenko Yu. Faktory formuvannya osobystisnoyi identychnosti v suchasnyy simyi / Yu. Denysenko // Socialna psykholohiya. [Factors of formation of personal identity in the modern family // Social psychology] – 2008. – №2 (28). – PP. 124-131.
7. Kapska A. Y. Sotsialnyi suprovid riznyh kategoriy simey ta ditey.]. [Social support for different categories of families and children]. – K.: Tsentri navchalnoy literatury, 2012. – 232 p.
8. Ukraina: oglyad protsesiv urbanizatsii [Elektronnyi resurs] // Mazhnarodnyi Bank rekonstruktsii I rozvytku. Svitovyi Bank. [Ukraine: An Overview of Urbanization Processes [Electronic Resource]]. // International Bank for Reconstruction and Development World Bank. – 2015. – Access mode: <http://www.slideshare.net/Mistosite/ss-66014065>.
9. Shyroka A.O. Adaptatsiya metodyky psykholohichnoyi separatsiyi vid batkiv v yunnatskomu vitsi // Praktychna psykholohiya ta socialna robota. [Adapting of the methods of psychological separation from parents in adolescence // Practical Psychology and Social Work]. – 2008. – №10 – PP. 45-53.
10. Stuart T. Hauser, Sally I. Powers, Gil G. Noam, Alan M. Jacobson Bedonna Weiss, Donna J. Follansbee Familial contexts of adolescent ego development // Child development. – 1994. – № 55. – P. 195-213.
11. Hoffman J.A. Psychological separation of late adolescents from their parents // Journal of Counseling Psychology. – 1984. – V. 34. – № 2. – P. 170-178.

Наукове життя

Про проведення III Конгресу Соціологічної асоціації України

12-13 жовтня 2017 року відбудеться III Конгрес Соціологічної асоціації України «Нові нерівності — нові конфлікти: шляхи подолання».

Місце проведення Конгресу – м. Харків, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

Організатори Конгресу – Соціологічна асоціація України, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, соціологічний факультет.

Метою Конгресу є визначення можливих шляхів подолання соціальної напруженості, що викликана поглибленням соціальної нерівності в нашій країні, появою її нових форм, що виявляються в нерівному доступі українців до таких соціальних ресурсів, як якісна середня та вища освіта, зайнятість, гідна оплата праці та пенсійне забезпечення, якісні медичні та рекреативні послуги, власний бізнес, політична участь, влада, Інтернет-ресурси, культурні ресурси, зокрема мовні компетенції, тощо. Як сприймається соціальна нерівність, ті чи інші її різновиди громадянами України? Відсутність доступу до яких саме ресурсів може викликати активні протестні акції та конфлікти між різними соціальними групами та владою? Що мають робити владні органи, структури громадянського суспільства, щоб знизити соціальну напруженість в українському суспільстві? Які відповіді на ці запитання здатна запропонувати соціологія? Все це визначає поле наукових проблем, які будуть обговорюватись на Конгресі.

В рамках Конгресу планується проведення засідань таких секцій, сесій, круглих столів:

Секція 1

Стан логіки та методології соціології в Україні: тупцювання на місці чи рух вперед?

Метою роботи секції є визначення можливих шляхів удосконалення логіки та методології соціології в контексті актуального завдання для соціологів України щодо подолання соціальної напруженості, що викликана поглибленням соціальної нерівності в нашій країні.

Керівники секції:

Яковенко Юрій Іванович

Головаха Євген Іванович

Секція 2

Методи збору кількісної соціологічної інформації в сучасному світі

В сучасному світі соціологи (полстери) вимушені вирішувати все нові проблеми через зниження ефективності традиційних методів збору інформації і появу нових джерел даних.

На секції будуть розглядатися як засоби удосконалення традиційних методів (face-to-face інтерв'ю, телефонні і поштові опитування) і проблеми їхньої комп'ютеризації (CATI, CAPI), так і нові методи збору даних (інтернет-опитування, big data). Планується також обговорення таких питань, як реагуючий дизайн, використання планшетів з GPS, збір даних у соціальних мережах, комбінування методів збору даних тощо.

Керівники секції:

Паніотто Володимир Ілліч

Чурилов Микола Миколайович

Горбачик Андрій Петрович

Кізілов Олександр Іванович

Секція 3

Структури нерівностей: соціальні розколи, тенденції зміни, виклики політиці

Пропонується обговорення емпіричних результатів і теоретичних узагальнень проявів соціальних нерівностей в сучасному українському суспільстві: «старих» нерівностей у класових, статусних, гендерних, вікових, громадянських та регіональних вимірах; «нових» нерівностей, які утворюються під впливом інформаційних, техніко-технологічних змін, реконфігурації глобально-регіональних залежностей і тисків, посилення політико-економічних альянсів, неформальних практик, соціальних ризиків реформ та їхньої відсутності. Вітаються презентації із залученням порівняльного контексту, чітко визначеною дослідницькою методологією, обґрунтованими пропозиціями щодо політики регулювання соціальних нерівностей. Результати роботи секції передбачається покласти в основу подальшої системної роботи з картографування соціальних нерівностей в Україні, визначення найбільш гострих викликів з боку нерівностей для суспільства, засад стратегії регулювання нерівностей.

Керівники секції:

Куценко Ольга Дмитрівна

Мурадян Олена Сергіївна

Секція 4

Соціальна напруженість у кризовому суспільстві: чинники актуалізації та механізми подолання

Керівники секції:

Злобіна Олена Геннадіївна

Сірий Євген Володимирович

Секція 5

Цінності та культура у неспівмірних соціальних порядках

Сесія 1. Ціннісні конфлікти та компроміси

Сесія 2. Медіа: традиційні та цифрові режими

Сесія 3. Культурні практики: компетентності, партиципація, соціальні стратегії

Сесія 4. Цінності, що згуртовують і розмежовують: Україна і Європа в порівняльних дослідженнях.

Керівники секції:

Костенко Наталія Вікторівна

Ручка Анатолій Олександрович

Секція 6

Соціальний простір України воєнного часу: нові поділи, девіації і суспільні рухи

Керівники секції:

Кононов Ілля Федорович

Рущенко Ігор Петрович

Лобанова Алла Степанівна

Секція 7

Новоутворення в соціальній структурі: ідентифікація та опис

Керівники секції:

Макеєв Сергій Олексійович

Коваліско Наталія Володимирівна

Секція 8

Соціальні нерівності у контексті етнодинаміки сучасного світу

Питання до обговорення:

- етнокультурна диверсифікація сучасного світу

- джерела та контенти поліетнічності країн Європи та Америки

- динаміка етнонаціональної структури українського суспільства

- чинники та канали впливу етнічності на соціальні процеси

- соціальні нерівності: етнічний вимір

- проблеми соціальної когезії у поліетнічному суспільстві

- стан наукового дискурсу проблеми «соціальні нерівності та етнодинаміка сучасних суспільств»

- методологія дослідження соціальних нерівностей у контексті етнодинаміки.

Керівники секції:

Євтух Володимир Борисович

Кісла Ганна Олександрівна

Секція 9

Соціальна політика та соціальна робота в умовах актуалізації нових соціальних нерівностей

Керівники секції:

Горбунова-Рубан Світлана Олександрівна

Вакуленко Світлана Миколаївна

Євдокимова Ірина Анатоліївна

Секція 10

Публічне управління в умовах суспільних змін: подолання нерівностей / регулювання конфліктів

Керівники секції:

Белова Людмила Олександрівна

Сичова Вікторія Вікторівна

Секція 11

Соціологія державного управління в умовах нових суспільних викликів

Керівник секції:

Бурега Валерій Васильович

Секція 12

Якісні методи в дослідженні нових соціальних нерівностей

Керівники секції:

Сорока Юлія Георгіївна

Скокова Людмила Георгіївна

Міхеєва Оксана Костянтинівна

Секція 13

Проблематика модернізації в сучасному теоретизуванні та практичній політиці

Керівники секції:

Кутуєв Павло Володимирович

Якубін Олексій Леонідович

Секція 14

Процеси інтеграції / дезінтеграції в сучасному світі

Керівники секції:

Дублікаш Тетяна Миколаївна

Нікулін В'ячеслав Сергійович

Секція 15

Волонтерський рух в Україні: нові форми, проблеми, виклики

Керівники секції:

Ніколаєвська Алла Михайлівна

Ібрагім Юлія Сергіївна

Секція 16

Інформаційна нерівність як нова форма соціальної диференціації: можливості

соціологічного аналізу та прогнозування*Керівник секції:**Романенко Світлана Володимирівна
Кислова Ольга Миколаївна***Секція 17****Економічна рівність vs нерівність в критеріях соціальної справедливості***Керівники секції:**Балакірева Ольга Миколаївна
Гриценко Андрій Андрійович***Секція 18****Соціальне прогнозування: урбаністика та соціальна політика**

Дослідження майбутнього як формування нової епохи, яка вже має ознаки постнекласичного, метамодернового суспільства, окреслює деякі тенденції майбутніх конфліктів та нерівностей.

У ситуації, коли 50 найбільших міст світу мають бюджет половини бюджету всього світу, актуалізується проблематика соціології міста та урбаністики. Це визначає специфіку нових соціально-стратифікаційних проблем, соціальних технологій розвитку міста (діагностики, прогнозування, проектування, програмування розвитку міста), соціальної політики з врахуванням фактору майбутнього міського інфраструктурного розвитку.

Сучасне прогнозування має особливе значення для територіального розвитку, оскільки основні методологічні повороти, що відбулися у XXI столітті, потребують визначення нових методів дослідження майбутнього відносно розвитку міста, мобілізації соціальних акторів та згуртування громади.

Значні зрушення в розвитку міст, які мають «екологічний та соціальний слід» у соціальних спільнотах, у громадах міст, зумовлюють необхідність удосконалення системи соціального врівноваження життя громади за допомогою нових технологій соціальної роботи та соціальної політики міста. Ця проблематика актуалізується завдяки виникненню нових геополітичних напружень, міграційних тенденцій, які потребують теоретичної рефлексії та емпіричного виміру.

*Керівники секції:**Лепський Максим Анатолійович
Кривошеїн Віталій Володимирович
Гугнін Едуард Анатолійович***Секція 19****Візуальна аналітика, соціологія візуального символізму та соціологія тілесності в дослідженнях соціальної нерівності***Керівник секції:**Романенко Юрій Вікторович***Секція 20****Гендерні дослідження: від громадських рухів до гендерної політики***Керівник секції:**Мурадян Олена Сергіївна***Секція 21****Молодь у суспільстві нерівних: чинники та механізми самореалізації***Керівники секції:**Сокурянська Людмила Георгіївна
Бондар Тетяна Василівна***Секція 22****Освіта XXI сторіччя: вектори розвитку***Керівник секції:**Астахова Катерина Вікторівна
Оксамитна Світлана Миколаївна
Щудло Світлана Андріївна***Секція 23****Сучасні міграційні процеси в Україні, зміна міграційної доктрини, хроніка міграції після розпаду СРСР***Керівник секції:**Прибиткова Ірина Михайлівна***Секція 24****Сучасні комунікації та перспективи розвитку комунікативних технологій***Керівник секції:**Лисиця Надія Михайлівна
Чудовська Ірина Анатоліївна***Секція 25****Соціотехнологічні ресурси соціолога у вирішенні сучасних проблем суспільства: в пошуках новітніх форм підтримки професіоналізму***Керівник секції:**Подшивалкіна Валентина Іванівна***Секція 26****Релігії та публічний простір***Керівники секції:**Кондратик Леонід Йосипович
Філіппова Ольга Аркадіївна***Секція 27****Вільний час та дозвілля в процесах соціального розвитку суспільства***Питання для обговорення:*

- проблеми та протиріччя в сфері вільного часу та дозвілля сучасного суспільства;
- дозвілля і повсякденність;
- дозвілля як фактор формування стилів життя;
- дозвілля як маркер змін соціальної структури суспільства;
- культурне розмаїття дозвіллевих практик;

- проблеми тілесності, фізичної активності та фізичного здоров'я;
- вільний час та дозвілля в контексті дослідження майбутнього (Futures Research).

Керівники секції:
Цимбалюк Наталія Миколаївна
Кириленко Олеся Миколаївна

Секція 28

Туристичні практики у соціологічному вимірі

Керівники секції:
Шандор Федір Федорович
Варга Наталія Іллівна

Секція 29

Соціологія та медицина: взаємодія в умовах соціальної диференціації

Керівник секції:
Іванова Каріна Андріївна
Лантух Анна Павлівна
Білозеров Ігор Вікторович

Секція 30

Соціологія у дії: експертиза реформ

Керівник секції:
Дейнеко Олександра Олександрівна

Секція 31

Кордони, ідентичності, мобільності

Керівник секції:
Філіппова Ольга Аркадіївна

Секція 32

Право та соціальні нерівності. Правова конфліктологія

Керівники секції:
Требін Михайло Петрович
Герасіна Людмила Миколаївна
Погрібна Вікторія Леонідівна

«Круглий стіл» 1.

Полікультурність сучасного суспільства: виклики, ризики та перспективи

Модератор:
Танчер Віктор Володимирович

«Круглий стіл» 2.

Шкільний вчитель нового покоління: що маємо і чого прагнемо?

Модератор:
Щудло Світлана Андріївна

«Круглий стіл» 3.

Студентоцентрована освіта: проблеми та перспективи впровадження

Модератор:
Сорока Юлія Георгіївна

«Круглий стіл» 4

Дискурс-аналіз у соціологічних дослідженнях

Модератори:
Сорока Юлія Георгіївна
Тетерюк Марія Павлівна

«Круглий стіл» 5

Проблема дому в соціології та мистецтві. Діалог. Методика викладання.

Модератори:
Даниленко Оксана Якимівна
Ковальова Іда Дмитрівна
Зубарев Олександр Сергійович
Лігачова Алла Олексіївна

«Круглий стіл» 6

Криза соціології: вчора, сьогодні, ... завтра?

Модератор:
Катаєв Станіслав Львович

«Круглий стіл» 7

Соціологія транспорту – новий напрям соціологічного теоретизування

Модератор:
Хомерікі Олена Андріївна

«Круглий стіл» 8

Нерівність життєвих шансів: соціально-економічні та гендерні відмінності показників благополуччя дітей та підлітків

Модератори:
Балакірева Ольга Миколаївна
Бондар Тетяна Василівна

«Круглий стіл» 9

Соціальні нерівності в освітніх практиках електронної цивілізації

Модератори:
Хижняк Лариса Михайлівна
Чепак Валентина Василівна

«Круглий стіл» 10

Інклюзивне суспільство: очікування та реальність

Питання для обговорення:
- ексклюзія: основні характеристики та тенденції поширення;
- нові групи «виключених»;
- ресурсні можливості та соціальний потенціал інклюзії;
- сучасний стан та основні ризики реалізації Концепції розвитку інклюзивної освіти в Україні.

Модератор:
Дікова-Фаворська Олена Михайлівна

Оргкомітет III Конгресу САУ

Вимоги до оформлення наукових статей та інших матеріалів, що подаються для публікації в «Українському соціологічному журналі»

Вимоги до оформлення статей та інших матеріалів, що подаються для публікації в «Українському соціологічному журналі»

Редакція приймає матеріали українською, російською та англійською мовами у вигляді роздрукованих текстів та електронної версії, надісланої електронною поштою на адресу редакції (MS Word-97 – MS Word-2010; кегль – 12-14, інтервал – 1,5; шрифт Times New Roman; без позиціонування та переносів; абзацний відступ – 1 см, робиться автоматично). Лапки, апостроф, тире повинні мати такий самий вигляд, як у тексті цих «Вимог».

Необхідно надати анотації українською, російською та англійською мовами (не менше 16 рядків); ключові слова (українською, російською та англійською мовами), УДК.

Прізвище, ім'я та по батькові автора, його контактний телефон, e-mail, поштова адреса, а також відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь подаються на супровідній сторінці (трьома робочими мовами журналу), де також слід вказати назву публікації українською, російською та англійською мовами.

Бібліографічні відомості (повний бібліографічний опис джерел за останнім стандартом ДАК України)

треба подавати наприкінці статті у вигляді списку літератури (у порядку згадування). Посилання на джерела слід наводити у тексті у квадратних дужках, вказуючи номер джерела і сторінку (напр.: [3, с. 79]).

Статті повинні відповідати всім вимогам ДАК України до наукових статей.

Прийматимуться лише ті наукові статті, які мають такі структурні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання обраної автором проблеми; виділення невирішених раніше аспектів зазначеної проблеми, яким присвячується стаття;

- формулювання мети статті;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

Наукові позиції авторів можуть не співпадати з позицією редакційної колегії.

Редакція має право здійснювати редагування статей та інших матеріалів.

Наукове видання

Український соціологічний журнал

№ 1-2/2016

Українською, російською, англійською мовами

Дизайн, оформлення, комп'ютерне верстання І. М. Дончик

*Підписано до друку 26.12.2016. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 10,7.
Наклад – 100 пр. Зам. 150/16.*

*61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*

*61022, Харків, майдан Свободи, 6, ауд. 350, 351-а
Соціологічна асоціація України*

*Оригінал-макет виготовлено
у Видавництві Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4*

*ХНУ імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
705-24-32*

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 3367 від 13.01.09

*Надруковано з готових оригінал-макетів у ФОП Білетченко.
Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.
Запис № 24800170000033936 від 20.03.2001.
Україна, 61136, м.Харків, вул. Героїв парці, б.33, кв.209.*